STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 01881

TOLDOS R. M.E. KREMER

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS
413 256-4900 | YIDDISH@BIKHER.ORG
WWW.YIDDISHBOOKCENTER.ORG

•

MAJOR FUNDING FOR THE
STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
WAS PROVIDED BY:

Lloyd E. Cotsen Trust
Arie & Ida Crown Memorial
The Seymour Grubman Family
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
Max Palevsky
Robert Price
Righteous Persons Foundation
Leif D. Rosenblatt
Sarah and Ben Torchinsky
Harry and Jeanette Weinberg Foundation
AND MEMBERS AND FRIENDS OF THE
National Yiddish Book Center

•

The *goldene pave*, or golden peacock, is a traditional symbol
of Yiddish creativity. The inspiration for our colophon comes from
a design by the noted artist Yechiel Hadani of Jerusalem, Israel.

The National Yiddish Book Center respects the copyright and intellectual property rights
in our books. To the best of our knowledge, this title is either in the public domain
or it is an orphan work for which no current copyright holder can be identified.
If you hold an active copyright to this work – or if you know who does –
please contact us by phone at 413-256-4900 x153, or by email at digitallibrary@bikher.org

ר׳ משה אליעזר קרעמער

תולדות רמ"א קרעמער

די לעבענס באשרייבונג פון א
אידישען גביר, וועמענס גאנצער
לעבען איז געווען א קייט פון
תורה, צדקה און מעשים טובים.

פארצייכענט און באשריבען
פון
א גרופע פריינט און פארעהרער

ניו יארק, תרפ"ו

פינסקי־מזל פרעס, אינק.
446
84 באוערי, נ. י.

הקדמה.

דאנערשטאג, דער 6טער טאג אין חודש אייר פון יאהר תרפ"ה (30אפריל 1925) וועט פארבלייבען פאר אונז ,פאר אונזערע קינדער און קינדס קינדער א טאג פון טרויער, ווייל אין דיזען טאג איז דער קרוין פון אונזער קאפ ארונטערגענומען געווארען; פערפינסטערט געווארען איז די זון אין מיטען העלען טאג; מיר האבען אין דעם טאג פערלארען אונזער טייערען, אונפערגעסליכען פאטער, דער שטאלץ פון אונזער משפחה, ר ב י מ ש ה א ל י ע ז ר ק ר ע מ ע ר ז"ל. טיעף ווי דער ים איז אונזער טרויער און קיין טרייסט קענען מיר ניט געפינען. צוזאמען מיט אונז האבען אויך פיעל מענשען, דא אין אמעריקא און אויף יענער זייט ים, מיטגעוויינט און מיטגעקלאגט אויף אונזער גרויסען פערלוסט. גרויס איז דער שמערץ פון יעדען איינציגען וועלכער פערלירט זיינע עלטערן, אבער נאך גרעסער איז אונזער וועהטאג אנצואווערען אזא טייערען און ליעבען פאטער, וועלכער איז געוועז א טרייער איבערגעגעבענער פאטער ניט בלויז פאר אונז, זיינע קינדער, נאר אויך פאר טויזענדער פרעמדע, מיט זיין ברייטע הארץ פול מיט גוטסקייט און מענשענליעבע.

אמת, עס הערשט א וועלטגעזעץ אז טויטע מוזען פערגעסען ווערען, אבער דאך ווילט זיך אונז ניט גלויבען, אז מיר זיינע קינדער, וועלכע זיינען אויסגעוואקסען אונטער זיינע פליגלען און מיט די אייגענע אויגען צוגעזעהן אלע זיינע נאבעלע טהאטען, זאלען זיך ווען ס'איז קענען פארגעסען אין איהם. זיין ליכטיגע גייסטיגע געשטאלט מוז שטענדיג שוועבען פאר אונזערע אויגען אונז צו דיענען אלס וועגווייזער אין אונזער לעבען, און זיין אנדענקונג מוז ביי

אונז הייליג זיין ביז צו אונזער לעצטען אָטהעמצוג. די איינציגע זאך פאַרוואס מיר שרעקען זיך איז, דאס אונזערע קינדער וואס האבען איהם ניט געקענט פערזענליך וועלען שוין האָבען אַ בלאַסען בעגריף פון זייער גרויסען זיידען, און אין די שפּעטערע דורות איז מעגליך אַז ער זאָל אין גאַנצען פארגעסען ווערען.

אָט דיזע מורא האט אונז בעוואויגען ארויסצוגעבען זיין לע־בענסבעשרייבונג אין אַ בעזונדער בוך, אויף אידיש און אויף ענג־ליש, אַלס אַ ירושה פאר אונזערע נאָכקומענדע דורות. זאָלען זיי וויסען וואס פאר אַ וויכטיגען שטאַמפאָטער זיי האבען געהאַט, און דורך אגב זאָלען זיי איהם נעהמען אַלס מוסטער ווי אַ מענש דאַרף לעבען אויף דער וועלט. זאָלען זיי לייענען דאס בוך וועלען זיי וויסען וואס דאס הייסט אידישער מאַראַל, און קענען מיט רעכט שטאָלצירען אויף זייער עלטערזיידען, וועלכער איז געווען אַ פער־קערפּערונג פון אמת'ע פרומקייט און אויפריכטיגע, נאַטירליכע מענשענליעבע.

דאס בוך, שילדערנדיג דעם שאַפענדען אינהאַלטסרייכען לעבען פון אונזער פאַטער, קען אויך דיענען אַלס מוסטער פאר פיל אַנדערע מענשען, אַז געלד אַליין איז נאָך וועניג אַ מענשען גליקלאַך צו מאַכען, דער עיקר איז צו וויסען ווי דאס געלד צו געברויכען, אום צו קענען געניסען פונ'ם רייכטום אַ גליקליכען לעבען. אונזער זעליג־גער פאַטער איז געווען כל ימיו גליקלאַך און צופריעדען, שטענדיג געווען פרייליך אויפגעלעגט, ניט ווייל ער האט בענוצט זיין רייכ־קייט אויף קערפּערליכע פערגעניגונגען, נאָר ווייל ס'איז ממש אַ טאָג ניט אַוועק, אַז ער זאָל יעמאַנדען ניט טהאָן אַ טובה מיט זיין געלד.

נאָך אַ כונה האבען מיר ביי'ם ארויסגעבען דאס בוך, צו בריינ־גען אַ ביסעל אַ לינדערונג צום גרויסען שמערץ פון אונזער טייע־רער ליעבער מוטער, זאָל לעבען, וועלכע אַלס אַן אמת'ע אשה צנועה טראָגט אריבער מיט אַ זעלטענע גבורה איהר גרויסען צער; ווי אַ אמת'ע צדיקת איז זי מקבל באהבה איהרע יסורים, צו ווערען אָבגע־ריסען, נאָך אין די בעסטע יאהרען, פון אַזאַ טייערען מאַן מיט וועמען זי האט אַזוי גליקליך און האַרמאָניש געלעבט. זאָל זי לעזען

דאס בוך און לעבען מיט די שעהנע ערינערונגען, אז זי האט גע־האט די זכיה צו לעבען צוזאמען גאנצע 44 יאהר מיט אזא נאָבעלען מאַן און איהם זיין אַ עזר כנגדו אין אַלע גוטע טהאַטען וואס ער האט געטהאָן. און מיר, איהרע געטרייע קינדער, בעטען טעגליך צום אַלמעכטיגען אז ער זאל דערלעבנגערען איהרע יאהרען אין נחת, און אז זי זאל האבען פרייד פון איהרע קינדער און קינדסקינדער, אמן.

דאס בוך איז צוזאמען געשטעלט געווארען פון אַ גרופּע חברים און גוטע פריינט פון אונזער זעליגען פאטער, פון מענשען וואס זיי־נען מיט איהם אויפגעוואקסען אין דער אַלטערהיים, פון מענשען וואס האבען מיט איהם צוזאַמען געאַרבעט אין כלל־ענינים, וואס זיינען געווען מיט איהם פערבונדען אין ביזנעס און אין פּריוואַט־לעבען און דערגלייכען. אַט זיי אַלעמען שפּרעכען מיר דאַ אויס אונזער הערצליכסטען דאנק און דאס זיינען: הרב רבי נחמן צבי עבין, הרב ר״מ לאקשין, ר׳ דוד שיפרין, ר׳ יצחק עפּשטיין, ר׳ אברהם קפּלן, ר׳ יעקב קאַצנעלענסון, ר׳ אברהם קאַפּילאוויץ, ר׳ חיים בער סאסענסקי, ה׳ טשארלס פאסטאַן הרב ר״ב ליוועַ־ראנט פון קורעניץ, ר׳ אברהם מיכל כ״ץ פון ראקאָוויי, ר׳ יצחק כהן פון ניו־הייווען און ר׳ בער לעווין פון ספּרינגפיעלד. אַ בעזונדערן דאנק אונזער ליעבען פריינט, דער בעוואוסטער שריפט־שטעלער ר׳ יעקב מארק, וואס אונטער זיין רעדאקציע איז דאס בוך געשריבען געווארען.

1

ר׳ משה אליעזר׳ס עלטערן און די סביבה

ווען מען וויל אז א בוים זאל ארויסגעבען גוטע, געשמאקע פרוכט מוז מען בעטראכטען דעם באדען אויף וועלכען ער ווערט געפלאנצט, אויך מוז דער בוים זעהר אויפגעפאסט ווערען ביז ער וואקסט זיך גוט איין, דאס אייגענע איז אויך מיט א מענשען, די אבשטאמונג און די סביבה אין וועלכער ער וואקסט אויף בילדען די הויפטפאקטארען אין זיין ענטוויקלונג. און ווי זאגט די וועלט „דער עפעל פאלט ניט ווייט פון בוים״, פון פיינע, איידעלע עלטערן קו־מען געוועהנליך ארויס פיינע איידעלע קינדער. נאך מעהר ווי די אב־שטאמונג שפילט די הויפט ראליע די ערציהונג, אויך דעם איינדרוק וואס א מענש בעקומט פון דער סביבה וואו ער איז אויפגעוואקסען. קיין מוסר־ספר, קיין מאראל פרעדיגער קען ניט אויסאיבען אזא השפעה אויפ׳ן מענשליכען כאראקטער ווי די געלעגענהייט צו זעהן אין די יונגע, עמפפינדליכע יאהרען, ווי מאראל און טוגענד ווערט פראקטיצירט אין לעבען. ר׳ משה אליעזר קרעמער האט געהאט דעם דאפעלטען מזל, געבארען צו ווערען ביי איידעלע נאבעלע עלטערן און ערצויגען צו ווערען אין א הויז און אין א סביבה פול מיט תורה, צדקה און מעשים טובים.

די פארווארפענע שטעדטעל „קורעניץ״, ווילנער גובערניע, מיט א אידישער בעפעלקערונג פון א ערך דריי ביז פיערהונדערט פאמיליעס, האט מיט 60-70 יאהר צוריק א גרויסע ראלע געשפילט אינ׳ם אידישען גייסטיגען לעבען. זי איז בעריהמט געווארען מיט איהרע גרויסע לומדים, מיט איהרע שעהנע בעלי־בתים און זיך גע־רעבענט פאר דעם צענטרום פון ליובאוויטשער חסידים אין ווילנער

גובערניע. ווי קליין און ווי אָרים זי איז געווען האט זי דאָך אויס־געהאַלטען בכבוד 4 חסידישע בתי מדרשים און 1 מתנגדי׳שען בית מדרש, און צו איהר קרעדיט מוז געזאגט ווערען אז זי איז געווען איינע פון די וויניגע שטעדטלאך אין יענער צייט, וואו חסידים מיט מתנגדים האבען ברודערלאך געלעבט צוזאמען. דער דראַנג פון דער השכלה, וואס האט זיך שוין געהאט אריינגעשפארט אין די גרעסערע שטעדט, האט נאָך די שטעדטעל קורעניץ ניט דערגרייכט, מען האט זיך געלעבט ווי די אבות אבותיהם האבען געלעבט, מיט קליינע הצטרכות און מיט וויניג זארג און קאָפּדרייעניש. די גאנצע שטעדטעל איז געווען ווי איין איינציגע משפחה, זיך געטיילט צו־זאמען פרייד און לייד, און געפייערט די ימים טובים אלע צוזאמען מיט׳ן אמת׳ן ענג יום־טוב וואס היינט ווייסט מען דערפון ניט. דער ערשטער וואס האט פרובירט אריינברייגען דעם חסידיז׳ם אין דער דאזיגער ליטווישער שטעדטעל איז געווען דער בעוואוסטער גביר און גרויסער תלמוד חכם רבי זלמן קורעניצער, מיט וועמען די קור־רעניצער לאַנדסלייט שטאָלצירען נאָך היינט. צו איהם זיינען צו־געשטאנען די שעהנסטע קורעניצער לומדים און בעלי־בתים פון יענער צייט ווי: ר׳ יהודה ליב עפראָן, ר׳ יהודה זוסמאן, ר׳ יוסף מאיר הלוי און אנדערע חסידים ואנשי מעשה, און איז שפּעטער נאָך מעהר פערשטארקט געווארען דורך זיין גרויסען זוהן רבי זיסקע זצ״ל, איינער פון די בעוואוסטע חכמים און צדיקים פון יענער צייט.

איבער די גרויסקייט פונ׳ם דאזיגען רבי זיסקע׳ן דערצעהלען זיך חסידים אָן וואונדערבארע מעשיות, און נאָך היינט דערמאָהנען די קורעניצער זיין נאָמען מיט גרויס רעספּעקט און יראת הכבוד. פון די אלע לעגענדעס וואס האבען זיך מיט דער צייט פערשפּרייט ארום זיין פּערזענליכקייט איז צו מערקען, אז ער איז געווען חוץ א גרויסער גאון און א צדיק, אויך א זעלטענער חכם און א בעל מדות מיט א גרויס השפעה אויף זיין סביבה. ר׳ משה אליעזר וואס האט געהאַט די זכיה צו לערנען אין זיינע יונגע יאהרען אין רבי זיסקע׳ס בית־מדרש, און געהאַט די געלעגענהייט צו קענען פון נאָהנטען בע־

טראכטען זיין וואונדערבארע הנהגה, פלעגט שטענדיג זאגען: אויב ס'איז פאראן ביי איהם עפעס א אידישער ברען האט ער עס נאר צו פערדאנקען רבי זיסקע'ן. בכלל איז דאס גאנצע אידישע לעבען פון יענער צייט אנגעזאפט געווען מיט תורה, מיט פרומקייט, מיט צדקה און מיט מדות טובות, וואס דאס אלץ האט געלעגט דעם יסוד צום שפעטערען לעבען פון ר' משה אליעזר קרעמער.

נאך גרעסער איז אבער אויף איהם געווען די השפעה פון זיין עלטערן'ס הויז; א הויז פול מיט תורה און אידישקייט, רחמנות און מענשענליעבע, דער שעהנסטער מוסטער פון אן עכט אידישע הויז, וואס היינט זיינען זיי שוין זעהר ווייניג פאראן, ניט בלויז דא אין אמעריקא נאר אפילו אין דער אלטער היים. דער היינטיגער מענש קען זיך דאס גאר ניט פארשטעלען אז מענשען זאלען אב־לעבען א גאנצען לעבען שטענדיג דאגה'נענדיג פאר'ן צווייטען, און ניט ווארטען ביז דער נויטליידענדער זאל קומען צו זיי בעטען הילף נאר איהם נאך געהן אויפזוכען; אז עס זיינען געווען מענשען מיט אזעלכע ברייטע הערצער וואס האבען שטענדיג געגעבען צדקה מעהר ווי זייער יכולת האט זיי ערלויבט, און זיך געטהיילט מיט'ן הונגעריגען ממש דעם לעצטען ביסען ברויט. אט אזוי איז געווען זיין פאטער ר' יחיאל מיכל ז"ל, א איד א למדן און א גרויסער ירא־שמים, א מפורסם'דיגער חכם און א מושלם, און אזוי איז גע־ווען זיין מוטער איטקע, ע"ה, אן אמת'ע צדיקת מיט א הארץ פול מיט רחמנות און גוטסקייט. כאטש קיינמאל קיין גבירים ניט גע־ווען נאר בכבוד'יגע בעלי־בתים, דאך האבען זיי אין זייער לעבען פערטהיילט צדקה מעהר ווי די גרעסטע גבירים.

בעת ר' משה אליעזר איז געבארען געווארען, אין יאהר 1864, האבען די עלטערן דאמאלסט געוואוינט אין קורעניץ, און אין 7 יאהר שפעטער האבען זיי זיך באזעצט אין א דערבייאיגען דארף מיט'ן נאמען „אסטאשקעווע", וואו זיי האבען אנגענומען אויף ארענדע א הויף מיט א מילכפאקט און דארט פערבליבען ביז צום ענד פון זייער לעבען. דער פריץ פון אסטאשקעווע א געוויסער באדאנאוויץ, דערקענענדיג ר' מיכל'ס ערליכקייט און איידעלען

כאראקטער, וועלכער האט אויך פערשטאנען צו ריידען א שיינעם פויליש, האט בעקומען צו איהם א געוואלדיגען פערטרויען, גע־מאכט דורך איהם אלע זיינע געשעפטען און איהם נאך רעקאמענ־דירט צו אנדערע פריצים. ר׳ מיכל האט געקענט האבען די מעג־ליכקייט צו מאכען פיעל געלד און מיט דער צייט צו ווערען א גביר, ער האט אבער ניט געהאלטען פון קלייבען געלד און אלץ וואס ער האט פערדינט האט ער פארטיילט אויף צדקה. ער איז אפט געפא־רען קיין ליובאוויטש צום רבי׳ן, פריער צו רבי מענדעלען און שפעטער צו רבי שמואל׳קען, און שטענדיג דארט אויסגעטיילט גרויסע נדבות.

זיין נאמען איז בעוואוסט געווען פאר א גרויסען בעל־צדקה אין אלע שטעדטלאך ארום אסטאשקעווע ווי: קורעניץ, איליע און ראצקע, וואו ער פלעגט אלע ערב יום טוב פערטהיילען היבשע סומען געלד פאר געפאלענע בעלי־בתים און פאר סתם ארימע לייט. זיין פרוי וויעדער פון איהר זייט פלעגט כמעט אלע ערב שבת אריינפארען אין דער דערבייאיגער שטעדטעל ראצקע, און פער־טהיילען צו ארימע: פלייש, חלות, ברויט און פוטער. זי האט זיך געהאט א מנהג צו האדעווען געגז, יאהר איין יאהר אויס, און פער־טהיילען די פלייש צו ארימע קראנקע און די פעדערן אבגעבען צו ארימע כלות. א חוץ דעם זיינען זיי ביידע געווען זעלטענע מכניסי אורחים, ביי זיי אין הויז איז שטענדיג געווען געגרייט טישען צום עסען און בעטען צום שלאפען פאר ארימע דורכפאהרערס. יעדען טאג פלעגט מען קאכען גרויסע טעפ מיט עסען, כאטש די אייגענע פאמיליע איז נאך קליין געווען, כדי מען זאל חלילה ניט צו קורץ קומען אויב עס וועלען אנקומען פיעל אורחים, וואס האבען ב״ה קיינמאל ניט געפעהלט. די ארימע לייט פלעגען שוין אנזאגען איי־נער דעם צווייטען, אז ביי ר׳ מיכל אסטאשקעווער איז אן אפענע הויז, מען גיט דארטען פיל צו עסען און מען גיט נאך מיט קליינ־געלד אויף דער הוצאה.

ר׳ מיכל איז פון דער נאטור געווען א גרויסער מתמיד. אין זיין פרייער צייט פלעגט ער שטענדיג לערנען און אויך אונטער־

שטופּען צום לערנען דעם קליינעם משה אליעזר'ן, וועלכער איז גראד אין דער יוגענד קיין מתמיד ניט געווען. ווי דער שטייגער פון אַ ליובאַוויטשער חסיד האט ער ניט געוואוסט פון קיין שום גאוה, געווען אַ גרויסער מעורב עם הבריות, און אַלע פלעגן גרוים הנאה האָבען פון זיינע שמועסען און פון זיינע וויטציגע איינפאַלען, באמת האט ער פערשיעדענע צייטען דורכגעמאַכט און ניט אַלע מאָל האט די זון געשיינט אין זיינע ווינקעלעך, געליטען צער גדול־בנים און געהאַט אַפּט צרות פון דער רוסישער פינסטערער רעגירונג, אָבער זיך געהאַלטען שטענדיג טאַפּפער און ניט פאַרלאָרען דעם בטחון.

אַ גרויסער קלאַפּ האט איהם געטראָפען דורך דעם טויט פון זיין טייערער פרוי, וועלכע איז געשטאָרבען אין יאהר 1908, און איז פערבליבען עלענד. ר' משה אליעזר, וועלכער איז שוין דאַמאָלסט רייך געווען, האט זיך ביי איהם מעהרער מאָל געבעטען אז ער זאָל ארויס פון אסטאַשקעווע, אויפגעבען זיינע געשעפטען און זיך באַזעצען אין קורעניץ, וואו ער וועט קענען פערברייגגען די לעצטע יאהרען פון זיין לעבען אין תורה און אין עבודה, און ער וועט איהם מפרנס זיין מיט אַ ברייטע האַנד, אָדער ער זאָל גאָר קומען צו איהם קיין אמעריקא און האבען גרוים נחת—ער האט אָבער בשום אופן ניט געוואָלט אויפגעבען זיין בעשעפטיגונג און פערבליבען אויף ווייטער אין אסטאַשקעווע צוזאַמען מיט זיין זוהן ישעיה וואָלף, און געטהאָן ווייטער זיין ארבייט.

אַ האַלב יאהר פאַר זיין טויט איז איהם אויסגעקומען צו פאָה־רען קיין „מיר" (מינסקער גובערניע) קויפען פערד פאַר זיין פּריץ. קומענדיג אַהין איז ער אריינגעגאַנגען אין דער בעוואוסטער מירער ישיבה, און אַזוי צוקוקענדיג ווי עס זיצען הונדערטער בחורים און לערנען געשמאַק, האט איהם אָנגעהויבען צו פערדריסען פאַרוואס ער פלעגט שטענדיג, ווי געווענליך אַ ליובאַוויטשער חסיד, מבטל מאַכען די מתנגדישע ישיבות, און וועלענדיג גוט מאַכען זיין טעות האט ער בעשלאָסען צו געבען אַ שעהנע נדבה פאַר דער ישיבה. ער האט אופגעזוכט דעם משגיח און אָבגעגעבען די נדבה, און דרך אגב האט ער איהם דערצעהלט אַז ער האט אַ רייכען זוהן אין אַמעריקא,

וועלכער הערט ניט אויף איהם צו בעטען אז ער זאל אויפגעבען זיי־
נע ביזנעס און ער וועט איהם שוין אויסהאלטען, אבער ער וויל דאס
ניט. דער משגיח האט איהם שוין ניט אפגעלאזען און האט אין
איהם אזויפיל ארייגערעדט ביז ער האט דאך געפועל׳ט אז ער
זאל זיך אבזאגען פון זיינע געשעפטען און זיך זעצען לערנען, און
בעפאר ער איז אבגעפאהרען האט ער איהם געמוזט געבען א
תקיעת־כף אזוי צו טהאן און האט זיין ווארט מקיים געווען.

ר׳ מיכל איז געשטארבען אין יאהר 1914 אין אן עלטער פון
אן ערך 74 יאהר.

.2

די יונגע יאָהרען

עס פערשטעהט זיך אז האבענדיג אזעלכע איידעלע על־טערן און אויפוואקסענדיג אין אזא סביבה פון תורה און מעשים טובים, איז קיין וואונדער ניט אז ס׳איז ארויסגעקומען אזא איד ווי ר׳ משה אליעזר מיט אזעלכע גרויסע מעלות און טייערע מדות. און כאָטש ער איז געווען אין דער יוגענד א גרויסער שטיפער, דאָך האט ער זיך א פנים גוט צוגעקוקט אויף אלץ וואס ס׳איז פארגעקומען אין זיין עלטערנ׳ס הויז, אויך האט זיך איינגעקריצט אין זיין יונגעם הארץ די שעהנע הנהגה וואס ער האט צוגעזעהן זייענדיג א גרויסער איינגייער ביי רבי זיסקע׳ן, און ווי עס ווייזט אוים האט ער זיך פארגענומען צו געהן גרויסערהייט אין זייערע דרכים. דאכט זיך אז אין פיל פרטים איז ער זיי נאָך אריבערגעשטיגען. ס׳איז אפשר ניט שווער געווען צו פיהרען א עכט אידישען לעבען מיט א יאהר פיערציג פופציג צוריק אין א קליין ליטווישע שטעדטעל, אָבער זיך אזוי צו פיהרען אין דער פרייער אמעריקא און אין א גרויסער שטאדט ווי ניו יאָרק, לעבענדיג אונטער גאַנץ אנדערע אומשטענדען און פערהעלטניסען, איז גאָר ניט אזוי לייכט, און נאָר אן אמת׳ער אידישער איד ווי ר׳משה אליעזר קרעמער האט דאס געהאט בכח דורכצופיהרען.

בעת ער איז נאָך געווען א חדר־אינגעל, האט זיך שוין אָנגע־הויבען ארויסצייגען זיינע זעלטענע גוטע פעהיגקייטען, זיין שאר־פער שכל און זיין אויסערגעוועהנליכען זכרון . צו זיין בר־מצוה האט ער געזאגט א שעהנע לומדישע דרשה, פון וועלכע רבי זיסקע האט געהאט גרויסע התפעלות, און געהייסען דעם פאטער איהם אוועקשיקען לערנען אין דער איליער ישיבה. ער איז אָבער דארטען

צוועלף

נאָר פאַרבליבען קנאַפּע 2 יאהר, ניט וועלענדיג אז דער פאָטער זאָל פאַר איהם ארבייטען, און געקומען א היים העלפען דעם פאָטער. אזוי ווי ער איז געווען פון דער נאַטור זעהר ענערגיש און ארבייטזאם, האָט ער זיך מיט זיין גאַנצער יוגענדליכער ענערגיע ארייגעוואָרפען אין דער ארבייט, קיין זאַך איז איהם ניט שווער געווען, געאַרבייט אין פעלד, געפיהרט האָלץ פון וואַלד, אויפגעפּאַסט אויף די בהמות און דעסגלייכען. ער איז אויך געווען פון דער נאַטור פיזיש שטאַרק געבויט, אַ זעלטענער גבור מיט זעהר קרעפטיגע מוסקלען, אז אויך אין די עלטערע יאהרען איז ער נאָך אין שטאַנד געווען אויפצוהייבען אַליין די שווערסטע משא, וואָס איז נויטיג געווען דערצו לכל הפּחות 3 מענשען. די גויים אין דאָרף האָבען אלע פאַר איהם מורא געהאַט, קיינער האָט זיך ניט געקענט פערמעסטען מיט איהם אין גבורה, און אז אַמאָל האָבען אַ באַנדע שקצים אַטאַקירט איינעם אַ אידישען קאַראַבאַלניק וואָס איז ארומגעגאַנגען אין דאָרף מיט אַ פּאַק סחורה, איז ער האַסטיג צוגעלאָפען, און ווי קליין ער איז נאָך דאַמאָלסט געווען, האָט ער זיי אַלעמען געהעריג דורכגעבראָכען די ביינער, אז זיי האָבען שוין פערזאָגט אַ צעהנטען ניט מעהר צו טשעפּען אַ אידען.

ער האָט איבערהויפּט ניט געוואוסט וואָס דאָס הייסט מורא האָבען, געקענט אין די פינסטערסטע נעכט געהן דורך געדיכטע וועלדער, זיך ניט שרעקען ניט פאַר מענשען ניט פאַר חיות. די גויים פון דאָרף האָבען איהם אַ מאָל געוואָלט אָפּטהאָן אַ שפּיצעל, און איהם איבערשרעקען בעת ער וועט אַמאָל געהן אין דער נאַכט דורך אַ וואַלד. זיי האָבען זיך איינגעוויקעלט אין ווייסע לייליכער, פערדעקט די פּנים'ער און געהאַלטען אין די הענט ברענענדיגע העלצער און אזוי געגאַנגען איהם מקבל פּנים זיין. דערזעהענדיג זיי האָט ער באַלד פערשטאַנען וואָס דאָ געהט פאָר און האָט זיך ווייניג וואָס דערשראָקען קומענדיג נעהנטער צו זיי האָט ער ניט פיל געקלערט, געכאַפּט די פּויערים פאַרוויז און געקלאַפּט איינעם קאָפּ צום צווייטען ביז ער האָט זיי אַלעמען אויסגעלייגט. פון דאַמאָלסט אָן האָבען זיי אַלע בעקומען גרויס רעספּעקט פאַר איהם, שטענדיג

בעוואונדערט זיין קאלאסאלע גבורה און גלייכצייטיג זיין ווייכע גוטמוטיגע הארץ.

אזוי האט ער זיך געלעבט ביז צו זיין 17 טען יאהר ווען ער האט חתונה געהאט.

פערצען

3

דער מזל'דיגער שידוך

די גרעסטע הצלחה אין זיין לעבען איז געווען דאס וואס ער האט בעקומען דעם ריכטיגע זיווג. ווי זאגט דער פסוק (משלי, י"ט, י"ד) „בית והון נחלת אבות ומד' אשה משכלת", דאס הייסט: אַ הויז און פערמעגען קענען געבען עלטערן אָבער אַ רעכטשאַפענדע פרוי קען נאָר געבען דער אויבערשטער אַליין. ר' משה אליעזר האט באמת בעקומען די בעסטע פרוי וואס אַ מענש קען זיך ווינשען. זיין פרוי, רחל עלקע תחי', מיט וועמען ער האט אויסגעלעבט זיינע יאהרען אין דער בעסטער הארמאָניע, איז איהם ווירקליך געווען א געטרייע חבר'טע אין זיין גאַנצען לעבען, געטהיילט מיט איהם פרייד און לייד, געווען אַ צופריעדענע אין פריהערדיגען ארימען לעבען און פערבליבען בעשיידען, מיט ווייניג אנשפּרוכען, אין שפּעטערדיגען רייכען לעבען. ס'איז איהר קיינמאָל קיין זאך ניט שווער געווען, אין די ביטערע צייטען איז איהר ניט שווער געווען צו טראָגען אויף זיך די קינדער אין חדר ווייל זיי האבען קיין שיכלאַך ניט געהאַט, און ס'איז איהר אויך ניט שווער געווען אין די גוטע צייטען, כאָטש האבענדיג דינסטען, אַליין צו ארבייטען און צוצוגרייטען עסען און נאַכטלעגערס, פאר די מאַסען אורחים וואס ר' משה אליעזר פלעגט שטענדיג אין הויז ברייגנען. ר' משה אליעזר האט זיך אָפט געאייסערט פאר זיינע בעקאַנטע, אַז דאס וואס איהם איז בעשערט געווען צו טהאָן מאַנכע גוטע זאכען קומט פיל קרעדיט זיין רחל עלקע'ן, מיט אַן אַנדער פרוי וואלט ער דאס ניט געקענט דורכפיהרען.

רחל עלקע שטאַמט פון אַ בעוואוסטע חסידישע פאמיליע אין

דווינסק. איהר פאָטער, ווענען זי האט פערלאָרען יונגערהייט, האט מען גערופען ר׳ זלמן דער כהן, א גרויסער למדן און א ירא־שמים, כל ימיו געווען א מלמד און געמאַכט א שווערען לעבען. זיינע ברידער זיינען שוין געווען סוחרים און געשפּילט א שעהנע ראָלע אין דער סוחר׳ישער וועלט. זייער פאמיליען נאָמען איז גע־ווען „שטיקאן“, און די דאזיגע בכבוד׳יגע פאמיליע עקזיסטירט נאָך היינט אין דווינסק. זי איז געווען ביי איהרע עלטערן א בת יחידה, איבערהויבט איז זי געווען די איינציגע מיידעל אין דער גאנצער משפחה, וואס איז מערקווירדיג בעשטאַנען פון כולו זכרים. איהרע ברידער זיינען געווען גרויסע לומדים און מוסמכים, איינער פון איהרע ברידער רבי ברוך חאַדעש פון ווידז, איז געווען א איש מצוין. א חוץ וואס ער איז געווען א גרויסער למדן און א שעהנער סוחר איז ער אויך געווען בעוואוסט פאר א זעלטענעם חכם. דער דאזיגער ר׳ ברוך האט אמאָל קומענדיג קיין סמארגאן וועגען ביז־נעס, זיך צופעליג בעקענט מיט ר׳יחיאל מיכל קרעמער פון אסטאַש־קעווע, און אזוי ריידענדיג דערצעהלט איהם ר׳ מיכל אז ער האט א גערעטענעם זוהן פון א יאהר 17, א וואוילער לעבעדיגער אינגעל מיט א שאַרפען שכל אין לערנען, און עס וואלט זיך איהם וועלען מיט איהם א שידוך טהאָן, ער וויל האבער נאָר א בת תלמיד חכם און פון א שעהנער פאמיליע. דארויף דערצעהלט איהם ר׳ ברוך אז ער האט גראדע א שוועסטער, א וואויל קינד וואס ער זוכט פאר איהר א פאסיגען חתן, און ס׳איז געבליבען ביי זיי אז ער זאל מיט איהם מיטפאָרען קיין אָסטאַשקעווע זיך זעהן מיט׳ן בחור און ריי־דען מיט איהם אין לערנען. דורכפאהרענדיג קורעניץ איז ר׳ ברוך אריינגעגאנגען צו רבי זיסקע׳ן זיך ערקונדיגען אויפ׳ן בחור און אויף די עלטערן. רבי זיסקע האט זעהר געריהמט דעם בחור און זיינע איידעלע עלטערן, די גרויסע בעל־צדקות, און נאָכדעם ווי ער האט זיך געזעהן מיט׳ן מדובר אליין און גערעדט מיט איהם א לאַנגע צייט אין לערנען און ביי איהם שטארק אויסגענומען, איז געבליבען ביי די מחותנים, ווי פארצייטען איז די מאָדע געווען, צו מאַכען צווישען זיך א קנין, און צו בעשטימען די זמן החתונה.

זעכצען

בעת ס'איז געקומען צום ענין פון נדן, האט ר' ברוך ערקלערט אז קיין נדן איז ניטאָ און ער איז זיך נאָר מתחייב דער כלה צו מאַכען דעם אויסשטייער אויפ'ן שעהנסטען בעל־הבית'ישען אופן. דער מחותן האט זיך אפילו אין אָנפאנג אביסעל געקווינקעלט, אָבער רבי זיסקע האָט א וואונק געגעבען אז ביי אזא בת תלמיד חכם, א מיוחסת און א יתומה, דארף קיין רייד ניט זיין וועגען נדן, און אזוי איז טאקע געבליבען, געמאַכט צווישען זיך א קנין, ניט פרע־גענדיג ניט דעם חתן ניט דער כלה.

ר' ברוך חיים האט דערפון מודיע געווען קיין דווינסק צו דער מוטער און צו די שוועסטער די כלה און זעהר שטאַרק געריהמט דעם שידוך, קוים אָבער האָט זיך דערפון דערוואוסט דער אָנקעל פון די כלה, יוסף שמעון שטיקאָן, א איד א סוחר און א האלבער משכיל, איז ער ארויס קעגען דעם מיט א פראָטעסט און געזאָגט, אז ער וועט ניט לאָזען כאַפען און סתם פערשלייערן אזא געראָטענע מיידעל ניט זעהענדיג פריהער דעם חתן, אפשר געפעלט ער איהר גאָר ניט. מען האָט זיך צוזאַמען געשריבען מיט ר' ברוך און ער האָט איינגעאָרדעט, אז חתן־כלה מיט די נאָהענטע מחותנים זאָלען צוזאמען פאָהרען אין ווידז זיך זעהן. צוערשט זיינען דאָרטען געקומען די כלה מיט דער מוטער און דערנאָך איז געקומען דער חתן מיט זיין פאטער, נאָך איידער דער חתן האט זיך באוויזען האט זיך ר' מיכל אליין פארגעשטעלט פאר דער כלה און זי איז פון איהם זעהר ענציקט געווארען ווייל ער איז געווען א מענש א בעל־צורה מיט א הדרת פנים, און זיין גאנצע האלטונג און ריידען איז געווען ווי פון א וועלט־מענש גאר ניט ווי פון א ישובניק.

אָבער שפּעטער ווען זי האט דערזעהן דעם חתן איז זי ניט געווען מעהר אזוי ענציקט. ערשטענס, האט ער אויסגעזעהן נאָך פיל אינגער ווי ער איז באמת אלט געווען, האָט אויסגעזעהן ממש ווי א קליינער אינגעל ניט ווי קיין חתן־בחור, און צווייטענס איז ער געגאנגען אָנגעטהאָן ווי א דארף־אינגעל מיט הויכע שטיוועל און מיט א ברייטע היטעל, א זאך וואס זי האט קיינמאָל ניט

זיבעצען

געזעהן אין דווינסק ביי א יונגען מענשען פון א בעסערע פאמי־ליע. א חוץ דעם איז ער נאָך געווען שרעקליך שעמעוודיג, ממש א ווארט ניט אויסגערעדט. זי האט זיך דוקא ניט געשעהמט און אָפען געזאָגט, אז דער חתן געפעלט איהר ניט. ר' מיכל, וועלכער איז געווען ביי זיך זעהר אָנגע'יחס'ענט און שטאָלץ אויף זיין סחורה, איז זעהר בייז געווארען אויף דעם בזיון וואס מען האט זיי אָנגעטהאָן, געהייסען תכף שפאנען די פערד, גענומען דעם חתן און געפאהרען צוריק אהיים.

די מוטער, און בפרט ר' ברוך, וועלכער איז געווען דער נאנצער אויפטוער פון שידוך, האבען געהאט גרויסע עגמת נפש דערפון, ווייל זיי האבען דאס געהאלטען פאר א גליק־שידוך, גענומען איינ'טענה'ן מיט דער כלה אז זי זאל זיך ניט לאזען הינרייסען פון ערשטען בליק, אז פון דאזיגען דארפס־אינגעל וועט נאָך א מאָל אויסוואקסען א גרויסער מענש, און ענדליך גע'פועל'ט ביי איהר זיך צו זעהן נאָך א מאהל מיט'ן חתן, אפשר וועט זי ענדערן איהר מיינונג. אזוי ווי די מחותנים זיינען אבער דערווייל אוועקגעפאהרען האט ר' ברוך גע־שיקט א שטאפעט זיי אנצויאגען, און מיטגעגעבען א בריף צו ר' מיכלען, איהם מודיע געווען אז די כלה איז מסכים זיך צו זעהן נאָך אמאָל מיט'ן חתן און אז ער זאל זיך תכף אומקעהרען קיין ווידז. גראדע האט זיי פאהרענדיג פאסירט א קליינער אומגליק. פאהרענדיג אין פערדרוס און פערטראכט־ערהייט, האט ר' מיכל ניט באמערקט ווי פון זיין לולקע איז ארויסגעפאלען פייער און פארברענט דעם ארבעל פון זיין ראָק. צוליב דעם האט ער זיך געמוזט אָבשטעלען אין א קרעצמע פער־ריכטען דעם ראָק און דערווייל האט דער שטאפעט אוספייעט איהם אונטערצויאָגען און אָבצוגעבען דעם בריף.

דער בריף האט אָבער אויף זיין פעסטען כאראקטער קיין שום רושם ניט געמאכט. האט זיך ניט אומגעקעהרט און געפאה־רען ווייטער. אין מיטען פאהרען האט מיט אמאָל אויסגעבראָ־כען א שרעקליכער שטורם, מיט דונערן און בליצען, און ר' מיכל

דער גרויסער מאמין, האט אָנגעהויבען אַ טראַכט צו טהאָן, אפשר איז דאס אַ צייכען פון הימעל ניט צו פאהרען ווייטער און אפשר איז עס דאך אַ בעשערטע זאך. געכאפט און זיך אומגעקעהרט צוריק אויפ'ן וועג קיין ווידז, און קומענדיג אַהין האט שוין דער ענין אַ גאַנץ אנדער פנים בעקומען. דער חתן איז שוין ניט גע־ווען מעהר אזוי שעמעוודיג ביי זיך און געווארען פיל דרייסטער. זיך גוט דורכגעשמועסט מיט דער כלה און זי האט שוין מיט גאַנץ אנדערע אויגען גענומען קוקען אויף איהם. ביסלעכווייז האט ער אָנגעהויבען איהר געפעלען צו ווערען, און בפרט ווען זי האט זיך צוגעקוקט אויף די דרייסטיגקייט און זיכערקייט, ווי דער דאָזיגער אינגעל רעדט אין לערנען מיט די גרויסע לומדים, וואס דאס איז געווען איהר אידעאַל צו בעקומען אַ מאַן אַ למדן, האט זי געגעבען איהר פולע צושטימונג און אין שטוב איז גע־ווארען שמחה וששון.

אין אַ האַלב יאהר ארום איז געווען מיט מזל חתונה, און די יונגע פאאר פאַלק זיינען אָנגעקומען אויף קעסט אין אָסטאַש־קעווע. די ערשטע יאהרען נאָך דער חתונה האבען זיי זעהר גליק־ליך פערלעבט, אין הויז איז געווען פון כל־טוב, דער שווער מיט דער שוויגער האבען דער שנור געליעבט ווי אַן אייגענע טאָכטער, דערקענענדיג איהר איידעלען כאראקטער און מיט וואס פאר אַ ליעבע און צערטליכקייט זי בעהאנדעלט זייער זוהן, ווי זי, די גרויסשטעדטישע, זוכט לאנגזאם און מיט שכל איהם אָבצוגעװע־וואוינען פון מאנכע ישוב'נישע מאניערען, ווי זי פאסט אויף אז ער זאל אין זיין פרייער צייט לערנען תורה און ליעב געהאט צו זיצען דערביי און זיך צוהערען ווי ער לערנט.

די דאָזיגע זעלטענע איידעלע פרוי, אַ חוץ וואס זי איז גע־ווען אַ געטרייע איבערגעגעבענע פרוי צו איהר מאַן, איז אויך אַ זעלטענע געטרייע מוטער, און אזוי ווי ר' משה אליעזר איז געווען כל ימיו אַ גרויסער טרוד, איז די גאַנצע ערציהונג פון די קינדער געלעגען אין איהרע הענט. זי האט שטענדיג געזארגט ניט בלויז פאר זייערע פיזישע ענטוויקלונג אליין, נאָר אויך פאר זייער

גייסטיגער ענטוויקלונג. אָט דאָס וואס די קינדער זיינען אויס־
געוואקסענע גערעטענע, פאר גאט און פאר לייטען, קומט איהר
דעם גרעסטען קרעדיט. און די קינדער ליעבען און עהרען איהר
טאקע זעהר און זעהר, און נאָך היינט צו טאָג איז איהרער אַ
ווארט ביי זיי טייער און הייליג.

4

די שווערע יאָהרען

ר׳ משה אליעזור׳ס זעבציג יאהר לעבען לאזט זיך איינטיילען אין ריכטיגע דריי חלקים: די ערשטע 20 יאהר, די מיטעלע 20 יאהר און די לעצטע 20 יאהר. די ערשטע צוואנציג יאהר, די יוגענד יאהרען, האט ער בכלל זעהר גוט און אנגענעהם פארבראכט, אויפגעוואקסען אלס א בן יחיד אין א הויז וואס האט זיך שטענדיג געפיהרט בהרחבה, א הויז וואו אלע האבען זיך מיט איהר געבענשט, פון אלעמען געליעבט און געצערטעלט און אליין שטענדיג לוסטיג און לעבעדיג געווען. זיך גליקליך פערהייראט, בעקומען א שעהנע, איידעלע פרוי, און ניט געוואוסט פון קיין שום דאגה און פון קיין שום צרות. אזוי איז איהם די צייט אוועקגעגאנגען ביז ער איז אלט געווארען 20 יאהר. פון דעמאלט אן האט זיך אנגעהויבען א סדרה פון שווערע יאהרען, וואס האבען אויך אנגעהאלטען קרוב פון צוואנציג יאהר. יאהרען פון צרות, פון דאגות־פרנסה און פון זיין נע־ונד. קודם־כל האט זיך אנגעהויבען די צרה פון אריבער פטור׳ן דעם פריזיוו, זייענדיג א שטארקער, געזונדער בחור אהן א פיצעל פעהלער, האט ער קיין שום אויסזיכט ניט געהאט בעפרייט צו ווערען אויפ׳ן געוועהנליכען וועג פון מיליטערדינסט. ער האט ניט געקענט מעהר פערבלייבען אויף זיין אָרט, געמוזט פערלאזען זיין היים און בלייבען בעהאלטען פאר א לענגערע צייט, און זיך אזוי אבגעמוטשעט איבער 3 יאהר, ביז ס׳איז איהם סוף־סוף געלונגען צו בעפרייען זיך פון פריזיוו.

אָבער באלד ווי עס האט זיך געענדיגט דיזע צרה האט זיך

אַנגעהויבען א סדרה פון „פראוואזיטעלסטווא“, ד. ה. צו האבען דאס רעכט צו וואוינען אין דארף צוזאמען מיט'ן פאטער. די ליבהארציגע רוסישע רעגירונג האט ארויסגעגעבען, אין יאהר 1882, א נעזעץ, אָדער ריכטיגער געזאגט אַ גזירה אויף אידען, די אזויגענאנטע „איגנאטיעווּשע מאי געזעצען“, אז קיין איד טאר ניט וואוינען אויסערהאלב פון די שטעדט, און נאָר די יעניגע אידען וועלכע האבען געוואוינט אויפ'ן ישוב איידער די געזעצען זיינען ארויס, מעגען דארטען ווייטער בלייבען וואוינען צוזאַמען מיט זייערע מינדיעהריגע קינדער, אָבער ווען אַ קינד ווערט אַלט 20 יאָהר טאָר ער שוין ניט מעהר בלייבען וואוינען אין דארף. א דאנק דעם דאזיגען בארבארישען געזעץ, האט ר' משה אליעזר זיך שוין ניט מעהר געקענט בענוצען מיט,ן פאטער'ס וואהן רעכט און איז געווארען געצוואונגען צו פערלאזען צוזאמען מיט זיין פרוי און 3 פיצעלעך קינדער דאס פאטערס הויז און דאס דארף אסטאשקעווע, וואו ער האט אזויפיל גוטע יאהרען פערבראכט. ער האט זיך באזעצט ניט ווייט פון פאטער אין דארף קארטניצע, אַן ערך 10 ווערסט פון דער שטעדטעל איליע, און ניט האבענדיג דאס רעכט צו וואוינען אויפ'ן לאנד, האט ער דארטען געמוזט לעבען בשתיקה פון דער רעגירונג, און זיך אויפהאלטען נאָר מיט'ן חסד פון דער אָרטיגער נאטשאַלסטווא.

אָבער לאנג האט ער דארטען ניט געקענט פערבלייבען, עס האט זיך דערפון דערוואוסט דער קרייזשעף (איספראווניק) און איהם בעפוילען אז ער זאל תיכף ארויס פון דארף. ניט אויספאלגענדיג באלד דעם בעפעהל, ווייל ער האט ווירקליך ניט געהאט וואו צו קעהרען זיך אום צו מאכען אַ לעבען, איז דער איספראווניק זעהר בייז געווארען און ארייגעשיקט צום סטאראסטע פון דארף אַ שטרענגען פריקאז, אז ער זאל מיט געוואלד תיכף ארויסטרייבען די פאמיליע קרעמער פון דארף, זיי ניט לאזען מיטנעהמען קיין זאך פון זייערע זאכען, אַ חוץ די קליידער וואס זיי טראגען אויף זיך. גראד אום ערב יום־כפור זיינען אריין צו ר' משה אליעזר אין שטוב א פאר געזונדע פויערם, און אין נאָ־

מען פון געזעץ באפוילען ער זאל תיכף מיט זיין פאמיליע פערלאזען דעם דארף. עס האט ניט געהאלפען קיין געבעט און קיין תחנונים, מען זאל כאטש ווארטען אַ פאר טעג ביז נאָך יום־כפור. ר׳ משה אליעזר האט געמוזט איינשפאנען זיין וועגעל און ארויפזעצען זיין ווייב מיט די 6 קליינינקע קינדער. די לופט האט געציטערט פון אלעמענס יאָמערליכען געוויין, נאָר ער אליין האט זיך מיט אלע כחות צוריקגעהאלטען ניט צו לאזען א טרער, כאטש דער שמערץ איז געווען אזוי שרעקליך, צו בלייבען שטעהן אויף דער וועלט מיט 6 עופ׳עלעך אהן אַ היים, ניט האבענדיג וואו דעם קאפ אוועקצולייגען און ניט וויסענדיג וואוהין זיך צו לאָזען. דאס איינציגע וואס ער האט געטהאן, געפאקט אויפ׳ן וואגען זאכען וויפיעל עס איז נאר מעגלאך געווען, און אז די פויערים האבען אָנגעהויבען צו פראטעסטירען, אָנווייזענדיג דעם איספראווניק׳ס בעפעהל, אז ער טאָר קיין זאך ניט מיטנעהמען, האט ער זיי מתרה געווען, אז אויב זיי ווילען בלייבען לעבען זאָלען זיי איהם ניט טשעפען. ער געפינט זיך צוליעב זיין פערצווייפלונג אין אזא לאגע, אז ער וועט זיך קענען שווער קאנטראלירען. די פויערים האבען זיך דערשראקען, איהם געלאזען נעהמען די זאכען, און איהם נאָך אליין געהאלפען פאקען.

ערב יום־כפור נאָך האלבען טאג איז דער אונגליקליכער אָנגעקומען מיט זיין אויסגעמוטשעטע פאמיליע אין דער דערבייאיגער שטעדטעל איליע. מיט צרות בעקומען א פאָאר חדרים וואו די קאפ אוועקצולעגען, און זיך גענומען ארום זעהן פון וואס א לעבען צו מאכען. האבענדיג א פערד מיט א וואגען און זייענדיג אַ שטארקער קרעפטיגער מענש, האט ער זיך געמאכט פאר אַ פרנסה צו פיהרען קלעצער פון וואלד, שטיינער פון פעלד און דעסגלייכען שווערע מלאכות. קיין זאך איז איהם ניט שווער געווען, מיט קיין זאך זיך ניט געשעהמט, און דאך זיינען אלע פרנסות קנאפ געווען אויף צו קענען מאכען אַ מענשליכען לעבען און דער פאטער האט שטענדיג געמוזט אונטערשטיצען. בכלל זיינען די פאָאר יאהר וואס ער האט פארבראכט אין איליע גע־

ווען די שווערסטע יאהרען פון זיין גאנצען לעבען. ס'איז גענוג טראגיש אז אזא געראטענער יונגער מאן, מיט תורה און חכמה, אויפגעוואקסען אין א שעהנע בעל־הבית'ישע הויז פון כל־טוב, האט נעביך געמוזט טהאן אלע עבודת פרך פאר דעם שטיקעלע ברויט. אין די שפּעטערדיגע גליקליכע יאהרען, פלעגט ר' משה אליעזער אָפּט ריידען פון זיין שווערען לעבען אין איליע, און מיט שפּאַס באמערקען אז איין גוטע זאך האט ער פון יענער צייט אָבגעשטעלט,־ וואס ער קען גאנץ תהלים אויף אויס ווייניג, זאגענדיג אויף אהין און צוריק, ווייל פאהרענדיג אויפ'ן וועג דורך פעלדער און וועלדער האט ער ניט אויפגעהערט צו זאגען תהלים.

זיך ארומזעהענדיג אז דאס איז קיין תכלית ניט, די קינדער וואקסען אונטער און דעם פאטערס עסקים איז שוין אויך ניט געווען מעהר אזוי גלענצענד, האט ער ביי זיך בעשלאסען צו פערלאזען אין גאנצען די פינסטערע רוסלאנד און פאהרען נאָך דער פרייער, ליכטיגער אַמעריקא און פּרובירען אָנפאנגען א נייעם לעבען. ער האט זיך וועגען דעם דורכגעשמועסט מיט'ן פאַטער, וועלכער האט אין אָנפאנג ניט שטארק מסכים געווען דערצו, אָבער נאָכדעם ווי דער פאָטער האָט איהם אמאָל בעגעגענט פאָהרענדיג דורכ'ן וואלד מיט א שווער בעלאדענעם וואגען קלעצער, ווען דער וואגען איז אריין אין א זומפּ און דער זוהן האט זיך שעה'ן לאנג געמוטשעט ארויסצושלעפען איהם, האט דער צערטליכער פאטער זיך שרעקליך פונאנדער געוויינט און מיט טרערען אין די אויגען איהם געגעבען זיין צושטימונג צו פאהרען קיין אמעריקא. ר' משה אליעזער האט זיך גענומען צוגרייטען צו דער ווייטער נסיעה, אבער אלע הכנות געמאכט בשתיקה ניט מצער צו זיין די פאמיליע, און בעת ער האט שוין געדארפט אָבפאהרען, איז די פוהר ניט צוגעפאהרען צום שטוב נאָר געווארט הינטער'ן שטאדט. ער האט זיך קאלט געזעגענט מיט דער פאמיליע, ווי ער וואלט געברויכט צו צופאהרען אין א דערבייאיגע שטעדטעל, און נאָר דער פאטער אליין האט איהם בעגלייט ביז הינטערן שטאדט.

וואו די פוהר האט אויף איהם געווארט. דאס געזעגענען זיך מיט זיין פאטער איז געווען א שרעקליך טראגישער, ביידע האבען שטארק געוויינט, עפעס ווי די הערצער וואלט זיי געזאגט אז זיי וועלען זיך שוין אין לעבען ניט מעהר זעהן.

פינף און צוואנציג.

5

דער אָנקומען אין אַמעריקא

מיט א זעהר שווער הארץ האט ר׳ משה אליעזר פערלאזען זיין היים, איבערלאזענדיג א ליעבע פרוי מיט 7 קליינע קינדער־לעך, איבערלאזענדיג זיינע ליעבע עלטערן, ברידער און שוועסטער מיט וועמען ער איז צוזאַמען אויפגעוואקסען, צו געהן אין א ווילד פרעמדע מדינה וואו ער האט ניט געהאט קיין גואל און קרוב. איז דאס נאך ווייניג, האט ער נאך געהאט אויסצושטעהן גענוג צרות און יסורים ביז ער איז געקומען צו זיין ציעל. ניט קענענדיג בע־קומען אן אויסלאנדפאס, האט ער געמוזט גנב׳ענען דעם רוסישען גרעניץ, און געמוזט א לאנגע צייט זיך וואלגערען ביז ער איז געקומען צום שיף. די נסיעה אויפ׳ן שיף איז איהם אויך ניט גע־ווען שטארק מקנא צו זיין, אבגעלעגען אין צווישען דעק גאנצע 3 וואָכען און געלעבט די גאנצע צייט פון געטריקענטע סוכארעס מיט וואסער, אן אויסגעמאטערטער און א פערמוטשעטער איז ער אָנ־געקומען אין ניויארק אין אָנפאנג זומער פון יאהר 1895, מיט ליידיגע קעשענעס אָבער מיט א פולען בטחון אז דער אויי־בערשטער וועט איהם ניט פערלאזען.

זיינער א לאנדסמאן און א ווייטער קרוב, א געוויסער מענ־דעל קרעמער, האט איהם אָבגענומען פון שיף, און איהם אוועק־געזעצט אין זיין שאפ ארבייטען ביי קינדערשע הויזקעס. איי־גענטלאך האט געדארפט זיין ביי מענדלען א גרויסער כבוד צו האבען ביי זיך פאר אן ארבייטער ר׳ מיכל קרעמער׳ס א זוהן, אָבער וועלענדיג ווייזען גדלות האט ער איהם זעהר ניט איידעל בעהאנדעלט, און איהם געגעבען אָפט צו מערקען אז ער איז דער באָס. אמאָל האָט ער איהם א זאָג געטהאָן: וואָס מיינסטו ביזט

אין דער היים ביי דער מאמען מיט'ן גרויסען וואוילטאָג פערגעס ניט אז דו ביזט אין אַמעריקא,וואו מען מוז יומם ולילה ארבייטען און פערשווארצט ווערען. דאָ האט זיך ביי ר' משה אליעזר'ן דער־וועקט זיין זעלבסטרעספעקט און איהם דארויף געענטפערט:

הערצו מענדעל, איך קען דיר פון דער היים ביזט דו א גאנץ קנאפער חכם געווען. אלא מאי אוירא דאמעריקא מחכים, אמע־ריקאנער לופט מאכט קלוג, טאָ פארגעס זשע ניט אז איך בין דאך אויך אין אמעריקא און שוין אויך א חכם געווארען, און די חכמה הייסט מיר אז איך זאל אוועק געהן פון דיר. און איז טאקע אוועקגעגאנגען, נאך ניט האבענדיג אן אנדער פלאץ וואו צו אר־בייטען.

די קורעניצער לאנדסלייט, קענענדיג איהם פון דער היים און וויסענדיג ווי ער איז ערצויגען געווארען, האבען געהאלטען, אז פאר איהם פאסט ניט צו זיין א פראסטער ארבייטער, און אזוי ווי ער איז א למדן און אַ פרומער יונגערמאן וואלט פאר איהם געווען פאסיגער אָנצונעהמען אַ דוכאָוונע שטעלע. זיי האבען שוין געהאט פאר איהם בעקומען א שטעלע פאר אַ שמש אין אַ היי־מישער קאנגריישאָן וואו ער האט געקענט האבען שעהנע חיונה. ער האט דאס אָבער בשום אופן ניט אָנגענומען, מיט דער דער־קלערונג אז ער וויל ניט פערקויפען זיין נשמה, געהן מאכען מי שבירך'ס יעדערן מחלל שבת, און האָט זיך בעסער פערדונגען פאר אַ פראָסטען ארבייטער ביי מאָטקע דעם שניידער.

דערווייל זיינען די פרוי און קינדער געווען אין איליע אויף גרויסענע צרות. זיין פאטער ר' מיכל האט אָנגעווענדעט אלע השתדלות ביי דער רעגירונג צו ערלויבען די עלענדע פרוי און קליי־נע קינדער צו וואוינען ביי איהם, כאָטש צייטווייליג ביז דער זוהן וועט קענען אָבנעהמען די פאמיליע צו זיך אין אמעריקא. ער האט דאס אָבער בשום אופן ניט געקענט דורכפיהרען, און אזוי איז די פאמיליע פערבליבען אין איליע גאנצע 4 יאהר. רחל עלקע ווי אן אמת'ע אשת חיל האט פערשטאנען מיט די ניט איבעריגענס פיל שטיצע וואָס זי האָט בעקומען פון די שוויגערעלטערן, וועלכע

זיינען אליין דאַמאָלסט געווען אין אַ געדריקטע לאַגע, זיך איינ־צוטיילען צו קענען דורכלעבען די שווערע צייט. זי האַט ערצויגען די קינדער לייטען גלייך און זיי געגעבען אין די בעסטע חדרים. אפילו נאָכדעם ווי עס האַט שוין אָנגעהויבען אָנצוקומען געלד פון אמעריקא איז די לאַגע אויך ניט פיל בעסער געוואָרען. בסך הכל האַט ער אין דער ערשטער צייט פערדינט קנאַפּע 3 דאָלאַר אַ וואָך. אליין געלעבט ממש אויף ברויט מיט וואַסער און דאָס לעצטע אַ היים געשיקט. ניט ווינציג טרערען האַט זי, די געטרייע פרוי, און זיין ליעבע מוטער פערגאָסען בעת זיי האָבען בעקומען פון איהם די „פרעהליכע" בשורה, אַז ער איז אָנגעקומען פאַר אַן ארבייטער ביי מאַטקע דעם שניידער, דער אַמאָליגער שניידער פון זייער משפחה, און אַז ער דאַנקט נאָך מאַטקען וואָס האַט איהם אויסגעלערענט ווי ריכטיג צו האַלטען אַ נאָדעל און די קונסט פון אַפּערייטעריי. נעכט האָבען זיי דורכגעוויינט זיך בערעכענענדיג צו וואָס פאַר אַ מדרגה איז געקומען זייער משה אליעזר, דער למדן און דער חכם, מיט וועמענען אַלע האָבען זיך אין דער היים געבענשט.

אָבער נאָר אַ קנאַפּען יאָהר האַט ער געאַרבייט ביי אַנאַנדערן אַלס לוין ארבייטער. אַ דאַנק זיין ענערגיע און פעהיגקייט האַט ער זיך ענדע יאָהר ארויפגעאַרבייט צו זיין אליין אַ באָס, געמאַכט שותפות מיט נאָך איינעם און געוואָרען אַ קאָנטראַקטאָר. מיט דער צייט האָט ער זיך אויך אויסגעלערנט די מלאכה פון צושניידען, און מיט זיין שאַרפען שכל האָט ער אויסגעפונען נייע מעטהאָדען אין צושניידען הויזענס, אַז ער איז אין שטאַנד געווען אויפצונעהמען די קאָנקורענץ מיט גרעסערע קאָנטראַקטאָרס. נאָכהער האַט ער בעקומען אַ גוטען שותף וועלכער האַט זיך אָבגעגעבען מיט אָננעמען בעשטעלונגען און מיט אָבפיהרען די פאַרטיגע סחורה, אַזוי אַז ר' משה אליעזר האַט געהאַט די מעגליכקייט צו קענען שטענדיג פערבלייבען אין שאַפּ און ארבייטען ניט געשטערטערהייט. און טאָקע געאַרבייט טאָג און נאַכט, און מאַנכעסמאָל ביז 18 שעה אין מעת לעת, און געשלאָפען אין שאַפּ. אַזוי האַט ער אַנ־

געהויבען ביסלעכווייז זיך ארויפצוארבייטען, שוין געהאט איינעגע ארבייטער, דער רעדיל האט זיך א דרעה געטהאן, די זון פון הצלחה האט אנגעהויבען ביי איהם צו שיינען, און צום סוף פון דריטען יאהר האט ער שוין געהאט בכח אריבער צו נעהמען די פאמיליע קיין אמעריקא, און דערמיט פאנגט זיך אן א נייע תקופה אין זיין לעבען.

6

די גליקליכע יאָהרען

אזוי ווי די ערשטע 20 יאָהר פון זיין לעבען אזוי זיינען געווען די לעצטע 20 יאהר פול מיט פרייד און הצלחה. געהאט גרויסע הצלחה ניט נאָר אין זיינע ביזנעס ארויפארביי־טענדיג זיך צו דער מדרגה פון א גרויסען מאנופעקטשורער, נאָר אויך אין אלע ענינים צו וואס ער האט זיך גענומען. מיט'ן בריינ־גען זיין פאמיליע, אין אָנפאַנג יאהר 1899, האבען זיך געענדיגט זיינע 4 גלות יאהרען, יאהרען פון שווערע ארבייט און פון זיין נע ונד, איינגעפיהרט א בכבוד'יגע אידישע הויז נאָכ'ן היימישען שטייגער, וואס איז מיט דער צייט געווארען איינע פון די שעהנ־סטע אידישע הייזער אין שטאדט ניו־יארק. אין דער ערשטער צייט האט ער נאָך געוואוינט אויף דער איסט־סייד אין ניט זעהר בע־קוועמע דירות, ווייל לעבענדיג מיט א תכלית האט ער מורא גע־האט ארויפצוציהען אויף זיך א גרויסע הוצאה, כאָטש די ביזנעס האבען זיך פערבעסערט און פערגרעסערט פון טאָג צו טאָג, און איז דארט פערבליבען ביז צום יאהר 1906, ווען ער האט געקויפט אן אייגענע הויז אין בעט־ביטש, ברוקלין, און אָנגעהויבען צו לע־בען מעשה גביר מיט גרוים רהבות.

בעט־ביטש איז מיט 20 יאהר צוריק געווען איינע פון די פארנעהמסטע זומערפלעצער ארום ניויארק. אידען זיינען דא־מאָלסט נאָך זעהר ווענינ געווען אין יענעם געגענד, און אזוי ווי ס'איז איהם שווער געווען צו בעקומען א מנין אויף שבת פלעגט ער אויף יעדען שבת מיטנעהמען אורחים פון ניו־יארק. אמת אז אין זיין שכונה, אין דער 22טער סטריט האָט זיך געפונען א שול,

די איינציגע שול פאר בעט־ביטש און בענסענהורסט פון יענער צייט, אָבער אזוי ווי בענסענהורסט האט נאָך דאמאלסט ניט געהאט אזעלכע שעהנע אידען ווי היינט און די הנהגה פון דער שול איז ניט געווען גענוג ארטהאדאקסיש, האט איהם בעוואויגען צו מאכען א מנין פאר זיך. נאָכדעם ווי מיט דער צייט האבען זיך אָנגעהויבען מעהר אידען צו באזעצען אין יענער געגענד, האט ר׳ משה אליעזר אויסגעבויט ביי זיך אין הויף א בעזונדער שול צו דאווענען און צו לערנען. דער צאהל מתפללים האט זיך פארגרעסערט פון יאָהר צו יאָהר, דארונטער אידען נכבדים וואָס זיינען געווען א צירונג פאר דער שול. איינער פון די ערשטע מתפללים איז געווען דער בעוואוסטער נכבד ר׳ שמואל הלל אייזיקס, וואס צוליעב זיין כבוד האט מען גדאווענט נאָכ׳ן נוסח אשכנז, ניט קוקענדיג וואס ר׳ משה אליעזר אליין, א געבארענער חב״ד׳ער חסיד האט שטענדיג גדאווענט ע״פי נוסח הא״רי. ערשט שפעטער בעת מר. אייזיקס איז אוועקגעצויגען פון דארטען האט מען איינגעפיהרט דעם נוסח הא״רי נאָכ׳ן אַלטען רבי׳נס סדור, וואס אזוי פיהרט זיך נאך היינט. דער ש״ץ פאר דער גאנצער צייט איז דער למדן און ירא שמים ר׳ יצחק עפשטיין, א לאנדסמאן פון ר׳ משה אליעזר׳ן, און ער צוזאמען מיט ר׳ אברהם קאפלאן, א איד א תלמיד חכם און א נהנה מיגיע כפו, האבען זיך איבערגענומען ווייטער פארטצוזעצען ר׳ משה אליעזר׳ס שעור גמרא און צו לערנען מיט׳ן עולם אלע טאָג נאָכ׳ן דאווענען א פרק משניות אינ׳ם יאהר פון אבלות.

זעלטען ווען א מענש האט אזוי כשר פערדינט זיך צו ערווערבען א שעהנעם נאָמען ווי ר׳ משה אליעזר קרעמער. ער איז ניט געווען קיין כבוד־זוכער, ניט געשטרעבט נאָך א קלינגענדיגען נאָמען. ניט געגארט נאָך פּאָפּולאריטעט. און דאך איז ער אנערקענט געווארען פאר איינעם פון די שעהנסטע ארטהאדאָקסישע אידען אין אמעריקא, וואס האט זוכה געווען צו אפעראייניגונג תורה וגדולה. יששכר און זבולון אין איין פערזאן. דער געוואלדיגער רושם וואס האט געמאכט אין דער אידישער געזעלשאפט זיין

פריהצייטיגער טויט, דיענט פאר׳ן בעסטען בעוויז די גרויסקייט פון זיין פערזענליכקייט, וואס איז געווען אַ קאָמבינאַציע פון תורה, צדקה און מעשים טובים.

אמת, עס געפינען זיך נאָך היינט דאָ אין ניויארק א רעכט ביסעל לומדים, גרעסערע און קלענערע, אָ ב ע ר דער רוב פון זיי זיינען לײדער שוואכע בעלי־צדקות, צו זיי ווילען ניט אָדער קען־נען טאָקע ניט; זיינען פאראן ביי אונז זעהר שעהנע בעלי־צדקות, אמת׳ע פילאַנטראָפּען, וועלכע ספּענדען קאָלאָסאלע סומעס פאר וואוילטהעטיגע צוועקען — אָבער דער חסרון איז, וואס זיי גיבען נאָר צו אזעלכע ענינים וואס האבען אַ קלאנג און א פרסום; מיר האבען ביי אונז מענשען מיט ווייכע רחמנות׳דיגע הערצער, טהוען פיל צדקה און העלפען אָרימע און בעדריקטע — אָבער אלץ אויסערן הויז איבערן שוועל פון זייער הויז טאָר דער אָרימאן ניט איבערגעהן. עס גיבען נאָך היינט ביי אונז מענשען וואס האלטען שטארק פון דער מצוה „גמלות־חסדים״ — אָבער אלץ נאָר מיט זייער געלד ניט מיט׳ן גוף. וואס אין כמה פרטים איז דאס נאָך וויכטיגער. עס געפינען זיך ביי אונז נאָך זעהר פרומע אידען, אמת׳ע יראים, מדקדקים במצוות — אבער אלץ נאר אין שול און אין גאס, זייערע הייזער האבען שוין, לײדער אַ גאנץ אַנדער פּנים. עס זיינען פאראן אויך מענשען וועלכע האבען דאך די אלע אויסגערעכענטע מעלות — אָבער די גאוה, דאס בלאָזען פון זיך פערדונקעלט און פערמינדערט זייער ווערט.

גאנץ אַנדערש איז געווען ר׳ משה אליעזר קרעמער. ער גע־הערט ווירקליך צו די יחידי סגולה, געהאט די אלע אויבען דער־מאָהנטע מעלות אָהן די „אָבערס״. ער איז געווען א איד אַ למדן. אי אַ בעל־צדקה, אי אַ מכנים אורח, אי אַ גומל חסדים מיט זיין געלד און מיט זיין גוף. אי אַ ירא־שמים מיט אַ פרומע כשר׳ה הויז, און די קרוין פון אלע זיינע מעלות איז געווען זיין עניוות. און כדי צו האבען א קלאָרען בעגריף פון אלע זיינע גוטע מעלות, וועלען מיר זיי כסדר איינציגווייז אילוסטרירען אין בעזונדערע קאפּיטלעך, אָנהויבענדיג מיט דער מעלה פון למוד התורה.

צוויי און דרייסיג

7

דער למדן

אויף ר׳ משה אליעזר קרעמער איז ווירקליך מקוים געוואָרען דער מאמר חז״ל „כל המקיים התורה מעני סופו לקיימה מעושר״. ווער עם לערנט תורה אין ארמוט איז זוכה צו לערנען אין עשירות. בעת ער האָט נאָך געאַרבייט אלס פראָסטער שאָפּ ארבייטער 12 שעה אַ טאָג און נאָך מעהר, פלעגט ער זיך זעהר אָפּט אָברייסען פון שלאָף און ארייננכאַפּען לערנען, און דאריבער האט איהם טאקע דער אויבערשטער געהאלפען צו קענען לערנען תורה מיט רחבות און אין אַ אייגענעם בית־מדרש. ער איז קיינמאָל ניט אויפגעשטאנען שפּעטער ווי 4 א זייגער פארטאָג, זיך תיכף געזעצט לערנען און געלערנט ביז ער האט געדארפט פאהרען אין געשעפט.

ער האט זיך ניט בענוגענט מיט׳ן לערנען פאר זיך, נאָר אויך געזוכט מיט אנדערע צו לערנען, געגרינדעט אין זיין בית־מדרש אַ חברה ש״ס און געזאגט אליין דעם שיעור. אין אַ משך פון 10 יאהר האט ער דורכגעזאגט גאנץ ש״ס און שוין געהאט אָנגעהויבען צו זאָגען אַ צווייטען מאָל, ליידער אָבער האט ער נאָר דערגרייכט ביז דף נ״ז מסכת שבת, און דעם לעצטען בלאט גמרא האט ער געזאגט אַ וואך פאר זיין טויט. עס וואלט ביי איהם רעכט געווען צו זאגען דעם שיעור אלע טאָג, אָבער זיינע צוהערער, בעשעפטיגטע מענשען און לוין אַרבייטער, האבען נאָר צייט געהאט שבת׳דיגען טאָג, און אין דעם איין איינציגען טאָג פלעגט מען צוזאמען לערנען כמעט ווי פאר דער גאנצער וואך. מען האט געלערנט פרייטאָג אָוועטנד נאָכ׳ן עסען, שבת אין דער פריה פאר׳ן

דאוונען, שבת ביי טאָג און מוצאי שבת פאר מלוה מלכא. געזאגט האט ער דעם שיעור מיט גרויס הבנה און א דאנק זיין מוסטערהאפטע הסברה, האבען זיינע צוהערער, אידען הארעפאשניקעס, אין משך פון יאהרען א גרויסע פעולה געטהאָן. נאָך יעדער גרעסערע מסכת פלעגט ער פראווען מיט גרויס פאַראד א סיום, מאכען א סעודה פאר זיינע תלמידים און נאָך לאדען זייטיגע געסט בני תורה.

דער סיום הגדול אויף גאַנץ ש״ס, וועלכער איז געפייערט געווארען י״ט כסלו תרפ״ה אין דער „צמח צדק שול נוסח הא״רי״ אויף הענרי סטריט, איז געווען איינע פון די זעלטענע ערשייבונגען וואס איז ווען פארגעקומען אין ניויארק. עס זיינען צונויפגעקומען איבער 200 לומדים, דארונטער בעוואוסטע רבנים פון ניויארק, פון פאסייק, פון נוארק און אנדערע שטעדט, און פיל פראמינענטע בעלי־בתים און משכילים. אן ערך 10 שעה האבען געדויערט די הדרן׳ס און די רעדעס. אויף זיינע אייגענע קאָסטען האט ר׳ משה אליעזר צוגעגרייט א גרויסארטיגע סעודה און דער עולם האט זיך שטארק משמח געווען, חסידים האבען געזאגט תורה און מתנגדים האָבען געזונגען חסידישע נגונים. אינטערעסאנט, אז דער בעל־שמחה אליין האט זיך ניט געלאזט זעצען אוייבען־אָן, נאָר די גאַנצע צייט געשטאַנען אָן א זייט און בעדיענט די אורחים.

די ח״זל זאגען, תלמידי חכמים „כל זמן שמזקינין דעתן מיושבת עליהן״.וואס א תלמיד־חכם ווערט עלטער פערמעהרט זיך זיין וויסען, און דאס האט מען געקענט בעמערקען ביי ר׳ משה אליעזר׳ן, וואס עלטער ער איז געווארען איז זיין לומדות אלץ מעהר און מעהר געשטיגען. בכלל געווען שטענדיג אריינגעטהאן אין לערנען אפילו אין דער ביזנעס צייט, און וויפיל מאל פאהרענדיג אין סאָבוויי פלעגט ער זיך מאכען אויף א פאפיר פערשיידענע נאָטיצען און ציורים צו אן ענין וואס ער האט גראד געהאלטען דערביי. זיין כח הזכרון איז ביי איהם ביז זיין לעצטער מינוט שטארק געווען ווי ביי א יונגען מאן. ער איז געווען א בקי

כמעט אין גאנץ ש"ס, און געהאט בכה איבערצוזאגען אויף אויס־ווייניק גאנצע שטיקער גמרא, ווארט אין ווארט ווי עס שטעהט.

ר' משה אליעזר איז אפשר געווען דער איינציגער בעל־הבית'ישער למדן, וועלכער האט אין אמעריקא צוגעלערנט און קונה שלימות געווען. געוועהנליך האלט מען אמעריקא פאר א מדינה וואס אוכלת לומדיה, דאס רוב אריבערגעקומענע לומדים פערגע־סען מיט דער צייט די תורה וואס זיי האבען געלערנט אין דער היים, פון ווערען גרעסערע לומדים איז שוין גאר קיין רייד ניט. ביי ר' משה אליעזר'ן איז דאס געווען דער היפוך, אין דער היים איז ער דוקא א קנאפער מתמיד געווען און דאס רוב געלערנט אויבערפלעכליך, און דא אין אמעריקא איז ער ערשט געווארען א געוואלדיגער מתמיד און א גרויסער למדן. אמת, אז אין דער ערשטער צייט פון זיין קומען אהער, זייענדיג פעריאגט און צו־בראכען פון גרויס ארבייט און דאגות חיונה, האבען איהם ניט געדיענט זיינע כחות זיך צו פערטיעפען אין לערנען גמרא מיט תוספות און פלעגט מעהרסטענס לערנען מדרש און עין יעקב, אבער שפעטער אז ער האט שוין זוכה געווען לקיים התורה מעושר, האט ער זיך ארייגעטהאן מיט אלע כחות אין לערנען ש"ס, און געקענט אבזיצען שעה'ן לאנג זיך מאטערן אויף א הארבע שטיק גמרא ביז ער האט איהר גרונטיק פערשטאנען, און אין פערלויף פון יאהרען טאקע געטהאן א געוואלדיגע פעולה. כאטש ער איז אויפגעוואקסען אין א חסידישע הויז, און אליין געווען כל ימיו א ווארימער חסיד, דאך האט ער זיך ווייניג וואס אבגעגעבען מיט לערנען חסידות און מעהר עוסק געווען אין לערנען גמרא. ער איז אויך געווען א גרויסער בעל־תנ"ך און געהאט שעהנע בקיאות אין זהר און אין מדרשים, אבער אזוי ווי ער האט שטארק געהאלטען פון „ובתורה אתה עמל", אז מען מוז הארעווען אויפ'ן למוד התורה, דאריבער האט ער טאקע מעהר עוסק געווען אין לערנען גמרא מיט תוספות, אויף וואס מען דארף זיך מעהר מא־טערן און הארעווען.

חוץ וואס ער איז געווען א למדן און אליין פיל געלערנט

האט ער אויך תמיד געשטרעבט אז אנדערע זאלען לערנען. בעת מען האט געפייערט דעם אויבען דערמאהטען סיום הגדול האט ר' יעקב מארק, איינער פון די געלארענע געסט, מציע געווען צו גרינדען א „חלוקת־הש"ס, ד. ה. אז יעדער למדן זאל זיך מתחייב זיין אויסצולערנען אין א משך פון א יאהר א געוויסע מסכת, וועלכע ער וועט זיך אליין אויסקלייבען, און איבער א יאהר אום י"ט כסלו זאלען אלע דא צונויפקומען און יעדער וועט מסים זיין די מסכת וואס ער האט געלערנט און אלע צוזאמען וועלען פייערן א סיום הגדול אויף גאנץ ש"ס. ר' משה אליעזר'ן איז דאס זעהר געפעלען געווען און האט זיך אונטערגענומען אליין ארומצוגעהן ביי אלע לומדים וועלכע ער קען און „פעדלען" מיט די מסכתות, געבען יעדערן זיך אויסצוקלייבען וועלכע מסכת ער וויל. ווי גליקליך איז ער געווען אז אין א משך פון א פאאר וואכען איז איהם געלונגען צו פערטהיילען אלע מסכתות, און אויף מאנכע מסכתות האט ער גאר געקראגען אייניגע בעלנים. ער האט אויך אויף זיך גענומען די ארבייט צו דערמאהנען פון צייט צו צייט יעדערן איינציגען, צו ערפיהלען זיין התחייבות, אבער אזוי ווי ר' משה אליעזר איז ליידער שוין ניט מעהר דא צו דערמאהנען איז מעגליך אז מאנכע איינער האט שוין גאר אין גאנצען פארגעסען אן זיינע התחייבות, וואס דאס איז כמעט ווי א נדר, דאריבער געפינען מיר פאר נייטיג דא צו פערשרייבען די נעמען פון די חברים און פון די מסכתות, אות באות ווי מיר האבען געפונען פערצייכענט אין זיין נאטיץ־ביכעל.

ברכות, ס"ד דפים	משה אליעזר קרעמער
שבת קנ"ז דפים	משה אליעזר קרעמער
ערובין ק"ה דפים	בנימין טאפער
פסחים, קכ"א דפים	חיים קאפלאן, מנחם מענדיל העלפגאט
ביצה, מ' דפים	אברהם מאזער, נפתלי הערץ ליבערמאן
חגיגה, כ"ז דפים	ברוך קאפילאוויץ, חיים צבי היילברייך
מועד קטן, כ"ט דפים	חיים צבי היילברייך

ראש השנה, ל״ה דפים	משה ב״ר אלימלך, חיים דוד ראפפאפארט
יומא, פ״ח דפים	זעליג ב״ר אברהם, דוד שרייבער
סוכה, נ״ו דפים	חיים מאנטעל
תענית, ל״א דפים	מאיר בארקאן
מגילה, ל״ב דפים	מתתיהו ב״ר מאיר
יבמות, קכ״ב דפים	יהודה קאמינסקי
קדושין, פ״ב דפים	יצחק יוסף עפשטיין
גטין, צ׳ דפים	יצחק יוסף עפשטיין
נדרים, צ״א דפים	אברהם קאפלאן
נזיר, ס״ו דפים	אברהם קאפלאן
סוטה, מ״ט דפים	אפרים שעוויץ, אבא פרידמאן, מנחם מענדיל ראטנער.
בבא קמא, ק״יט דפים	יעקב קאצאנעלסאן, אברהם שאול לעווין
בבא מציעא, ק״יט דפים	יעקב קאצנעלסאן, אברהם שאול לעווין
בבא בתרא קע״ז דפים	עקב מארק
עבודה זרה, ע״ו דפים	פייבוש פרידמאן
סנהדרין, קי״ג דפים	חיים אלחנן פאגעלמאן
שבועות, מ״ט דפים	נפתלי הערץ ליבערמאן
מכות, כ״ד דפים	יצחק הלוי
הוריות, י״ד דפים	פייבוש פרידמאן
זבחים, ק״כ דפים	מתתיהו ב״ר מאיר
מנחות, ק״י דפים	נפתלי הערץ ליבערמאן
בכורות, ס״א דפים	אבא פרידמאן
חולין, קמ״ב דפים	שמואל גארדאן
ערכין, ל״ד דפים	חיים שניידערמאן
תמורה, ל״ד דפים	חיים שניידערמאן
כריתות, כ״ח דפים	חיים שניידערמאן, דן תומארקין
מעילה, כ״ב דפים	חיים שניידערמאן, דן תומארקין
תמיד, ל״ג דפים	חיים שניידערמאן, צבי ב״ר יצחק
נדה, ע״ג דפים	דוד שיפרין

8

דער בעל צדקה

דער משורר פון תהלים וויל אָנווייזן דעם דרך פון צדקה געבען, דריקט ער זיך אויס אין פאלגענדע ווערטער: „פזר נתן לאביונים צדקתו עמדת לעד קרנו תרום בכבוד" (תהלים קאפ. קי"ב פסוק ט') און וויל דערמיט זאָגען, אז עס זיינען פאראן דרייערליי אַרטען צדקה: ערשטענס, צו געבען יעדען איינציגען ווער עס שטעקט אויס אַ האנד ניט זוכענדיג קיין תכליתים, אַ הונגעריגנגען אויף ברויט און אַ נאקעטען אויף אַ קלייד. צווייטענס, צו שטיצען וואוילטהעטיגע אנשטאלטען וואס האבען אַ געוויסען צוועק און אַ בעשטענדיגען קיום, ווי למשל: האספּיטאלער, אנשטאלטען פאר זקנים, פאר יתומים און דערגלייכען. דריטענס, צו העלפען געבראכענע מענשען בדרך כבוד, אז זיי זאָלען האבען די מעגליכקייט זיך ווידער ארויפצוארבייטען און ניט מעהר ברויכען פרעמדע הילף. אַט די אלע 3 ארטען צדקות האט ר' משה אליעזר מיט אַ ברייטער האנד מקיים געווען.

„פזר נתן אביונים", געגעבען געלד אויף רעכטס און לינקס ניט אָבגעזאגט קיינעם ווער עס האט אויסגעשטרעקט אַ האנד נאָך אַ נדבה, „צדקתו עמדת לעד", געווען אַ מיטגליעד אין צעהנדליגער חברות און אינסטיטושאָנס און בייגעטראגען מיט אַ ברייטער האנד, אַ חוץ דעם זיך בעטהייליגט מיט גרויסע סומעס אין די עקסטרא „דרייווס" וואס די אינסטיטושאָנס פעראנשטאלטען פון צייט צו צייט, און אונטערשטיצט אַזעלכע בתי־צדקה ניט בלויז אין ניו יארק נאָר אויך אויף יענער זייט ים. „קרנו תרום בכבוד" ער האט פערהאלפען אַ סך מענשען אין אַ קריטישען מאָמענט, און מאנכע מיט גאנץ היבשע סומען, אזוי אז זיי

זאָלען ניט דאַרפען אונטערגעהן און זאָלען קענען בלייבען ביי זייערע בכבוד'יגע נעמען, א זאך וואס נאָכ'ן אידישען דין רעכענט זיך דאס פאר דער העכסטער מדרגה פון צדקה. א חוץ דעם האט ער אויסגעגעבען מאסען געלד פאר קיום התורה, געשטיצט מיט א ברייטער האנד, תלמוד תורה'ס, ישיבות און דערגלייכען, דאָ אין אמעריקא און אויף יענער זייט ים.

עס לאָזט זיך ניט פעסטשטעלען וויפיעל אַן ערך ער האָט אויסגעגעבען יעהרליך אויף צדקה ענינים, ווייל ווי א פארציי־טיגער איד האט ער ניט געהאלטען פון פארשרייבען אזעלכע זא־כען און געהן פיהרען א חשבון מיט'ן רבונו של עולם, אָנשריי־בען אויף זיין „דעבעט" די אלע געלדער וואס ער גיט אוים פון זיינעטוועגען אויף צדקה, ובפרט אז א גרויסער טהייל פון זיין צדקה איז בעשטאנען פון „מתן בסתר", און ניט געוואלט אז אפילו די קינדער זאלען דערפון וויסען. עס קומט איהם נאָך מעהר קרע־דיט פאר זיין צדקה ווי אַן אנדערן, ווייל פון דער נאטור איז ער געווען קארגליך און פאר זיך האט ער זיך פשוט ניט פארגונען אויסצוגעבען אַן איבריגען סענט אויף לוקסוס זאכען און בכלל גע־לעבט שטענדיג מיט א חשבון. דאגעגען אָבער אויף צדקה ענינים איז ער געווען זעהר ברייטליך און ניט געוואלט וויסען פון קיין שום חשבונות, די רחמנות'דיגע הארץ האט געגעבען און ווידער געגעבען, ניט פרעגענדיג ביי'ם שכל אויב מען דארף געבען אָדער ניט. און ווייל דאס הארץ האט געהייסען געבען, האט ער זיך ניט אָבגעשטעלט צו העלפען אויך אזעלכע, וואס זייערע געזינונגען זיינען זעהר ווייט געווען פון זיינע, און ניט אכטענדיג וואס ער האט זעהר ניט ליעב געהאט א ניטפרומען.

געוועהנליך א מענש מיט אזא דרך מוז אָפט קומען צו ענ־טוישונגען, און ניט איינמאָל האבען איהם מענשען, וועמען ער האט געטהאן גרויסע טובות, מיאוס אָבגענארט. ער האט אָבער ניט נאָכגעטראגען קיין שום שנאה צו די דאזיגע מענשען, און איהם האט דאס ניט צוריקגעהאלטען פון געהן ווייטער אין זעלבען דרך ביז צום סוף פון זיין לעבען. נאָך מעהרער — ער פלעגט נאָך

שטענדיג זוכען זכותים אויף די דאָזיגע מענשען, און אין דיעזען פּרט איז ער ווירקליך געווען א טיפּ וואס מען געפינט זעלטען. איינער האט אמאָל ביי איהם פערנומען אויף א שענדליכען אופן גאַנצע אכט טויזענד דאָלאר, בעת ער איז נאָך ניט געווען אזוי רייך, און לאַ־די, וואס ער האט ניט געוואלט מאכען וועגען דעם אן איבעררייד, האט ער זאגאר ניט געוואלט ליידען וואס די בני ביתו האבען וועגען דעם גערעדט. זיינע נאָהענטע מקורבים ווייסען צו דערצעהלען א סך אזעלכע מעשיות. מיר וועלען דאָ אלס כאראקטער שטריך נאָר ברייגען פאלגענדען פאקט:

ביי איהם אין געשעפט האט געארבייט איינער אן עלטערער מענש, וועלכער האט בעקומען בעצאהלט ווי אלע ארבייטער, כאָטש קיין גרויסע זאכען האט ער שוין ניט געקענט אויפטהאָן. שפּעטער אז ער האט שוין ממש גאר ניט געקענט לייסטען, האט ער איהם ענטלאסען און פון רחמנות וועגען איהם געגעבען א פּענסיע צו קענען מאכען א לעבען. 5 יאהר צייט האט ער איהם אזוי געצאהלט און דערנאָך האט ער אויסגעגעבען נאָך 300 דאָלאר און איהם אריינגעבראכט אין א מושב־זקנים. דארטען איז דער זקן קראנק געווארען אויף א פוס וואס מען האט געמוזט ארונטערנעהמען און ער איז געשטאָרבען ביי דער אָפּעראציע. מענשען וואס האבען דעם אלטען געקענט האבען דערצעהלט ר׳ משה אליעזר׳ן אז פון איהם איז געבליבען א סך געלד, און האבען באַליידיגט דעם פערשטארבענעם פאר זיין ניט שעהנע האנדלונג. ר׳ משה אליעזר האט זיך אויף זיי אָנגעערגערט און מוחל געווען דעם אַלטען במחילה גמורה אויף די געלד וואס ער האט אפשר פון איהם אויסגענארט. נאָך מעהרער, ער איז א פּאָאר טעג וועגען איהם ארומגעלאָפען און גרוים כחות אוועקגעלייגט, ביז ער האט געפּועל׳ט ביים דאָקטאָר פון האָספּיטאל איהם ארויסצוגעבען דאָס אָבגעשניטענע פוס, צו ברייגען לקבורה צוזאמען מיט׳ן מת.

נאָך דער מלחמה האט זיך אָנגעהויבען א „סדרה קורעניץ״, געפאהרען אהין און פערספּענדעט שווערע טויזענדער, אָבער וועגען דעם וועט בעשריעבען ווערען אין א בעזונדער קאפּיטעל.

דער מכנים אורח

יעדע מצוה האט איהר מזל, זיינען פאראן אזעלכע מצוות וואס אלע כאפען זיך זיי מקיים זיין און וואס זיינען אפשר גאר ניט אזוי וויכטיג, און עס זיינען דא מצוות וואס שטעהען ברומו של עולם און מען פערנאכלעסיגט זיי. למשל די מצוה פון „הכנסת אורחים”, וואס אונזערע חכמים מאכען פון איהר אזא פאראד און זאגען אז „גדולה קבלת אורחים יותר מקבלת פני השכינה”, און זעלטען ווער אפילו פון די פרומסטע אידען איז איהר מקיים. דער איינציגער, ווירקליך דער איינציגער, אין ניויארק און אפשר אין גאנץ אמעריקא, וואס די דאזיגע מצוה איז געווארען א טראדיציע אין זיין הויז, איז געוועזען ר׳ משה אליעזר קרעמער. די שעהנע מידה פון הכנסת אורחים אין קרעמער׳ס הויז איז שוין געווארען לעגענדאריש, אויך די פרעסע האט זיך שוין מעהרער מאל אבגעשטעלט אויף דער דאזיגער וואונדערבארער ערשיינונג, וואס מען זעהט דאס זעלטען היינטיגע צייטען ובפרט אין א גרויסער שטאדט. מען קען ניט זאגען עס געפינען זיך היינט אין ניויארק א רעכטן ביסעל מענשען מיט וייכע הערצער און מיט ברייטע הענט, וועלכע זיינען גרייט העלפען נויטליידענדע, איהר וועט אבער ביי זיי ניט פועל׳ן צו ווערען מיט׳ן ארימאן „נאש־בראט”, גוט ברודעריש, איהם צו זעצען ביי׳ם טיש צוזאמען מיט דער פאמיליע און איהם נאך געבען נאכטלעגער אין זיינע שעהנע צימערען. אויב איינער וואלט שוין דאס יא וועלען, וויל דאס אבער די פאמיליע ניט און צוליעב דעם צוברעכען דעם שלום־בית ווילט זיך אויך ניט, ובינו לבינו ווערט

פערגעסען די וויכטיגע שעהנע מדה פון הכנסת אורחים, וואס עק־זיסטריט ביי אידען פון אברהם אבינו אָן.

קרעמער'ס הויז אין בעט־ביטש איז ווירקליך דאס איינציגע הויז וואס מען שעהמט זיך ניט צו עסען צוזאמען מיט אורחים אויף איין טיש, מעגען זיי זיין פארצייטיגע בטלנים, מעגען זיי געהן אָבגעריסען, מעגען זיי אפילו זיין ניט אנציהענד אין אויס־זעהן, בעהאנדעלט ווערען זיי ווי די רייכסטע געסט און מען אונ־טערהאלט זיך מיט זיי ווי מיט זייער גליבען, און אז ס'איז נויטיג צו לעגען די אורחים שלאפען איז יעדער פון דער פאמיליע גרייט אָבצוגעבען די בעט.

א פנים אז די דאזיגע מדה איז אן אלטע טראדיציע אין דער פאמיליע קרעמער. ר' משה אליעזר האט דאס גע'ירש'נט פון זיין פאטער ר' מיכלען, וועלכער איז בעוואוסט געווען אין פיל שטעדט ארום פאר א זעלטענעם מכנים־אורח, און פון קינדוויז אן האט ער זיך צוגעוואוינט צו בעדינען אורחים, באלד ווי ער איז אוועק פון פאטער און אָנגעהויבען צו פיהרען א הויז פאר זיך, האט ער גלייך גענומען פארטזעצען די טראדיציע, ניט קוקענדיג אויב ס'איז גע־ווען נענוג צו עסען פאר זיך און פאר דער פאמיליע, פאר אורחים האט אָבער אלעמאָל געמוזט זיין. אין די ערשטע יאהרען אין אמע־ריקא, ווי ער האט נאָר אָנגעהויבען צו פיהרען אן אייגענע הויז. כאטש נאָך וואוינענדיג אין אן ענגע דירה און געלעבט כמעט ברחקות, האבען שוין ניט געפעהלט קיין אורחים ניט ביים עסען און ניט ביים שלאָפען. איז ניט געווען גענוג בעטען פאר אַלעמען צו שלאָפען, פלעגט זיין אשה חשובה רחל עלקע, אויסלייגען די קינדער אויפ'ן פלאר און די אורחים אין זייערע בעטען. אריבער־ציהענדיג שפעטער קיין בעט־ביטש אין א גערואמער דירה האט ער שוין נעהאט די מעגליכקייט מקיים צו זיין די מצוה מיט א גרע־סערען פארנעהם. עס פלעגט ממש ניט אוועקגעהן א שבת וואו עס פלעגען ניט זיין ביים טיש אורחים וועלכע ער פלעגט מיטנעהמען פון ניויארק, און געוועהנליך זיינען זיי פערבליבען ביז זונטאָג פריה, זיך מיט יעדער'ן אויפ'ן פריינדליכסטען אופן געזעגענט און ווער

עס האט נעהטיג געהאט, אויך דערלאנגט א שעהנע נדבה. נאך דער מלחמה ווען די טויערן פון אמעריקא האבען זיך וויעדער געעפענט פאר אימיגראנטען און עס האבען אנגעהויבען צו קומען פון אייראפא שעהנע אידען בני־תורה, האט זיך די צאהל אורחים אלץ פערמעהרט, ר' משה אליעזר פלעגט ניט ווארטען ביז די אורחים זאלען איהם אויפזוכען, נאר ער האט זיי געזוכט און געבראכט צו זיך.

די פירות פון דער דאזיגער מצוה האט ער זוכה געווען צו געניסען נאך פאר זיין לעבען. ער האט געהאט די זכיה צו זעהן מיט זיינע אויגען ווי זיינע קינדער זיינען אויך דורכגעדרונגען מיט דער טייערע מדה פון הכנסת אורחים, אז אפילו די אינגסטע טאכטער זיינע ברכה'לע, וועלכע איז שוין געבארען אין אמעריקא אין רייכקייט און האט א פערקעהר מיט אמעריקאניזירטע אריסטאקראטישע פאמיליעס, שעהמט זיך ניט אליין צו בעדיענען די אורחים, ניט וויסענדיג צומאל ווער זיי זיינען און אפשר ניט פארשטעהענדיג וואס זיי ריידען, און טהוט עס מיט אזא אויפמערקזאמקייט אקוראט ווי זיי וואלטען געווען איהרע נאהנטע בעקאנטע.

א האפנונג אז די טראדיציע פון הכנסת אורחים וועט נאך לאנג לאנג אנהאלטען אין דער פאמיליע קרעמער, איבערגעהענדיג פון עלטערן צו קינדער.

10

דער גומל־חסד

דער תלמוד וויל האבען אז די מצוה פון גמלות־חסד שטעהט פיל העכער ווי די מצוה פון צדקה, ווייל מיט'ן געבען צדקה העלפט מען נאָר אן אָרימאַן בעת מיט אַ גמלות־חסד העלפט מען סיי אן אָרימאַן און סיי א בעל־הבית'ישען מענשען. די מצוה פון צדקה קען מען נאָר מקיים זיין מיט געלד, בעת די מצוה פון גמלות־חסד קען מען טהאָן סיי מיט געלד און סיי מיט'ן גוף. דעריבער האט אויך ר' משה אליעזר שטארק געהאלטען פון דער דאָזיגער מצוה און איהר שטענדיג מקיים געווען מיט אלע פּרטים און דקדוקים. זי איז געווען ביי איהם אזוי חשוב, אז געבענדיג אַ גמלות־חסד האט ער פיינט געהאט פיל צו קלערען, אויב יענער וועט איהם אָבגעבען אָדער ניט. ער האט ניט מדקדק געווען אויב יענער איז אַ פרומער אָדער ניט, כאטש געווען פון דער נאַטור א קנאי, ווייל ער האט ממש קיינעם ניט געקענט אָבזאגען. אויב ער האט בשעת מעשה ניט געקענט העלפען מיט מזומן געלד פלעגט ער פאר יענעם אינדאר־סירען א וועקסעל און איז ניט שטארק נתפּעל געווארען אויב ער האט שפּעטער געמוזט אליין אויסלייזען דעם וועקסעל. ער האט שטענדיג געהאט אויסגעליהענע גמלות־חסדים'ס אין די שווערע מויזענדער, אפשר גאר ניט נאכ'ן ערך ווי זיינע פערהעלטניסען האבען איהם ערלויבט. ביי איהם איז רעכט געווען צו לייען איינעם, אַ ווייטען בעקאַנטען אין ניו־הייווען, אַ שמש אין אַ שוהל, גאנצע 3000 דאלאר וואס יענער האט נויטיג געהאט פאר אַ „סעקיורעטי", און פערשטעהט זיך אויף א גאנץ לאנגער צייט, וכהנה וכהנה אזעל־כע הלוואות, גרויסע און קליינע. זיין פּלוצלינגער טויט איז א שווע־

דער קלאָפּ פאַר צעהנדליגער מענשען וועלכע האָבען ממש עקזיס־טירט פון זיינע גמלות חסדים. נאָך אין לעצטען יאהר פאַר זיין טויט האָט ער בעקומען אַ בריף פון ווילנא פון זיינעם אַ יוגענד־חבר, אַ חשוב׳ער סוחר און ירא־שמים, אז צוליעב דאָס פאַלען פון די פּוילישע „וואַליוטע" האָט ער פערלאָרען זיין גאַנצען פערמעגען, האָט ער ר׳ משה אליעזר ניט פיל געקלערט און איהם צוגעשיקט 500 דאָלאַר און איהם ממש אויף די פיס געשטעלט.

אויב ביים געבען צדקה האָט דאָס רחמנות׳דיגע האַרץ די הויפּטראָלע ביי איהם געשפּיעלט, פלעגט ער אָבער ביים מקיים זיין די מצוה פון גמלות־ חסד אויך דעם שכל געברויכען. ער האָט זיך ניט בענוגענד מיט גלאַט געבען אַ גמלות חסד און זיך דערמיט פּטור׳ן, נאָר פלעגט זיך אויך אריינטהאָן און פעראינטערעסירען אין יענעמ׳ס לאַגע, און זוכען ווי ווייט מעגליך איהם אויף די פיס צו שטעלען. פאַר איינעם האָט ער זיך אינטערעסירט אין זוכען אַ פּאַסיגען געשעפט, פאַר אַ צווייטען אַ שטעלע און אזוי לאַנג געאַר־בייט ביז ער האָט איהם געשטעלט אויף די פיס. טאָמער האָט איי־נער, וועמען ער האָט ממש גליקליך געמאַכט, איהם ניט אזוי פיין אָבגעדאַנקט, האָט עס איהם ווענינ וואָס געקימערט. אין גענענטהייל ער פלעגט נאָך הנאה האָבען דערפון, זאָגענדיג, אז אזוי איז די מצוה נאָך אַ גרעסערע.

ער האָט מקיים געווען די מצוה פון גמלות חסד ניט בלויז מיט זיין געלד נאָר אויך מיט זיין גוף. ווי ער האָט נאָר דערהערט פון אַ לויה, מעג עס זיין פון אַ גאַנץ געוועהנליכען מענשען, איז ביי איהם רעכט געווען אוועקצוואַרפען די ביזנעס און פאָהרען צו דער לויה. דאָס אייגענע איז ביי איהם הויך געשטאַנען די מצוה פון בקור חולים, ניט דער ערגסטער וועטער און ניט ביזנעס האָבען איהם געקענט דערפון צוריקהאַלטען.

ר׳ משה אליעזר האָט אויך געהאַט די זעלטענע גוטע מדה פון מקרב זיין לאַנדסלייט, כמעט אַלע קורעניצער און פון די אַרומיגע שטעדלאַך וואָס זיינען אָנגעקומען אין אַמעריקא. ווען ער האָט שוין געהאַט אַן אייגענעם געשעפט פלעגט ער אריינעהמען צו זיך, זיי

פינף און פערציג

אליין געלערנט די מלאכה און זיי באלד געגעבן געלד צו שיקען אהיים צו זייערע פאמיליעס, ניט קוקענדיג אויב זיי האבען שוין פערדיענט אָדער ניט. אין דער ערשטער צייט זיי געהאלטען ביי זיין טיש, און זיי אזוי לאנג געשטיצט ביז זיי זיינען געקומען צו א תכלית און זיך געשטעלט אויף די פיס.

זעקס און פערציג

11

דער ירא־שמים

זיך צוקוקענדיג אויף זיין הנהגה האט זיך אבגעדרוקט אז עס געהט ארום עפּעס א לעבעדיגער „שלחן ערוך״, אזוי אָבגעהיט איז ער געווען אין אלע דינים און מנהגים. איינגעפיהרט ביי זיך א שטרענגע כשר׳ה הויז, איינע פון די פרימסטע הייזער אין ניויארק, און מיט גרויס עקשנות און אויסגעהאלטענקייט דורכגעפיהרט, אין דער גרויסער פרייער ניויארק צו קענען אזוי אידיש לעבען ווי אין א ליטווישער קליינשטעדטעל. אינטערעסאנט, אז אויסערליך איז דאס ניט געווען אויף איהם אָנצוזעהן, ניט קאָקעטירט מיט זיין פרומקייט, ניט געפּראוועט דביקות אין דאוונען, ניט געכאפּט זאָגען מוסר, אדרבא געווען דוקא א מעורב עם הבריות סיי מיט פרומע און סיי מיט ניט פרומע. שטענדיג זיך געפונען אין א פרייהליכער, אויפגעראמטער שטימונג. זיך געוויצעלט און געזאגט גלייכעווערטלאך, גאר ניט ווי א הימעלמענש, און דאך איז ער געווען דער אמת׳ער ירא־שמים, איינער פון דיווירקליכע יחידי־סגולה אין אמעריקא, וואס נאָר איינצעלנע מענשען פון די גאנץ נאהנטע מקורבים האבען דערפון געוואוסט.

ניט פיל ווייסען אז ר׳ משה אליעזר קומענדיג אין א קאָנטרי שטאדט וועגען ביזנעס, פלעגט ער זיך שטארק אינטערעסירען וועגען דעם מצב פון אידישקייט אין דער דאזיגער שטאדט. קומענדיג אַמאָל קיין ספּרינגפיעלד, מאַס., האָט ער דערהערט אַז אין דער שטאדט איז פארקויפט געווארען צו גויים א שוהל צוזאמען מיט א מקוה. ער איז תיכף אוועק צום רב און געמאַכט א גרויסען געוואלד וועגען אזא נבלה, און זיך מקבל געווען צו דעקען אלע הוצאות וואס

ס'איז נויטיג אויף צו מבטל מאכען די מכירה, כדי צו פערהיטען אזא חלול השם. דאס אייגענע אינטערעסע האט ער אויך געהאט פאר קלענערע ענינים, און אריינגייענדיג אמאל אין א ספרינגפי־עלדער בית־מדרש צוזאמען מיט זיין פריינד ר' בער לעווין, האט זיך איינער אן אלטער מאן פאר איהם געאייסערט, אז ער וואלט זעהר גערן געוואלט לערנען משניות אויב עס וואלט מעגליך געווען צו בעקומען מיט א אידישער איבערזעצונג. ר' משה אליעזר האט זיך אין דעם ניט פערגעסען און קומענדיג אהיים, האט ער תיכף נעקויפט 2 סעטס אזעלכע משניות'ן און צוגעשיקט צום אלטען, איין סעט פאר איהם און א צווייטען סעט צו האלטען פאר אן אנ־דער'ן ווען ער וועט דאס נויטיג האבען.

זעהר וועניג מענשען האבען געוואוסט אז דער דאזיגער פיל בעשעפטיגטער גרויסער סוחר, פלעגט יאהרענלאנג אלע דאנער־שטאג ביי טאג אוועקוואַרפען די ביזנעס און געהן אויף דער איסט־סייד אליין איינצוקויפען פיש און פלייש אויף שבת. די מצוה פון צוגרייטען אויף שבת איז ביי איהם אזוי הייליג געווען אז ער האט געוואלט אלץ אליין טהאן, אזוי ביים איינקויפען און אזוי ביים צו־ברייננגען. אלע פרייטיג 12 א זייגער, עס האט געמאַגט זיין ווי ביזי אין די ביזנעס, אוועק פון שאפ און געפאהרען אהיים. און נאַכדעם ווי ער האט אלץ מכין געווען צום שבת, פלעגט ער זיך זעצען לער־נען און אזוי עוסק געווען אין תורה ביז זונטאַג מאַרגען. בכלל גע־ווען א גרויסער זריז אין מקיים זיין מצוות. עס פלעגען אוועקגעהן מאנכע טעג ווען ער פלעגט וועניג קענען ארבייטען אין געשעפט. ביי טאַג פערנומען אויף ברית'ן און לויות און ביי נאַכט אויף ארימע חתונות, וואס די אלע דאזיגע מצוות האבען איהם נאַך גע־קאָסט שווערע געלד.

אין נאַך א פרט איז ער געווען א גרויסער ירא־שמים וואס ער האט קיין שנאה ניט נאַכגעטראַגען צו קיין מענשען, און אויב איי־נער האט איהם בעליידיגט אָדער איבערגעפיהרט געלד, פלעגט ער ניט נאָר זוכען דאס צו פערגעסען, נאָר אויך געזוכט געלעגענהיי־טען צו קענען ווייזען א פריינדליכער מינע, כדי יענער זאל מערקען

אז ער טראגט ניט נאך קיין שנאה. ער האט כמה יאהר געליטען פון זעהר א שלעכטען שכן וואס האט איהם אַנגעטהאַן אלע נגישות שבעולם און ניט געקענט פון איהם פּטור ווערען. ענדליך איז גע־קומען די צייט וואס ער האט איהם שוין געקענט מאכען צום מור־פּען און אלע האבען שוין דערויף געווארט. ר' משה אליעזר האט איהם אָבער געלאזען ווייטער וואוינען כדי ניט עובר זיין אויפ'ן לא תקום ולא תטור.

ווי מיר האבען שוין אויבען דערמאָנט איז ר' משה אליעזר געווען פון דער נאַטור א קנאי, אָבער אויך נאָר מיט געוויסע פּרינ־ציפּען. ער האט אויך געקענט זיין טאָלעראַנט צו ניט פרומע, לעבען מיט זיי פריינדליך און אויך טהאָן טובות, אָבער נאָר אַזוי לאַנג ווי זיי האָבען זיך ניט ערלויבט אין זיין געגענוואַרט חוזק צו מאַכען פון תורה און מצוות. קוים האט זיך איינער געוואגט דאס צו טהאָן פלעגט ער ווערען א צוקאַכטער ווי איינער פון די גרעסטע פאנאַ־טיקער, יענעם געהעריג אויסגעזידעלט, ניט אכטענדיג אויב ער איז א גרויסער מענש אָדער איינער פון זיינע בעסטע בעקאַנטע. אויף א ברית ביי זיינעם א נאהנטען קרוב וואו ער איז געווען טאָאַסט־מייסטער, האט זיך איינער פון די רעדנער א משכיל מיט פרייע געזינונגען, ערלויבט ארונטער צומאַכען די מצוה פון מילה, האט ער איהם געסטאָפּט אין מיטען ריידען און ניט געלאזען ענדיגען, ניט אכטענדיג וואס דער רעדנער איז זעהר א בכבוד'דיגער מענש און וואס עס זיינען אנוועזענד געווען א זיעבען מנינים מענשען, דארונטער גרויסע רבנים און שעהנע בעלי־בתים. און וואס דאדורך האט ער א ביסעל צושטערט די גאַנצע שמחה.

אויך די פירות פון זיין יראת שמים האט ער זוכה געווען צו געניסען אויף דער וועלט. ער האט דערלעבט צו זעהן ווי זיינע קינדער, וועלכע זיינען אויפגעוואַקסען אין אמעריקא און בעזוכט אַמעריקאַנער סקוהל'ס פיהרען זיך זעהר אידישלעך, מיט שטרענג כשרות און מיט שמירת שבת, מיט צדקה און מיט יראת־שמים, וואס ניט אלע פרומע ניוארקער בעלי־בתים האבען אזא זכיה.

נייו און פערציג

דער ענִיו

באמת איז ניט שווער צו זיין אן עניו ניט פאר אן אָרימאַן און ניט פאר אן עם־הארץ, אָבער זייענדיג א גביר, א תלמיד־חכם און א פילאנטראָפּ וואס האט מענשען אזויפיל טובות געטהאָן און ווערט פון אלעמען זעהר רעספעקטירט — און דאך ניט קריגען ביי זיך א ביסעל גאוה, דאס האט טאַקע נאָר געקענט ר׳ משה אליעזר קרעמער. שוין אָבגעזעהן פון זיין וועניג געוויכט לייגען אויף זיינע חצוניות, שטענדיג געגאנגען גאנץ פּראסט געקליידעט, אויסזעהענדיג ווי א פשוט׳ער ארבייטער ניט ווי קיין גביר, האט ער זיך אויך קיינמאל ניט געשטופּט אויבען־אָן. קיינמאהל ניט גע־וואָלט אָננעהמען עפּיס אָן אמט וואס איז פערבונדען מיט כבוד, ער איז אמאָל געוועזן א בעאַמטער אין דער חברה „תומכי שבת", פאר וועלכע ער האט זיך שטארק אינטערעסירט, אָבער קוים האט ער זיך ארומגעזעהן אז די אנדערע בעאַמטע טהוען דאס נאָר פון כבוד וועגען האט ער תיכף רעזיגנירט. ער האט אויך אמאָל געהאט אָן אמט אין דער חברה „גמלות חסד" פון דער צמח צדק שול אויף הענרי סטריט, א חברה וואס ער אליין האט איהר מיסד געווען, און אויך שפּעטער מוחל געוועזן אויפ׳ן כבוד און פערבליבען אר־בייטענדיג אין דער חברה אלס איינפאכער סאָלדאט. דעם זעהר בכבוד׳יגען אמט אלס פּרעזידענט פון די פערייניגטע חב"ד׳ער קהלות אין יונייטעד סטייטס און קענעדע, וואס ער האט אָנגעהאל־טען אין די לעצטע 2 יאהר פון זיין לעבען, איז געווען לכתחילה געגען זיין רצון, נאָר נאָכדעם ווי די חב"ד׳ער חסידים ובראשם

דער ליבאוויטשער רבי זיינען צו איהם צוגעשטאנען, האט ער זיי ניט געקענט ענטזאגען. אפילו אין זיין אייגענער שוהל, וואס ער אליין האט איהר געבויט, און אליין איהר אויסגעהאלטען, האט ער זיך ניט געפיהרט מעשה פרעזידענט אָדער גבאי, נאָר איינפאך מעשה שמש, בעדיענט די מתפללים און יעדערן אליין דערלאנגט א סידור און א חומש.

ווער עס האט ניט בעאָבאכטעט זיין אופפיהרונג אויפ׳ן אויבען דערמאָנטען סיום הגדול אויף ש״ס, וואס ער האט געפייערט אין דער צמח צדק שוהל א האלב יאהר פאר זיין טויט, האטווירקליך ניט געזעהן וואס דאס הייסט עניוות. געוועהנליך ביי אזא זעלטענע געלעגענהייט, וואס זעהר וועניג מענשען זיינען זוכה דערצו, צו קענען פראווען א סיום אויף גאנץ ש״ס וואס מען האט אליין געזאגט דעם שיעור פון אָנפאנג ביז צום סוף ניט דורכגעלאזען איין בלאט גמרא, און זיך נאָך קענען לאזען קאסטען אייניגע הונדערט דאלאר אויף דער שמחה און נאָך צו האבען אזעלכע געהויבענע געסט — איז דער מנהג אז דער הויפט בעל־שמחה זיצט אויבענאַן מיט גרויס רחבות און לאזט זיך בעקוקען און בעוואונדערן פון אלעמען מיט גרויס רעספעקט. ר׳ משה אליעזר איז פאר דער גאנצער צייט געשטאנען אָדער געזעסען גאנץ אונטען, אליין בעדיענט די אורחים און אויסגעזעהן ווי ער וואלט געווען איינער פון די סארווערם אויף דער שמחה. בעת די רעדנער האבען געוואלט זאגען שבחים איבער איהם, האט ער זיי ניט געלאזען, און געהייסען זאגען די שבחים אויף זיינע תלמידים די צוהערער, אידען האראָפּאשניקעס, וואס פלעגען קומען אויסגעמאטערטערהייט לערנען דעם שיעור גמרא.

ניט וויסענדיג פון גאוה איז ער פערבליבען א שטענדיגער גוטער ברודער צו די ארבייטער מיט וועמען ער האט אַמאָל געארבייט צוזאמען, ניט קוקענדיג וואס זיי זיינען פערבליבען אָרימע ארבייטער און ער איז געווארען א גביר און א מאַנופעקטשורער. ער פלעגט זיך בעטהייליגען אין זייערע פריידען און ליידען ווי זיינעם־

גלייכען, א זאך וואס מען זעהט דאס זעלטען ביי די היינטיגע „אַל־רייטניקעס”, וועלכע זוכען זיך צו דערווייטערן פון זייערע אמאַליגע חברים. פיל בייגעטראגען צו דער דאזיגער שעהנער מדה, האט א חוץ זיין נאטירליכע גוטסקייט און זיין יראת־שמים אויך זיין חסיד'ישע נשמה, ווייל ווי בעוואוסט זיינען די ליובאוויטשער חסידים בעזונדערע ספּעציאליסטען אויף דער מדה פון ענוה.

זיין הנהגה אין שטוב איז אויך פיל געווען מיט עניוות, קיינמאל ניט געמאכט א געברויך פון זיין פאטערליכע אויטאָריטעט, שטענדיג ארומגעגאנגען מיט זיינע בני־בית אויפ'ן חבר'שען אופן, מיט גלייכעווערטלאך און מיט א פרייליכע פריינדליכע מינעס. ער איז געווען אַ זעלטענער הייסער פּאַטער, קוים האָט זיך געמאַכט עפּעס א חולה אין שטוב, האט ער שוין נעכט ניט געקענט שלאָפען. ער פלעגט שיקען אלעמען שלאפען און ער אליין איז שוין ארומגעגאנגען ארום קראנקען. און אלץ געטהאן שטילערהייט זיך ניט מאכען אויפפאלענד. בכלל האט ער ניט ליעב געהאט, ווי אנדערע פאטערס, עפענטליך ארויסצוצייגען זיין צערטליכקייט, כאטש די הארץ איז פול געווען מיט פאטערליעבע ביז צו מסירת נפש.

אַ כאראקטערצוג פון איהם ווי ווייט ער האט ניט געהאלטען פון כבוד, האט מען געקענט זעהן בשעת די גרויסע „בני ישראל” שוהל אין בענסענהוירסט האט אויסגעקליבען אין יאהר 1921, זיין זוהן יקותיאל (סעם) דעם לאָיער פאר וויספּרעזידענט. די פיהרער פון דער דאזיגער שוהל, פּראמינענטע בעלי־בתים, זיינען געקומען צו ר' משה אליעזר'ן איהם גראטולירען צום גרויסען כבוד, וואס זיין זוהן, נאָך אַ גאנץ יונגער בחור איז אויסגעוועהלט געווארען צו אזא בכבוד'יגען אַמט. דארויף האט ער זיי געענטפערט, אז פונ'ם כבוד האלט ער באמת זעהר ווענינ און ווערט ווענינ נתפעל דערפון, נאָר די איינציגע זאך וואס עס טהוט איהם יאָ הנאה, איז דאס וואס זיין זוהן אינטערעסירט זיך אין אידישע ענינים, און אזוי ווי ער קען איהם איז ער זיכער אז די שוהל וועט זיך שוין פיהרען אידעשלעך.

13

דער נאָבעלער סוחר

ר׳ משה אליעזר איז געווען א מענש מיט פעסטע פרינציפּען, אָבער געוואוסט האָבען דאָס נאָר זיינע גאַנץ נאָהענטע מקורבים אָדער וועלכע זיינען מיט איהם געווען פארבונדען אין געשעפט. אויבערפלעכליך איז דאָס ניט געווען צו באמערקען. דאכט זיך א מענש ניט קיין עקשן, נאָכגעביג, מיט׳ן גוטמוטיגען שמייכעל אויפ׳ן פנים, אָבער אלץ נאָר אזוי לאַנג ווי עס האָט ניט אָנגערירט זיינע פרינציפּען. אזוי איז ער געווען סיי אין זיין מאטעריעלען לעבען און סיי אין זיין גייסטיגען לעבען, געלעבט נאָך געוויסע פּרינציפּען און מיט א זעלטענער עקשנות אויסגעהאַלטען.

אין זיינע געשעפטען האָט ער אוועקגעשטעלט א פרינציפּ, אז א וואָרט איז הייליג. אן אָנגענומענער „אָרדער" מוז אונטער אלע אומשטענדען אויסגעפירט ווערען, ווען דאָס מיינט אפילו בדלות צו ווערען. פאר דער גאנצער צייט וואָס ער האָט געפירט געשעפ־טען איז כמעט ניט פארגעקומען, אז ער זאָל ברעכען זיין וואָרט און ניט מקיים זיין א זאַך וואָס ער האָט אָבגעמאכט. ער האָט זיך געמאכט אלס פרינציפּ צו קויפען סחורה נאָר מיט בארעס געלד, ניט וועלענדיג פארגרעסערען די ביזנעס אויפ׳ן חשבון פון אנדערע אָדער אָנקומען צו די בייַנק, וואָס דאָס קען חלילה ברייַנגען צום אָנרירען פרעמדע געלד. דאגעגען איז ער לייכט געווען אין געבען קרעדיט צו אַנדערע, ניט קוקענדיג וואָס לייטען האָבען איהם צענדר־ליגע טויזענדער אָנגעזעצט, און נאָך געהאט אין זיך די פעסטקייט ניט צו מאכען קיין רייד דערפון, לייכט אריבערצוטראָגען אזעלכע שאָדענס, און ווער רעדט נאָך פון געהן פיהרען משפטים מיט די

וואָס זיינען איהם שולדיג געבליבען. ער האָט בכלל קיינמאָל אין לעבען ניט אָנגעקלאָגט א מענשען פאר געלד ענינים.

אויף די יסודות פון ראיעל און יושר האָט ער אוועקגעשטעלט זיינע ביזנעס פון אָנפאנג אָן, און וועהרענד ביים איינקויפען סחורה פלעגט ער זוכען, ווי דער שטייגער איז, זיך צו דינגען אום צו באַקומען צום ביליגסטען פרייז, אָבער קוים איז די סחורה געקויפט געוואָרען, האָבען געמעגט די מקחים ווי נידעריג ארונטערגעהן, האט ער קיינמאל ניט געזוכט זיך צו טשעפען צו די געקויפטע סחורה, ווי עס פיהרט זיך אין דער סוחרישער וועלט. זיין פרינציפ איז געוועזן: באשטעלט און פארפאלען. ער האט זיך אויך געמאכט אלס פרינציפ ניט אבצורעכענען אן ארבייטער פאר׳ן פארדארבען סחורה, א זאך וואס מען געפינט עס זעלטען ביי אנדערע מאנופעקטשורערס.

זיין באציהונג צו ארבייטער איז געווען פרינציפיעל און אויסגעהאלטען. אמת, ער האָט פארלאנגט פון זיי צו ארבייטען באמונה און ניט צורייבען קיין צייט, אָבער אין דערזעלבער צייט איז ער געווען צו זיי ווי א ברודער, ניט ווי קיין „באָס", און אנטייל גענומען אין זייער פרייד און לייד. יאהרענלאנג געצאהלט א מאנאטליכע פענסיע צו מעהרער ארבייטער, וועלכע האבען ביי איהם געארבייט און צוליב עלטקייט געמוזט אויפהערען ארבייטען. איינגעפיהרט אָבצולאָזען די ארבייטער אלע ערב שבת אום האלב נאָך דריי אזייגער, אפילו אין א צייט וואָס איז געווען זעהר „ביזי", כדי זיי זאָלען האָבען צייט זיך צוצוגרייטען לכבוד שבת.

ער אליין איז געווען א זעלטען ארבייטזאמער מענש, וואר רעדט נאָך אין די ערשטע יאָהרען פלעגט ער אליין ארבייטען ווי פאר פינף מענשען, און אויך אין די שפעטערע יאָהרען האָט ער ניט אויפגעהערט צו ארבייטען. ער פלעגט קומען אין שאפ דער ערשטער און אוועקגעהן דער לעצטער. פיל לייכטער איז איהם געוואָרען בעת עס זיינען אונטערגעוואקסען די קינדער און ער האָט זיי אריינגענומען אין די ביזנעס און איבערגעמאכט די פירמא אויף׳ן נאָמען מ. ל. קרעמער און זיהן.

ביז אַ געוויסער צייט איז ער געווען פאַרבונדען מיט אַ שותף, דערנאָך האָט ער געעפענט פאַר זיך אליין אַ פעקטאָרי צו מאַכען הויזען, אין 21 באַוערי, און דאָרטען פאַרבליבען ביז צום יאָהר 1906. דאַן איז ער אריבער אין 50 ליספענאַרד סטריט, דער דאַמאָלס־דיגער צענטער פאַר מאַנופאַקטור, און דאָרטען געשטאַנען 5 יאָהר פון דאָרט האָט ער די פעקטאָרי אריבערגעטראָגען אויף וואָקער סטריט, וואו ער האָט פאַרנומען גאַנצע דריי פלאָרס, און דאָרטען אויך געשטאַנען פינף יאָהר. אין יאָהר 1915 האָט ער אויפגעגעבען דאַס מאַנופעקטשורען אין ניו יאָרק, איינגעאָרדענט פעקטאָריס אין קאַונטרי און איבערגעקליבען זיין געשעפט אויף בראָדוויי, פריהער נומער 628 היינט 687, וואו דאַס געשעפט פיהרט זיך נאָך היינט פון זיינע זיהן.

14

דער כלל־טוער

אזוי ווי ער איז געווען אריגינעל אין זיין גאנצער הנהגה, אין זיין אָרט צדקה געבען, אין זיין אָרט אויפנעמען אורחים און דאָס־גלייכען, אזוי איז ער אויך געווען אַנדערש ווי אלע אין זיין כלל־ארבייט. האָבענדיג פון דער נאַטור א חוש־צבורי, א געפיהל פאר געזעלשאַפטליכע ארבייט, איז ער קומענדיג דאָ אין אמעריקא גע־ווארען א מיטגליד אין א פּאר לאַדזשען פון אָרדענס און גערן גע־וואלט מיטארבייטען. אָבער קוים האט ער דערשמעקט אז מען שפּילט פּאָליטיקס, וואָס איז מעהר אָדער ווייניג פארבונדען מיט שקר, האָט ער זיך באַלד אָבגעטרייסעלט דערפון. כל ימיו פיינט געהאט פּאָלי־טיק און פּאָליטישענס און זיך ניט געשעהמט צו זאָגען דעם אמת אין די אויגען, און זיך אויך ניט צוריקגעהאלטען געהעריג דורכצו־זידלען, ווען ער האָט געכאַפּט איינעם ביי א שקר אָדער ביי אן אונעהרליכער האנדלונג. פארשטעהט זיך אז מיט אזא כאראקטער האָט ער לאַנג ניט געקענט אָנהאַלטען אן עפענטליכען אַמט. אגב האָט ער זיך קיינמאָל ניט געשטופּט דערצו, און יוצא געווען זיין חוב מיט׳ן געבען די מטבע, ניט זאָגענדיג קיין דעה.

דער איינציגער אַמט וואָס ער האָט יאָהרענלאַנג אָנגעהאלטען איז געווען דער אמט פון פּרעזידענט אין דער „צמח צדק שוהל נוסח האר״י“, אויף הענרי סטריט. בעת ער האָט אָנגענומען דעם אמט האָט די דאָזיגע ארימע שוהל געהאט אויף זיך חובות קרוב צו 25 טויזענד דאָלאַר, און א דאנק זיין ענערגיע זיינען אלע חובות באַ־צאָהלט געוואָרען. ער האָט אויך מיסד געווען אין דער שוהל חברות צו לערנען תורה, פלעגט קומען יעדען דינסטאג זאָגען א בלאַט גמרא, און דעם לעצטען שיעור האָט ער נאָך געזאָגט א טאָג בעפאָר ער

האָט זיך געלעגט אויפ'ן שטערבעבעט. ער האָט אויך געגרינדעט אין דער שוהל א חברה „גמלות חסדים", און אין דער ערשטער צייט האָט ער זיך זעהר פיל אָבגעגעבען דערמיט, אָבער זיינע חברים האָבען איהם כמעט ווי געצוואונגען זיך אָבצוזאָגען פון אמט, ווייל ער האָט געהאט א נאטור אלעמען צו געבען, ניט געקענט קיינעם ענטזאגען, צו ער האָט געהאט גוטע גאראנטיעס אָדער ניט, און מיט אזא דרך האָט ער געקענט אין א גאנץ קורצער צייט פטור'ן די גאנצע גמלות־חסד קאַסע. אויף זיין טויט האבען די אלע מעמ־בערס פון דער שוהל הארציג געטרויערט, ניט בלויז דערמיט וואָס די שוהל איז ווירקליך פאר'יתומ'ט געוואָרען, נאָר אויך ווייל כמעט אלע מעמבערס האָבען פון איהם מעהר אָדער וועניג מקבל טובה געווען.

ווירקליכע היסטאָרישע ארבייט האָט ער ערשט אָנגעהויבען צו טאָן א פּאָר יאָהר פאר זיין טויט. דער איצטיגער לובאוויטשער רבי ר' יוסף יצחק שניאורסאָן האָט ארייננעשיקט אן אויפרוף צו די קהלות פון די חסידי חב"ד אין די פאראייניגטע שטאאטען און אין קענעדע, אז זיי זאָלען זיך פאראייניגען אין א פארבאנד, כדי צו פארשטארקען דעם רוח פון חסידות אין אמעריקא. ר' משה אליעזר קרעמער איז ערוועהלט געוואָרען פאר נשיא פון די פאראיי־ניגטע קהלות און באלד ווי ער האָט אָנגענומען דעם אמט האָט ער זיך מיט זיין גאנצער ענערגיע אריינגעוואָרפען אין דער ארבייט. אין א גאנץ קורצער צייט איז איהם געלונגען צוזאמען צוברייגגען די אלע צושפרייטע חב"ד'ער חסידים איבער'ן גאנצען לאנד אין איין געשלאָסענע אָרגאניזאציע, וואָס א דאנק דעם האָט זיך גע־שטארקט דער חב"ד'ער חסידיזם אויך אויף יענער זייט ים. א גרויסע טייל צייט האָט ער אָבגעגעבען פאר'ן דאָזיגען וויכטיגען ענין, יעדען טאָג פלעגט ער פארברייגגען שעה'ן לאנג מיט'ן מזכיר פון דער דאזיגער אגודה, דער באוואוסטער חסיד ר' דוד שיפרין, דורכלייענענדיג און ענטפערענדיג די מאַסען בריף וואָס פלעגען טעגליך אָנקומען. א חוץ דעם פלעגען זיך שטענדיג געפינען ביי איהם אין אָפיס די דירעקטאָרען פון דער אגודה, וויכטיגע רבנים

און בכבוד'יגע בעלי-בתים, אזוי אז מאנכע טעג פלעגט ער ממש זיך ניט קענען אפגעבען מיט זיין געשעפט. ער האט פאר דער אגודה ניט בלויז אויסגעגעבען אייגענע היבשע סומען נאר אויך ארומגעגאנגען קלייבענדיג געלד פון אנדערע, וואס אין כמה פרטים איז דאס נאך אפשר שווערער ווי צו געבען אייגענע געלד.

מיט זיין ארבייט האט ער זעהר פיעל אויפגעטאן אויפצור־וועקען דעם חב"ד'ער חסידיזם דא אין אמעריקע ביי די פארשלא־פענע היימישע חסידים, וואס זייענדיג צעהנדליגער יאהר אבגע־ריסען פון מקור, ניט הערענדיג א חסידיש ווערטעל און ניט זעהענ־דיג א פרישען פנים פון דארטען פאר דער גאנצער צייט פון דער מלחמה, איז זייער גאנצער חסידיזם באשטאנען אין דאווגען נאכ'ן נוסח האר"י, און ביי אנדערע דאס אויך ניט. א דאנק זיין פרא־פאגאנדע האט דער חב"ד'ער חסידיזם אנגעהויבען אויפצולעבען. צו דעם צוועק האט ער געלאזען אויף זיינע קאסטען אבדרוקען א ספר אונטער'ן נאמען „חכמי ישראל בעש"ט" און אויסגע־געבען דארויף קרוב צו 500 דאלאר, וואס א חוץ וואס דער ספר האט א גרויסען פראפאגאנדע ווערט האט ער אבגעגעבען די הכנסה דערפון פאר דער חב"ד'ער ארגאניזאציע.דער ספר ענט־האלט א זאמלונג אריגינעלע בריף פון בעל־שם טוב ווי אויך פון אנדערע צדיקים וואס זיינען נאך ניט געוועז פערעפענטליך אויך אן ערך 20 בריף פונ'ם איצטיגען רבי'ן וואס זיינען אנגע־קומען דא אין אמעריקא אין די לעצטע 3 יאהר, צו יחידים און צום כלל. דער מסדר פון דיעזען ספר, וועלכער האט א ווירקלי־כען היסטארישען ווערט, איז ר' דוד שיפרין. פאר דער דאזיגער וויכטיגער און פראדוקטיווער ארבייט, וועלכע ר' משה אליעזר האט געלייסטעט צו דער פערשפרייטונג פונ'ם חב"ד'ער חסידיזם אין אמעריקא, האט ער בעקומען פיל דאנקונגס בריף פון ליובא־וויטשער רבי'ן און פון זיינע מקורבים.

א קצור פון איינינע בריף וועלען מיר דא איבערגעבען אין א אידישער איבערזעצונג. ערשט מיט 6 וואכען פאר זיין טויט האט ער בעקומען פון ליובאוויטשער רבי'ן פאלגענדע בריף:

ב"ה ג' כ"ג שבט תרפ"ה, לענינגראד.

כבוד ידידי הגביר הנעלה וו"ח אי"א מו"ה משה אליעזר, שלום וברכה.

איך דאנק אייך זעהר, מיין פריינד, וואס איהר בעשעפטיגט זיך אזוי פיל מיט אונזערע ענינים און איהר בעטראכט דאס ווי אן אייגענעם ענין, דער אמת איז דאך טאקע אז מיר מיינען אלע איין זאך.

וועגען דער פעראייניגונג פון אלע קהלות חסידי חב"ד אין אמעריקא האב איך געשריבען אין א בעזונדערן בריף, וואס דאס וועט אויך זעהר פיל העלפען אויפצוהייבען דעם קרן התורה און איך האף אז השי"ת וועט אונז העלפען.

איך נעפין פאר נויטיג, אז דער ועד־הפועל זאל בעשטימען א געוויסע סומע געלד פאר פראפאגאנדא צוועקען, אזא הוצאה הייסט הכנסה. ס'איז נויטיג צו שאפען א קרן־קיימת אויף מחזיק זיין תורה, ביחוד פאר „תלמוד תורה'ס" פאר ישיבות „תורת אמת" וכדומה. השי"ת זאל בעוויליגען אייער ארבייט און עס זאל דערהויבען ווערען דער קרן התורה.

מיט א פאר וואכען צוריק האב איך צוגעשיקט א מכתב־כללי צו אלע אנשי־שלומינו וועגען דער הנהגה פון ב' ניסן, דער יאהרצייט טאג פון אונזער הייליגען פאטער זי"ע, און וועגען דעם סדר פון דיביידע שבתים, איינער פאר'ן יארצייט און דער צווייטער נאכ'ן יאהרצייט. איך בין זיכער אז אלע אונזערע פריינט און מקורבים וועלען זיך נעהמען דערצו דאס מפרסם צו זיין אומעטום, סיי בכתב און סיי בדבור. יעדער צוזאמענקונפט פון אנשי שלומינו ברייגגט א גרויסען חזוק פאר דער תורה, אי פאר זיך אליין אי פאר אנדערע, עס פארגרעסערט און פער־שטארקט דעם ברידערליכען צובונד און פיהרט צו גוטע זאכען.

דערפאר וועלען אלע וואס בעטהייליגען זיך דערביי זוכה

זיין, אז זיי און זייערע קינדער זאלען בעשיינט ווערען מיט דאס הייליגע ליכט וואס שטראהלט ארויס פון מיין הייליגען פאטער אין גן־עדן, און זאלען געבענשט ווערען מיט דער דרייאיגער ברכה: בני, חיי ומזונא רויחא בגשמיות וברוחניות.

והיה ברכה ושלום ידידו הדו"ש ומברכו

יוסף יצחק שניאורסאָן.

ב

א בריף פון דעם פארשטעהער פון חסידי חב"ד אין פוילען הרב שרגא פייפוש זאלמאנאוו.

ב"ה כ"ז תמוז תרפ"ד, ווארשוי.

כבוד ידידי היקר, הנגיד הנכבד והנדיב, איש חי רב פעלים מה'ו משה אליעזר קרעמער, פרעזידענט לקהלות המאוחדות „אגודת החסידים" באמעריקא, שלום וברכה.

מיר האבען זיך אלע זעהר דערפרייט הערענדיג, אז עס האבען זיך פעראייניגט אין אמעריקא אלע קהלות פון די חסידי חב"ד, און אז איהר, אונזער ליעבער פריינט, איז אויסגעקליבען געווארען פאר'ן נשיא. אייער שעהנער נאָמען איז גוט בעוואוסט אין דער חסידישער וועלט פאר די אלע גוטע פעולות, וואס איהר האט ביז יעצט געטהאָן, צו שטיצען מיט אַ ברייטער האנד דאס „בית־חיינו" דאס הויז פון אונזער הייליגען רבי'ן און די אלע מוסדות התורה, וועלכע זיינען אונז אלעמען ליעב און טייער.

אין נאמען פון אלע אנשי־שלומינו אין פוילען, שיקען מיר אייך אונזערע ברכות, אז איהר זאלט האבען הצלחה אין אייער הייליגע ארבייט, און ערהאלטען די טראדיציע פון אונזער היי־ליגען רבי'ן, וועלכער געהט אין די וועגען פון זיינע הייליגע עלטערן, אונזער אלעמענס רביים זי"ע. דער בורא ברוך הוא זאל

אייך און אייער הויז און אייערע קינדער בענטשען מיט גליק און עשירות ,לחיים ולשלום, אמן.

והנני אוהבו ומקירו מאד

שרגא פייפוש זאלמאנאוו.

ג

א בריף פון שיקאגער חסידים.

יום ד' פ' והיה המחנה הנשאר לפליטה, תרפ"ה.

שלום וברכה שמורה וערוכה אל כבוד אוהבנו וקרובינו ברוח ונפש נושאי דגל מחנה חסידי חב"ד באמעריקא מה"ו משה אליעזר קרעמער.

מיר ווילען אין דיזען בריף אויסדריקען אונזער הערצליכען דאנק אין נאָמען פון אלע שיקאגער אנשי שלומינו דערמיט, וואס איהר האט צו אונז געשיקט דעם ווירדיגען און זעהר וויכטיגען רב הרב רמ"מ לאקשין נ"י, וועלכער האט מיט זיין גרויסער רעד־נער טאלאנט און מיט זיין ווארימע איבערגעגעבענע הארץ צום הייליגען ענין, געמאכט א געוואלדיגען רושם ביי אונז אין שי־קאגא. ער האט אויפגעוועקט די פערשלאפענע, צוזאמען געזוכט די פערבלאָנדזשעטע און זיי אריינגעבראכט אונטער די פליגלען פון אונזער הייליגען רבי'ן שליט"א, צו שטיצען די מוסדות התורה וואס ער האלט אויס. מיר האפען אז בע"ה וועלען מיר אייך קענען שיקען בקרוב פאר'ן דאזיגען צוועק טויזענד דאלאר, און אפשר מעהר. עס טהוט אונז זעהר לייד וואס דער געהערטער הרב לאקשין איז צו אונז פריהער ניט געקומען, נאָך איידער ער האט אָנגענומען א רבנות אין ניו יארק, מיר וואלטען איהם שוין ניט אָבגעלאזען פון אונז און וואלטען איהם געקרוינט פאר אונזער רב און פיהרער. פאר דער קורצער צייט וואס מיר האבען געהאט

דעם תעניג איהם צו האבען ביי אונז, האט ער אונז מיט זיין חכמה ממש מחיה געווען און א נייע נשמה אונז אריינגעגעבען.

מיר ווינשען אייך אלעס גוטעס און אז אייערע קינדער זאלען געהן אין אייערע דרכים.

אייערע טרייע פריינדע

משה ישראל שפירא, חיים מאיר עדיסאן, אברהם אבא ברין.

א בריעף פון די מנהלים פון דער ליובאוויטשער ישיבת „תורה אמת" אין חברון.

כ"ה מנחם אב תרפ"ג

לכבוד הרה"ח הנכבד, הגביר, המפורסם לשבח ולתהלה, איש חמודות ויקר ערך, רב החסיד מו"ה משה אליעזר קרעמער.

חשוב'ער ברודער און געהערטער חבר!

אין נאמען פון אונזער הייליגען ליובאוויטשער רבי'ן, אין נאמען פון די חכמי ורבני הישיבה, שיקען מיר אייך אונזער דאנק פאר אייערע גוטע פעולות מחזק צו זיין די הייליגע ישיבה.

טייערער חבר! מיר זיינען זייער צופריעדען אייך צו קענען לאזען וויסען, אז אונזער ישיבה פארגרעסערט זיך, טאג טעגליך קומען צו נייע בני ישיבה פון די אנגעפאהרענע וואס קומען אהער פון די פאגראם לענדער, און מיר זוכען זיי צו שטיצען ווי ווייט עס איז נויטיג. געוועהנליך ווערען דורך דעם די הוצאות פון אונזער ישיבה אלץ מעהר פארגרעסערט, וואס זיינען אין קיין שום פערהעלטניס צו דער מאגערער הכנסה, און אונזער לאגע איז היינט אזוי ווייט קריטיש, אז עס שטעלט אין סכנה דעם עקזיסטענץ פון אונזער הייליגער ישיבה.

מיר ווענדען זיך צו אייך חשוב'ער ברודער, וויסענדיג אייער גרויס צובונד צו אונזערע רבותינו הקדושים זי"ע, איבערהויפט

צוויי און זעכציג

צום הייליגען מיסד פון דער ישיבה אדמו"ר רש"ב זי"ע, האפען מיר אז איהר וועט בודאי ניט אפשטעהן צו ראטעווען דעם אוצר פון אונזער הייליגער תורה און שטיצען די ישיבת „תורת אמת". די צאהל פון אונזערע מחזיקים זיינען זעהר בעשרענקט ווייל מיר ווענדען זיך נאר צו „אנשי שלומינו", און אזוי ווי איהר זייט איינער פון די זיילען אויף וועלכע דער אמעריקאנער חב"ד שטיצט זיך, זיינען מיר בטוח אז אין די באלד קומענדע ימי הרחמים וימי הזכרון, וועט איהר זיך בודאי דערמאהנען אן דער הייליגער ליובאוויטשער רבינ'ס ישיבה „תורת אמת" אין ירושלים און אין חברון, און איהר וועט מחזק זיין מיט א ברייטער האנד ווי אייער שטייגער איז.

עס בענשען אייך און אייער הויז

אייערע פריינד

שלמה יהודה ליב אליעזעראוו, רב בעיה"ק מחברון

שניאור זלמן האוולין, ר"מ ומנהל הישיבה

א בריעף פון הרב שניאור זלמן האוולין.

ב"ה ירושלים, ו' אלול תרפ"ד.

הררי קדש ישאו שלום וברכת קדש לכבוד ידיד ד' וידיד כל יראיו, ה"ה הרב הגביר המפואר מפורסם לשם ולתהלה, ותיק וחסיד, איש החסד כבוד שמו מפארים מה'ו משה אליעזר קרעמער. פרעזידענט לאגודת קהלות חב"ד באמעריקה.

ערהאלטען אייער בריף מיט דער נדבה פאר דער ישיבה הקדושה און דאנק אייך זעהר. אויך האב איך באקומען די הונ־דערט דאלאר וואס איהר האט געשיקט צו מיר פאר אייער שוועסטער און פאר'ן פלימעניק. איך בין געוועזן ביי זיי אין הויז אין יפו און געפונען אז זיי לעבען זיך גאנץ רוהיג און שמחים בחלקם. דער בחור אייער פלימעניק איז מיר זעהר געפעלען גע־ווארען, ער איז זעהר א פרומער וואס מען געפינט דאס היינט זעלטען ביי די יפו'ער יונגע מענשען, ארבייט שווער א גאנצען

טאג און דאך פארפעהלט ער ניט צו געהן 3 מאל א טאג אין שוהל דאווענען. זיין איינציגער ווא‍ונש איז אז ער זאל זאך קענען אמאל צושלאגען צו קויפען א שטיקעל קרקע און בויען פאר זיך א הייזקע, ווייל דער מאנגעל אין דירות איז שרעקליך און אונגעהייער טייער און שווער צו בעקומען, אז א דירה איז דארט היינט די וויכטיגסטע זאך פון לעבען. איך האף אז איהר וועט איהם בודאי דערצו העלפען, דען פון זיינע אייגענע פערדינסטען (5 שילינג א טאג) קען ער שווער דערצו קומען.

מיט א ירושלים ברכה צו אייך און צו אייער ווערטער פאמיליע

אייער טרייער איבערגעגעבענער פריינד

שניאור זלמן האוולין

15

די נסיעה קיין קורעניץ

זיין וואונדערבארע נסיעה קיין קורעניץ, אין זומער פון יאהר 1920, פערדיענט פערשריבען צו ווערען מיט גאלדענע אותיות. א חוץ די גלענצענדע רעזולטאטען וואס די דאזיגע נסיעה האט געבראכט, ממש מציל געווען כמה הונדערטער אידישע פאמיליעס פון אונטערגאנג, איז זי אויך רייך געווען אין דראמאטישע סצענעס, און שטעלט מיט זיך פאר א בילד פון די טרויעריגע צושטענדען פון דער אלטער היים אין יענער צייט. דאס אונטערנעהמען אליין פון אן עלטערען מענשען צו מאכן אזא נסיעה קיין אייראפא אין א צייט וואס די מלחמה צווישען פוילען און רוסלאנד האט געבושעוועט און דאס ארומפאהרען אין יענע מקומות איז געווען פערבונדען מיט די גרעסטע שוועריגקייטען, ממש מיט סכנת נפשות, רופט ארויס גרויס בעוואונדערונג, און נאר אזא מענש ווי ר' משה אליעזר מיט זיין שטארקען כאראקטער און מיט זיין געוואלדיגע ענערגיע, וועלכע דער עלטער האט ניט אפגעשוואכט, איז פעהיג געווען אזא זאך צו אונטערנעהמען.

באמת האט ר' משה אליעזר שטענדיג גרויס חשק געהאט אמאל אריבערצופאהרען אויף א בעזוך קיין אייראפא, זיך צו זעהן מיט עלטערן און מיט דער גאנצער פאמיליע. די אומשטענדען זיינען אבער תמיד געווען אזעלכע, וואס האבען איהם ניט מעגליך געמאכט צו פערלאזען זיינע ביזנעס אויף א לענגער צייט. שפעטער אז די קינדער זיינען אונטערגעוואקסען און זיך איינגעארבייט אין די ביזנעס איז אונטערגעקומען די וועלט־מלחמה, און ער איז ווייטער פערהינדערט געווארען. ערשט אין יאהר

1920 נאָכ'ן שליסען דעם כלומר'שטען שלום האט ער שוין אָנגע־הויבען ערנסט צו פּלאַנעווען וועגען פאָהרען קיין קורעניץ זיין געבורטסאָרט, זיך צו זעהן מיט זיין פאמיליע און צו בעזוכען די קברים פון זיינע ליעבע עלטערן. די פרוי מיט די קינדער האבען איהם ניט געוואלט לאזען מאכען איצט אזא געפעהרליכע רייזע און געבעטען אָבלייגען אויף א שפּעטערע צייט ווען עס וועט רוהיגער ווערען. עס זיינען אָבער צוגעשטאַנען צו איהם זיינע לאַנדסלייט פון קורעניץ און פון די ארומיגע שטעדטלאך, וועלכע זיינען פון כמה יאהר צוליעב דער מלחמה אָבגעריסען געווארען פון זייערע פאמיליעס ניט האבענדיג די מעגליכקייט ווי זיי צו שיקען געלד צום לעבען, און איהם שטארק געבעטען ער זאל זיין נסיעה ניט אָבלעגען און זיין דער שליח מצוה אוועקפיהרען געלד פאר זייערע הונגעריגע פאמיליעס.

נאָכדעם אַז זיי האָבען גע'פועל'ט ביי די בני בית אַז זיי זאָלען מסכים זיין צו דער נסיעה, האט ער זיך געזעצט דעם 17 יוני אויף דער פראנצויזישער שיף „לא לארעין" און אוועקגעפאהרען קיין איירא פּא, בעגלייט מיט טויזענדער ברכות פון זיינע גוטע פריינט און לאנדסלייט וועלכע זיינען געקומען צום שיף זיך זע־גענען מיט איהם. איינער אַן אלטער מאַן, א געוויסער מר שמריהו פינגערהוט, איז געווען אזוי פול מיט התפעלות, אז ער האט זיך א נדר געטהאן דאס ער וועט, ווי אלט און שוואך ער איז, זיך צוויי מאל איבערקולענען בעת ר' משה אליעזר וועט קומען בשלום צוריק און האט דאס טאקע שפּעטער מקיים געווען.

ער האט מיטגענומען מיט זיך איבער 25 טויזענד דאלאר צו פערטהיילען צווישען הונדערטע פאמיליעס אין קורעניץ און אין די שטעטלאך ארום. אין יענער צייט זיינען מעהרער אמערי־קאנער געפאהרען אין אזא שליחות און היבשע סומען מיטגענו־מען צו פארטהיילען, אָבער דאס רוב אזויגענאַנטע „דעלעגאטען" האבען זיך געלאזען גוט בעצאהלען פאר זייער טרחה, א חוץ וואס מען פלעגט נאך מאכען פּראפיט ביים אויסבייטען דאס געלד,

ר׳ משה אליעזר האט אָבער קיין סענט ניט גענומען פון די געלד־שיקערס פאר׳ן אוועקפיהרען דאס געלד, און די גאנצע הוצאה פון דער נסיעה, וואס האט אָנגעטראָפען פיל מעהר וויפיל ער האט גערעכענט, גענומען אויף זיך.

די נסיעה ביז ווארשוי איז געגאנגען כמעט נאָרמאל, אָבער קומענדיג אהין האט זיך שוין אָנגעהויבען א פּעקיל צרות. דאָרטען האט ער זיך דערוואוסט אז די באלשעוויקעס זיינען שוין אריין אין פּוילען און קומען אלץ נעהנטער צו ווארשוי, אז צו פאהרען אין ווילנער געגענד איז כמעט אונמעגליך און פערבונדען מיט גרויס סכנה, און בפרט צו פיהרען מיט זיך איבער 4 מיליאָן פּוילישע מארק וואס איז געווען פערפּאקט אין אַ טשאמעדאַן שטענדיג האלטענדיג אין האנד. אַן אַנדערער אויף זיין פּלאַץ וואלט זיך ניט געריהרט פון אָרט, אָבער ר׳ משה אליעזר וויסענדיג די גרויס וויכטיגקייט פון דער שליחות צו ראטעווען הונדערטע פאמיליעס, האט ניט געקוקט אויף קיין זאך און זיך געלאָזען ווייטער אין וועג צו מינסק, ניט אכטענדיג וואס די פּאליאקען האבען שוין אָנגעהויבען ביסלעכווייז צו פארלאָזען מינסק. איידער ער איז אָבגעפּאָהרען פון ווארשוי, האָט מר. יעקב מזל פון „האיאס" פאר איהם געקראָגען רעקאָמענדיישאנס בריף פון דער פּוילישער רעגירונג צו די ארטיגע בעאמטע מען זאל איהם בעהילפיג זיין אין זיין ארבייט. אריינקומענדיג אין מינסק, וועלכע איז געשטאנען אין בעלאגערונגס צושטאנד, האט מען איהם אָבגעפיהרט צום קאָמענדאנט, אָבגענומען פון איהם דאס גאנצע געלד, האלטענדיג איהם אין חשד אז ער פיהרט דאס געלד פאר די באלשעוויקעס, און איהם אליין ארעסטירט. ער האט געמאכט א פעהלער וואס זייענדיג אין ווארשוי האט ער ניט ארויסגענומען פון פינאנץ מיניסטעריום אן ערלויבעניש צו פיהרען געלד קיין פּוילען פאר טשאריטי צוועקען, אָבער נאָכדעם ווי דער קאָמענדאנט האט זיך איבערצייגט פון זיינע פּאפּירען אז דאס געלד וואס ער פיהרט איז ווירקליך פאר צדקה, און בפרט נאָכדעם ווי ער האט איהם געוויזען זיינע רעקאָמענדאציעס וואס ער האט פון סטייט

דעפּארטמענט פון וואשינגטאָן און פון דער פּוילישער רעגירונג איןווארשוי, האט ער איהם אָבגעגעבען צוריק דאס געלד און איהם בעפרייט פון ארעסט, וואס האט אָנגעהאלטען ניט מעהר ווי 4 שעה.

נון האט זיך אָנגעהויבען די שאלה ווי פאהרט מען פון מינסק ווייטער? אלע טריינס זיינען געווען פערנומען מיט פיהרען סאָלדאטען און אַמוניציאָן, אַ ציוויל פערזאָן האָט נאָר געקענט פאהרען מיט א בעזונדער ערלויבעניש פון מיליטער־שטאב וואס איז געווען פערבונדען מיט גרויס שוועריגקייטען, דאָך האט ער מיט גרויס צרות און יסורים בעקומען, אַ דאנק זיין דרייסטיגקייט און זיין גוט קענען ריידען פּויליש, א רייזעפּאס אויף צו פאהרען ביז קורעניץ, און זיך געלאזען אין וועג צוזאמען מיט די סאלדאטען, זיך אָבשטעלענדיג זעהר לאנג אויף יעדער סטיישאָן. אזוי פאהרענדיג האט ער זיך דערשלאגען ביז מאלאדעטשנא (ווילנער גובערניע) וואו ער איז אָנגעקומען אין מיטען דער נאַכט.

דארטען האט ער געדארפט בייטען די טריינס און זיך זעצען אויפ'ן טריין וואס געהט קיין ווילייקי, דער סטיישאָן איז פול געווען מיט שכור'ע סאלדאטען און ער איז געווען דער איין איינציגער ציוויל־פּאסאזשיר, און בשום אופן זיך ניט געקענט דערפרעגען ווען עס געהט אָב דער טריין קיין ווילייקי. ער איז אזוי אבגעשטאנען איינינע שעה צווישען א באנדע שכור'ע סאלדאטען האלטענדיג אין האנד דעם שווערען טשאמאדאן מיט די געלד, און שרעקליך מורא האבענדיג אז זיי זאלען דאס פון איהם ניט צונעהמען. צום סוף האט ער דאך דערוואַרט אַ טריין נאָך ווילייקי, אָבער אזוי ווי אין גאנצען זיינען נאָר געווען 2 וואגאנעס און די זיינען געווען פול געפּאקט מיט סאלדאטען, האבען זיי איהם בשום אופן ניט ארופגעלאזען. מיט צרות האט ער געפּועל'ט ביים צוגפיהרער אז ער זאל איהם לאזען שטעהן כאָטש אויפ'ן לאָקאָמאָטיוו נעבען אויווען, א זאך וועלכע די סאלדאטען האבען צוגעלאזען ערשט נאָכדעם ווי ער האט זיי געגעבען 2000 מארק פאר'ן דאָזיגען חסד. ארויפקלעטערענדיג אויפ'ן לאקאמאטיוו

האט איהם א סאלדאט געהאלפען ארויפטראגען זיינע צוויי בעגס וואס ער האט ניט ארויסגעלאזען פון האנד, און אזוי אויפהייבענדיג דעם שווערען בעג מיט דאס געלד גיט זיך א זאג דער סאלדאט מיט א שמייכעל, אז דא איז פאראן געלד און הייסט איהם עפענען. ר' משה אליעזר, וועלכער איז געווען צוגעגרייט צו אזא אונגליקליכען צופאל, האט דאס געלד פארפאקט אונטען, אויבען ארויפגעלייגט קליידער און וועש. און אום עס זאל ניט זיין אויפפאלענד די שווערקייט האט ער פון גאנץ אויבען ארויפגעלעגט 2 גרויסע פלאשען מיט קאניאק און פערטריקענטע ברויטלאך. אז דער סאלדאט האט איהם געהייסען עפענען האט ער זיך ניט פארלארען און גאנץ גלייכגילטיג געעפענט. קודם כל ארויסגענומען א פלאש ברענדי, געעפענט, און מיט א פרעהליכקייט א זאג געטהאן צו די סאלדאטען פערזוכט די עכטע אמעריקאנער ברענדי וועט איהר וויסען וואס פאר א טייערע מדינה אונזער אמעריקא איז. א זופ נאך א זופ האבען זיי אזוי אויסגעטרונקעןביידע פלעשער, געווארען מיט איהם גוט ברודער איהם געגעבען אן ארט צו זיצען און שוין ווייטער ניט מעהר געגאנגען זוכען. אזוי זיצענדיג עטליכע שעה ביים הייסען לאקאמאטיוו איז ער געקומען קיין ווילייקי, ווייטער פון דארטען איז שוין קיין טריין ניט מעהר געגאנגען.

אויף דער ווילייקיער סטיישאן האט ער געפונען דאס אייגענע ווי אין מאלאדעטשנא, פול מיט סאלדאטען ניט האבענדיג אן ארט וואו זיך צו זעצען. די שטעטעל איז 2 ווערסט פון סטיישאן, קיין פוהר צו צופאהרען האט ער ניט בעקומען און געמוזט אזוי געהן צופוס טראגענדיג מיט זיך די צוויי שווערע בעגס. אזוי געהענדיג האט זיך אונטערגעדרעהט איינער א מאן און איהם געהאלפען טראגען די זאכען. ארייקומענדיג אין א אכסניא האט ער תכף בעשטעלט צו זיך די אלע לייט פאר וועמען ער האט געבראכט געלד פון זייערע קרובים, און אויסגעטהיילט אן ערך 4-5 טויזענד דאלאר. די שטעדטעל האט זיך אויף איהם ניט געריכט און ער האט אויסגעזעהן ביי זיי ווי אליהו הנביא וואלט

זיך פלוצלונג בעוויזען. ער האט געפונען די שטעטל אין זעהר א שלעכטען צושטאנד, נאקעט און הונגעריג און די שמחה מיט איהם איז געווען אונבעשרייבלאך. ליידער האבען זיי זיך לאנג ניט געקענט פרייען, דען אין א פאָר טעג ארום זיינען אריין אהין די באלשעוויקעס, און איידער די פאליאקען זיינען אָבגע־טרעטען האָבען זיי אונטערגעצונדען די שטעדטעל און איהר חרוב געמאכט.

די גאנצע וועג פון ווילייקי ביז קורעניץ האט ער געמוזט פאה־רען מיט פערד, און אזוי ווי די וועג איז דאמאָלסט געווען רי־זיקאליש צו פאָהרען, האָט ער געדונגען סאָלדאטען איהם צו באַ־גלייטען און זיי דאפיר געגעבען הונדערט דאָלאר. קומענדיג נאכ־הער צום שטעדטעל האָט ער שוין דערזעהן איהר גרויסען חורבן. די הייזער, אלע רעגעלע חורבות, איינגעפאלען, צובראכען, די פענסטער פערשטאָפט מיט שמאטעס, די טהירען אלע פער־קלאפט, און קיין לעבעדיגער מענש האָט זיך אויפ'ן גאס ניט געזעהן. די דאָזיגע געפלאָגטע שטעדטעל איז אין א קורצע צייט 9 מאָהל איבערגעגאנגען פון האנד צו האנד, פריהער באזעצט פון די דייטשען, נאכהער פון די רוסען און נאָך אמאָל די דייטשען און אזוי כסדר ביז צום ניינטען מאָל, ווען זי איז באזעצט גע־וואָרען פון די פאָליאקען, און ביי יעדער איבערבייט איז זי צו־שטערט און געפלינדערט געווארען ביז ס'איז אין גאנצען פון איהר א תל געוואָרען.

אָנגעקומען אין קורעניץ איז ער ערב שבת, פ' בלק, און תיקף אוועק אויפ'ן בית עולם בעזוכען די קברים פון זיינע ליעבע על־טערן. גראד איז אין דעם טאג געווען א גרויסע מהומה אין שטעדטעל. די באָלשעוויקעס זיינען געקומען אלץ נעהענטער און נעהענטער צום שטעדטעל און די פאָליאקען האָבען זיך שוין אָנ־געהויבען צוצוגרייטען איהר צו פערלאָזען. דער רב און די בעלי בתים פון שטאָדט, ביי וועמען ר' משה אליעזר איז געווען ווי א מלאך מושיע פון הימעל, האָבען זיך גענומען בעטען ביי איהם אז ער זאָל ניט שטעלען זיין לעבען אין סכנה און ניט פערבליי־

בען לײנגער אין שטעדטעל, ער זאָל מיטגעהן צוזאַמען מיט די פּאָליאַקען װעלכע װעלען איהם אַלס אַמעריקאַנער בירגער אודאי רעספּעקטירען, און ניט בלײבען בעת די באָלשעװיקעס װעלען אָנקומען, װײל זײ זײנען שרעקליך בײז אויף די אַמעריקאַנער און בפרט נאָך אויף אַ בורזשוא. אַזוי רײדענדיג האָט זיך שוין טאַקע אָנגעהויבען צו הערען די שיסערײען פון די באָלשעװיקעס און זײנע פרײנט זײנען צו איהם נאָך מעהר צוגעשטאַנען, אַז ער זאָל נאָך הײנט אַװעק. אָבער ער האָט זײ קאַטעגאָריש געזאָגט, אַז ער בלײבט. ערשטענס, איז הײנט ערב שבת און ער זעהט נאָך ניט אײן די גרױסע סכנה װאָס מען זאָל מעגען צוליב דעם מחלל שבת זײן, און צװײטענס, פאַרשטעהט ער ניט מיט װאָס איז זײן לעבען טײערער װי אַן אַנדערענס לעבען, און אפשר איז טאַקע בעשטימט, אַז ער זאָל דאָ שטאַרבען און קומען דאָ צו קברי אבות.

אין זעלבען טאָג זײנען צוזאַמען געקומען דער רב און די בעלי בתים פון שטאָדט אום מיט ר' משה אליעזר'ן זיך מישב צו זײן, װי מען זאָל זיך פערהאַלטען בײם אָנקומען פון די באָלשעװיקעס. אײנע פון די גרעסטע צרות, װאָס די אַלע שטעדטלאָך האָבען דורכגעמאַכט, פאַר דער צײט, װאָס עס האָט געבושעװעט די מלחמה, און די שטעדטלאָך זײנען איבערגעגאַנגען פון אײן האַנט אין דער צװײטער, איז געװעזען די צרה פון אָריענטאַציע. יעדער צד האָט שטענדיג געהאַט טענות צו אידען, אַז זײ האַלטען מיט'ן צד שכנגד. און אַזוי װי איצט האַלטען די באָלשעװיקעס אין אַרײנקומען אין קורעניץ, איז דער ישוב־הדעת אויב מען זאָל זײ מקבל פנים זײן װי זײ פערלאַנגען. טאָמיר בלײבען זײ אָבער דאָ ניט לאַנג און די פּאָליאַקען װעלען װידער אַרײן, איז רעכט, אַז זײ זאָלען מאַכען אַ תל פון דער שטעדטעל.

ר' משה אליעזר'ס עצה איז געװעזן, אַז געגען די באָלשעװיקעס זאָל מען זיך האַלטען פון װײטען, ער מײנט, אַז זײ װעלען דאָ לאַנג ניט בלײבען, און אין אַמעריקא זאָגט מען, אַז פראַנק־

רייך וועט קומען פוילען צו הילף, און ארויסטרייבען די באָל־שעוויקעס פון פוילישען געביעט. מען דארף זיך רעכענען מיט דער צוקונפט און ניט קוקען אויף די צרות, וואָס מען וועט האָבען פון די באָלשעוויקעס פאר דער קורצער צייט. און כך הוה, די באָלשעוויקעס זיינען פארבליבען אין קורעניץ קנאַפּע 3 חדשים און אז די פּאָליאַקען זיינען שפּעטער אריין האבען זיי טאקע געגעבען קרעדיט די קורעניצער אידען פאר זייער פוילישער אָריענטאַציע. אין דער צייט פון דער אסיפה האָבען שוין אָנגע־הויבען צו פליהען סנאַראַדען איבער'ן שטעדטעל, אַלע זיינען תיכף צעלאָפען זיך בעהאַלטען, ר' משה אליעזר איז פערבליבען דער לעצטער און מיט זיין גרויס בטחון האָט ער פיעלע מענשען בארוהיגט.

געגען אָבענד, בעת די פּאָליאַקען האָבען שוין געהאַלטען ביים אוועקגעהן פון שטאדט, האבען זיך די פוילישע סאָלדאטען צעבושעוועט און אָנגעהויבען צו פּלינדערען די הייזער און די קראָמען. ווי ר' משה אליעזר האָט דאָס דערהערט איז ער תיכף אוועק צום קאָמאַנדיר, האַלטענדיג אין האנד אַן אַמעריקאַנער פלעג, און איהם מתרה געווען, אַז אויב ער וועט ניט באַפעה־לען אָפּצושטעלען די רויבערייען, וועט ער דאָס לאָזען וויסען אין אַמעריקאַ, וואָס פאר פוילען וועט דאָס אודאי קיין טובה ניט זיין. אַ פאָאַר שעה האָט ער מיט איהם אַזוי ארומגע'טענה'ט מיט גוטען און מיט בייזען, ביז דער קאָמאַנדיר האָט געגעבען אַ באַפעהל צו די סאָלדאַטען, אויפצוהערען פלינדערן. די איינ־וואָהנער פון שטעדטעל וועלכע זיינען די גאַנצע צייט געווען בעהאַלטען אין קעלערס האָבען איהם ניט געוואָלט לאָזען געהן צום קאָמאַנדיר, מורא האבענדיג, אַז די סאָלדאַטען זאָלען איהם ניט אומברייננגען, ער אָבער, זייענדיג אַ בירגער פון די פרייעסטע און רייכסטע מדינה אין דער וועלט, וואָס גאַנץ אייראָפּאַ ליגט איהר איצטער צו די פיס, און זייענדיג איבערצייגט אין זיין היי־ליגער מיסיע, איז ער ביי זיך זיכער געווען, אַז עס וועט איהם קיין שלעכטס פּאַסירען.

צוויי און זיבעציג

אויף מאָרגען זיינען אריינגעקומען די באָלשעוויקעס. א 6 7טעג האט געדויערט זייער אריין מארשירען. די סאלדאטען האבען אויסגעזעהן שרעקליך, דאס רוב אָהן יוניפארמס, אַנדערע מיט פּוילישע היטלען, אַנדערע מיט פעלצלאַך אָהן שיך, בכלל שרעקליך אָפּגעלאָזען. אין די ערשטע צוויי וואָכען האָבען זיי זיך בכלל גאַנץ רוהיג אויפגעפיהרט. ניט געטשעפּעט די באַפעלקערונג און מען האָט פון זיי קיין שום צרות ניט געהאַט, די איינציגע צרה איז באַשטאַנען אין דעם, וואָס מען איז געוואָרען אָבגעשניטען פון דער וועלט. אָבער אין דער דריטער וואָך האָבען די סאָלדאַטען אָנגעהויבען ארויסצואווייזען ביסלעכווייז ווער זיי זיינען. ראשית האָבען זיי אָבגענומען ביי די איינוואָהנער אַלע אָנגעגרייטע לעבענס־מיטעל, איבערלאָזענדיג פאַר יעדער פאַמיליע נאָר אַזוי פיעל ווי אויף 1 וואָך צום לעבען, און צווייטענס, האָבען זיי אַרויסגעגעבען אייגענע געלט און אָבגענומען אַלע רוסישע און פּוילישע געלד, וואָס האָט זיך געפונען ביי דער באַפעלקערונג. די צרה איז נאָך גרעסער געווען ווען די פּויערים אין דאָרף האבען ניט געוואלט פארקויפען זייערע פראדוקטען פאר די באָלשעוויסטישע געלד, און מען האָט זיי געמוזט געבען בשתיקה אַלטע רוסישע געלד, ווערהענד די באָלשעוויקעס האָבען פערבאָטען, געגען טויט־שטראף, צו קויפען סחורה מיט די דאָזיגע געלד.

איבער 4 וואכען איז ר׳ משה אליעזר פארבליבען אין קורעניץ, ניט קענענדיג אַרויספאָהרען פון שטאָדט אָהן אַן ערלויבעניש, אַ זאַך, וואָס איז געווען שווער פון די באָלשעוויקעס צו בעקומען און בפרט פאַר אַן אַמעריקאַנער. די צייט האָט ער פערבראַכט אונטער די ערגסטע פיזישע בעדינגונגען, ממש ניט געהאט וואס צו עסען. דאס ברויט, אַ געמיש פון קלייען און שטרוי, איז ניט געווען אין מויל צו נעהמען. די שטעדטעל האָט זיך באַמיהט איהם בעסרע עסען צו שאַפען, אָבער איז ניט אימשטאַנד געווען צו באַקומען. נאָר אַמאָל אין אַ נאָווינע פלעגט מען באַקומען פאר איהם פרישע פּאָטייטאָס, וואָס איז אי־

בערגעבליבען אין די גערטנער נאָכדעם ווי די באָלשעוויקעס האָ־בען אַלעס אויסגעגראבען. ביי דער נאכט האט ער ניט געקענט שלאָפען צוליעב די פיעלע מינים אינזעקטען, און די פארשטיקטע לופט אין די הייזער, דאָך האָט ער מיט א זעלטענער שטאַרקייט אַלץ אריבערגעטראָגען און שטענדיג געווען אין אַ גוטער לוינע. ער פלעגט אויפשטעהן אַלע טאָג א שעה פאר זונען אויפגאַנג אוועקגעזעצט זיך אין יאַרד און געזאָגט תהילים אויפ׳ן קול, וואָס מען האט געהערט אין מעהרערע הייזער אַרום, און געדיענט אַלס אַ סיגנאַל אויפצושטעהן.

פאר דער שטעדטעל איז געווען זיין אַנוועזענהייט א אמת׳ע ישועה. אַ חוץ דער מאַטעריעלער הילף, וואָס ער האָט זיי געבראַכט, האָט ער זיי מיט זיינע שטענדיגע באַרוהיגענדע רייד, מיט זיין מוטה, מיט זיין פרישקייט, מיט זיינע גלייכווערט־לאָך זיי ממש מחיה געווען, און זיי האָבען איהם טאַקע בע־האַנדעלט די גאַנצע צייט מיט אַ גוואַלדיגע ליעבע און מיט רעספּעקט. ניט האָבענדיג וואָס צו טהאָן פלעגט ער כמעט דעם גאַנצען טאָג פאַרברענגען אין בית המדרש אין לערנען און שמועס׳ען, בין מנחה למערב פלעגט ער זאָגען פארן׳ עולם מדרש און עין יעקב. איהם איז דאָרטען אויסגעקומען צו זיין תשעה באב, און ווי ער האט שפּעטער דערצעהלט, האט ער אין זיין לעבען קיינמאַל ניט אַזוי געוויינט אום תשעה באב ווי דעמאָלסט, זעהענדיג מיט די אויגען די צרות און די רציחות וואָס די באָל־שעוויקעס און פריהער די פּאָליאַקען האָבען דאָ אָנגעמאַכט, האָט ער ערשט אָנגעהויבען צו פאַרשטעהן, וואָס חורבן הייסט, וואָס פאַר אַ צרות און יסורים אונזערע עלטערען האָבען דורכגעמאַכט ביים חורבן ירושלים.

מיט די באָלשעוויקעס האָט ער זיך די גאַנצע צייט גע־האַלטען פון וויטען, אויסגעמיעדען יעדע בעריהרונג מיט זיי, נאָר איינמאַל האָט איהם באַגעגענט אַן אָפיציער, ווי ער איז געגאַנגען אָנגעטהאָן אין אַ פּאַנאַמאַ הוט, האָט ער אויף איהם א

געשריי געטאן און געהייסען זאפארט אויסטהאן די הוט, וואס פאסט זיך ניט אריין אין א פראלעטארישע מלוכה.

נון, האט אנגעהויבען צו קומען נעהענטער צו ימים נוראים, און וועלענדיג קומען א היים צו ראש השנה, האט ער שוין אנגעפאנגען צו ריידען וועגען אפפאהרען. אבער ווי פאהרט מען אוועק? די באלשעוויקעס לאזען ניט ארויס פון שטאדט און קיין טריינס געהען ניט, דאך, מיט גרויס השתדלות האט מען גע'פועלט ביים קאמיסאר, אז ער זאל איהם געבען א פערמיט אויף ארויסצופאהרען פון קורעניץ און קענען דערמיט פאהרען ביז ווילנא. קיין בעל עגלה האט אבער ניט געוואלט, ביי די דעמאלסדיגע געפעהרליכע אומשטענדען, ריזיקירען זיך און זיין פערד און מאכען אזא ווייטע נסיעה, און ער האט געמוזט קויפען אליין א פערד און וואגען און בעצאהלען א הויכן פרייז א פוהרמאן פאר'ן אוועקפיהרען איהם קיין ווילנא, זיין ברודער און זיין שוועסטער האבען איהם באגלייט א גרויס שטיק וועג, און כמעט די גאנצע שטעדטעל האט איהם באגלייט מיט א הארציגען „צאתך לשלום,“ זייענדיג באזארגט וועגען זיין סכנות'דיגע רייזע. אינטערעסאנט איז אז ער האט ניט געהאט קיין געלד מיט וואס אוועקצופאהרען פון קורעניץ, אויסגעבענדיג זיין גאנצעס געלד, וואס ער האט מיט זיך מיטגעבראכט, און געמוזט לייען ביי אנדערע אויף הוצאות. קומענדיג קיין ווילנא, האט ער געפונען ביי ר' חיים עוזר'ן א סומע געלד. וואס מען האט איהם אונטערגעשיקט פון ניו יארק, און האט באלד אבגעשיקט קיין קורעניץ דאס געלד, וואס ער האט ביי זיי געבארגט אויף רייזע קאסטען.

דעם 8טען אויגוסט האט ער פארלאזען קורעניץ, 2 מעת לעת האט איהם געדויערט די נסיעה פון קורעניץ קיין ווילנא, וואס הא"ט איהם אפגעקאסט א הון מיט געלד. פערפאהרען איז ער שטילערהייט אין א האטעל זיך ניט ארויסגעבענדיג פאר אן אמעריקאנער. מורא האבענדיג פאר די באלשעוויקעס וואס זיינען דעמאלס געווען די בעלי בתים פון ווילנא, און וואס פלעגען

ארעסטירען אלע אמעריקאנער, וואס זיינען אריינגעפאלען אין זייערע הענט. א דאנק וואס ער האט פארשטאנען גוט צו רעדען אי אויף רוסיש אי אויף פויליש, איז קיינעם ניט איינגעפאלען, אז ער איז אן אמעריקאנער בירגער, און מען האט איהם געהאלטען פאר א היימישען אידען. אזוי גרויס איז דאמאלסט געוועןְ דער שרעק פאר די באלשעוויקעס, אז זיינער אן ערשטער קאזין, א געוויסער קאוארסקי, האט מורא געהאט איהם אריינצולאזען אין שטוב. טאמער גראד מאכט מען ביי איהם אן אונטערזוכונג און מען געפינט ביי איהם דעם אמעריקאנער, און זיך געוואונדערט אויף די אמעריקאנער וואס האבען פאר קיין זאך קיין מורא ניט. דערזעלבער קרוב האט זיך אויך געוואונדערט אין 2 יאהר ארום אויף יקותיאל (סעם) קרעמער אז א לאיער און א יונגער מענש זאל לעגען תפילין אלע טאג.

אן ערך 2 וואכען איז ער אזוי אבגעזעסען אין ווילנא ניט קענענדיג זיך ריהרען פון ארט אוןווארטענדיג טאג פאר טאג ביז די ליטווינער וועלען איבערנעהמען ווילנא און די באלשעוויקעס וועלען אבטרעטען. אבער ניט האבענדיג מעהר קיין געדולד צו ווארטען, ווערענד עס קומט באלד ראש השנה, און וועלענדיג שוין אמאל ארויסקומען אויף דער פרייער וועלט און זיך קענען צוזאמען ריידען מיט אמעריקא, האט ער באשלאסען צו גנב׳ענען דעם גרעניץ נאך ליטא, און מיט גרויס סכנת נפשות האט ער עס דורכגעפיהרט און געקומען א פערמאטערטער און א דערשלאגענער קיין קאוונא.

גאנצע 9 וואכען האט זיין פרוי און קינדער פון איהם ניט געהערט און געווארען שרעקליך בעזארגט און אונרוהיג. זיי האבען געשטורמט וועלטען, יקותיאל האט בעוואויגען דעם סטייט דעפארטמענט צו שיקען קייבעלס אין פערשידענע ערטער אנפרעגענדיג אויף איהם, אבער קיין שפור ניט בעקומען פון איהם. גראד אין זעלבען טאג ווען ר׳ משה אליעזר איז אנגעקומען אין קאוונא האט מר. טשארלס פאסטאן, פון בענסענהוירסט, וועלכער איז דאמאלסט אויך געוועןְ אין קאוונא, בעקומען א קייבעל פון

ניו יארק אָנפרעגענדיג אויב דארט געפינט זיך ניט דער אלטער
קרעמער. ער האָט אים תיכף אָנגעהויבען צו זוכען אין אַלע האָטעלען,
איהם ענדליך געטראָפען און באלד דערפון געלאָזט וויסען די בע־
אונרוהיגטע פאמיליע, און ס'איז געוואָרען שמחה וששון. אזוי ווי
ר' משה אליעזר איז געווען שרעקליך אויסגעמאַטערט און אָנגע־
מוטשעט פון דער שווערער נסיעה, האָט איהם שוין מר. פאסטאָן, אַן
אַלטער גוטער פריינד פון דער פאמיליע קרעמער, ניט מעהר אָבגע־
לאָזען פון זיך, און בעזאָרגט פאר איהם אַ טיקעט קיין ניו־יאָרק, אַ
זאַך וואָס איז אין יענער צייט געווען זעהר שווער. ער איז געפאָהרען
מיט איהם צוזאמען נאָך בערלין, פון דאָרטען קיין ראָטערדאם, וואו
זיי האָבען זיך געזעצט אויפ'ן שיף און אָנגעקומען אין ניו יאָרק
דעם 7־טען סעפטעמבער, נאָכדעם ווי ער האָט פערבראכט אונטער־
וועגס 3 חדשים.

פאר די קורעניצער איז די דאזיגע נסיעה פערבליבען אַ
היסטארישע עראייגנים, און חדשים לאנג האט מען אין קורעניץ
און אין די ארומיגע שטעדטלאך אלץ גערעדט וועגען ר' משה
אליעזר'ס בעזוך און וועגען זיין נאָבעלע פערזענליכקייט. בעת
דער יונגער קרעמער, דער לאיער יקותיאל, האט בעזוכט קורעניץ
מיט 2 יאהר שפעטער, האט ער זיך פערזענליך איבערצייגט פון
זיין פאטער'ס גרויס פאפולאריטעט, און אז די איינדריקען פון
זיין פאטער'ס רייזע איז נאָך ביי אלעמען אזוי פריש געווען ווי
דאס וואלט נעכטען געשעהן. קיין וואונדער ניט אז די טרויריגע
נאכריכט פון זיין פריהצייטיגען טויט האָט ארויסגערופען ביי אַלע־
מען אַ שרעקליכען טרויער. מען האָט איהם געמאכט מעהרערע
הספדים און אין פיל חברות ווערט נאָך איהם קדיש געזאגט און
געלערנט משניות.

זייענדיג אין ווילנא האט ער איבערגעגעבען ר' חיים עוזר'ן
1200 דאלאר אבצושיקען קיין קורעניץ, באלד נאָכדעם ווי זי
וועט בעפרייט ווערען פון די באלשעוויקעס. פאר די פאלגענדע
מוסדות :

א) די תלמוד תורה און ישיבה קטנה, וואו עס לערנען 120 אָרימע קינדער און רופט זיך אויף זיין נאָמען. ער צוזאַמען מיט איינעם פון די עלטסטע קורעניצער לאַנדסלייט, דער נכבד ר' ליב זעליג פארמאַן, האָבען די תלמוד־תורה געשטיצט מיט מעה־רע הונדערטע דאָלאַר יעהרליך, און בכלל איז די דאָזיגע אינסטי־טוציע ביי איהם געווען זעהר חשוב. פאַר'ן ממונה האָט ער אי־בערגעלאָזען דעם רב פון שטאָדט הרב נח הלוי ליוועראַנט, און מיט איהם אויסגענומען א תנאי, אז ער וועט די תלמוד תורה נאָר שטיצען אזוי לאַנג ווי מען וועט דאָרטען לערנען נאָכ'ן אַלטען שטייגער, זיך שטרענג האַלטענדיג אן דער טראַדיציע. ערשט א קורצע צייט פאַר'ן טויט האָט ער געשריעבען א בריף צום רב און איהם אויפגעמונטערט, אז ער זאָל זיך ניט שרעקען פאַר די דאָר־טיגע מאָדערנע אידען וואָס ווילען מאַכען פון דער אידישער תלמוד תורה א גויי'שען בית־הספר.

ב) דאָס בקור חולים וואָס אויף זיין קאָסטען האָט מען דאָרט איינגעאָרדענט אן אַפטייק, און שפּעטער האָט ער נאָך יעדעס יאָהר געשיקט שעהנע נדבות פאַר'ן דאָזיגען וויכטיגען אינסטיטוט.

ג) די באַנק, וואָס באַשעפטיגט זיך מיט געבען הלוואות צו קליינע קרעמער און בעלי־מלאכות. ביז צו זיין טויט פלעגט ער יעדען יאָהר שיקען אַהין א געוויסע סומע געלד אויף צו שטיצען די באַנק, אויך זיין זוהן יקותיאל, בעת ער איז דאָרטען געווען, האָט געגעבען צו דער באַנק א שעהנע נדבה, וועלכע טהוט ווירק־ליך גוטע אַרבייט.

א חוץ די דאָזיגע אינסטיטוציעס האָט ער, און שפּעטער יקותיאל, געגעבען געלד צו מאַכען א גדר אַרום בית־עולם. ער פלעגט אויך אַלע יאָהר פאַר יעדערן יום טוב שיקען געלד אין דער אַלטער היים פאַר קרובים און פאַר בכבודיגע אָרימע לייט, פאַר פסח אויף מעות־חטים און דערגלייכען צרכי העדה.

די קורעניצער לאַנדסלייט האָבען ווירקליך געוואוסט ווי

אָבצושאַצען די גרויסע פערדינסטען וואס ר' משה אליעזר האט אויפגעטהאן מיט זיין נסיעה. באלד נאָך סכות האבען זיי איהם געגעבען אַ הארציגען קבלת פנים, און אַ דעלעגאַציע באַשטעהענד פון מר. פסח לוריא און מר. קלמן נחום שפר, האבען איהם דער־לאנגט אַ אדרעס אין דער העברעאישער שפּראך וועלכע לייענט זיך ווי פאלגט:

כי תראה ערום וכסיתו, ומבשרך אל תתעלם.
אז יבקע כשחר אורך וארוכתך מהרה תצמיח.

מכתב תודה

לאחינו האהוב נכבד ויקר ערך כמר משה אליעזר קרעמער

אח יקר! קח ממנו את ברכתנו, ברכת אחים, אשר הובאת לך על הישועה הגדולה שהמצאת לאחינו האומללים, נגעי המלחמה, בעיר מולדתנו קורעניץ.

לא חסת על כל עמול ועל כל כסף, בחרף נפש עברת את הים, ענית בדרך כחך לראות בענות אחינו ולהיות להם לאחיעזר ולאחיסמך. נגדה נא כל אחינו אנו אומרים לך יישר כחך!

ואנחנו תפלה, כי אחינו יצאו מצרה לרוחה ולך תהיה צדקה. וד' ישלם פעלך ותאריך ימים ותנוב בשיבה טובה באושר ועושר, ותראה נחת מבניך ומכל בני משפחתך כעתירת אחיך הבאים על החתום):

פסח ב"ר אליעזר לוריא
אהרן ב"ר שלמה גארדאן
מענדיל ב"ר יהודה לוריא
ברוך צוקערמאן
יוסף ב"ר אברהם אהרן וויים
אברהם בנימין דימענטשטיין
מאקס אלבערטס
אריו ב"ר יצחק צימערמאַן
יעקב ב"ר אבא דינערשטיין

חיים פייקין
משה ווייס
ברוך קאפילאוויץ
אליו אברהם אלבערט
משה זאב ספיר
אליו גרשון ב"ר ישראל איסר
נח רובין
פסח שאפיר
קלמן ב"ר אליעזר לוריא
שמעון ב"ר יהודה ליב בעננים

אויף אידיש לייענט זיך די אדרעסע:

א דאנק אדרעס.

צו אונזער ליבען, זעהר געשעצטען ברודער ר' משה אליעזר קרעמער.

טייערער ברודער! עמפפאנג אונזער ברידערליכע ברכה פאר דער גרויסער הילף וואס דו האסט געבראכט צו אונזערע עלענדע און אומגליקליכע ברידער, די געפלאגטע און געליטענע פון דער מלחמה אין אונזער געבורטסארט קורעניץ.

מיט גרויס מסירת נפש האסט דו אונטערנומען אזא געפעהר־ליכע נסיעה, ניט שפארענדיג קיין געלד און ניט שוינענדיג קיין געזונד. זיך שטארק געפייניגט אין וועג און אלץ געטאן כדי צו העלפען אונזערע אונגליקליכע ברידער. דאריבער זאגען מיר דיר א ברייטען „יישר כח"!

מיר זיינען אלע מתפלל צום אלמעכטיגען, אז עס זאל שוין נעהמען א סוף צו די צרות פון אונזערע געשלאגענע ברידער אויף יענער זייט ים, און דיר זאל ער בעלוינען פאר די נאבעלע מעשים וואס דו האסט געטהאן פאר זייערטוועגען. זאלסט זיך עלטערן אין פרייד און נחת, אין גליק און אין רייכטהום, און דער זכות

פון דער גרויסער מצוה זאל ביישטעהן פאר דיר און פאר דיינע טייערע קינדער.

אזוי ווי עס בעטען פאר דיר דיינע ברידער וואס שרייבען זיך דא אונטער.

(אונטערשריפטען)

16

זיין אָבשאצונג אין דער פּרעסע

צו פערפאלקאמען דאס בילד פון זיין פערזענליכקייט וועלען מיר דאָ איבערגעבען א קצור פון צוויי צייטונגס ארטיקלען, וואָס זיינען געשריבען געוואָרען וועגען איהם אין „אידישעס טאגעבלאט“ און אין „די ברוקלין־בראנזווילער פּאָסט“ פון צוויי פארשידענע שרייבער און אין צוויי פערשידענע צייטען.

די „טאגעבלאט“ פון 6 אקטאבער 1922 שרייבט:

... ס'איז פאראן א מערקווירדיגע שוהל אין ניו יארק וואו די דאוונערס דארפען ניט צאהלען קיין „דיוס“, אפילו פאר עליות אויך נישט. נאָך מעהר חידוש איז אין דער דאזיגער שוהל, וואס זי האט ניט קיין פּרעזידענט און ניט קיין גבאי, בקצור א שוהל וואס זי איז אנדערש ווי אלע שוהלען.

„די דאזיגע וואונדערבארע שוהל געפינט זיך אין א פּריוואַט הויז אין בעסענהוירסט 113 בעי 13טע סטריט, ברוקלין, און געהערט צו ר' משה אליעזר קרעמער, א מאנופעקטשורער אויף בראָדוויי, וועלכער האט איהר אויפגעבויט אין זיין הויף און ווערט פון איהם אויסגעהאלטען. ווער עס וויל דאוונען קען קומען דאוונען, ניט מעדארף בעצאהלען פאר'ן מקום און ניט פאר אן עליה. אין דער שוהל געפינען זיך שאפעס מיט א סך ספרים און ווער עס וויל קומען לערנען קען דארט לערנען כאטש א גאנצען טאג. ר' משה אליעזר אליין שפּילט די ראלע פון שמש ניט פון בעל־הבית, דערלאנגט אליין יעדערן א סידור און האט פאר יעדערן א גלייכווערטיל, מייסטענס א גמרא ווערטיל.

„אינטערעסאנט ווי עס געהט דארטען צו א שבת, גאנץ נאכ'ן

אמת'ען היימישען שטייגער. נאכ'ן דאוונען אז דער עולם צוגעהט זיך בלייבען שטענדיג איבער א קארגען מנין, וואס פערבלייבען ביי מר. קרעמער אויף א גאנצען שבת. עטליכע פון זיי זיינען דוקא רייכע אידען, בעקאנטע סוחרים, וואס קומען אפט צו איהם פערברייגען א ווירקליכען שבת. עטליכע זיינען טאקע אמת'ע אורחים, א רב, א מגיד וואס פערבלאנדזשעט קיין בענסענהוירסט מאכען א פאאר דאלאר; א איד א פרעסער א בן תורה, וואס האט א ווייב און קינדער אין אייראפא און קומט אויף שבת צו מר. קרעמער. מען זעצט זיך ארום טיש, וועלכער איז לכבוד שבת אויסגעפוצט מיט זילבערנע לייכטערס און קאנדעלאבערס, דער בעל־הבית און די אורחים מאכען קידוש אויף זילבערנע בעכער וויין, מען עסט די בעסטע מאכלים, מען טרינקט די בעסטע משקאות, און צווישען איין מאכל מיט'ן צווייטען כאפט מען אונטער ריידען א שטיקעל תורה, א גמרא ווארט, א טייטש אין א פסוק וכדומה.

נאכ'ן בענטשען האט מר. קרעמער אליין ארויפגעפיהרט די אלע אורחים אפ־סטערס און יעדערן אנגעוויזען וואו צו שלאפען. ארום 4 אזייגער פארטאג הייבט זיך אן צו הערען פון מר. קרעמער'ס צימער דער אלטער בעקאנטער גמרא ניגון און אזוי לערנט ער כסדר ביז א זייגער 7 אין דער פריה, ביז דער עולם קלייבט זיך צוזאמען אין שוהל, וואו ער זאגט פאר זיי א בלאט גמרא. ער זאגט דעם בלאט גמרא מיט גרויס הבנה, א שעהנער בעל מסביר און קענטיג פון זיין רייד, אז ער איז א רעכטער בקי. געגען ניין אזייגער שטעלט מען זיך דאוונען, ווידער צוטהיילט מר. קרעמער סדורים, לייענט אליין אין ספר תורה, טהיילט אלעמען כסדר עליות און קיינער איז גארניט מנדר. נאכ'ן דאוונען געהט דער גאנצער עולם צו איהם אין שטוב אויף קידוש, מען מאכט לחיים'ס, און צו פערבייסענס גיט מען די אמת'ע בריהידיגע קיכלעך מיט קוגעל און מען פערברייגגט אזוי א שעה צייט. די געלאדענע געסט פערבלייבען צום „טשאלענט" און ווידער הערט מען תורה שמור־עסען, און צוזאמען מיט אלע גוטע געריכטען ליגען אויפ'ן טיש

אנגעוואָרפען גמרות, וועלכע מען האט געדאַרפט ברייננען אין מי־
טען שמועס. צוקוקענדיג אזא סאַרט לעבען פערגעסט מען זיך
ממש, אז מען געפינט זיך אין די רוישיגע נויאָרק, און יעדער
שטעלט זיך פאר, אז ער געפינט זיך גאר א היים אין זיין שטעטעל.

„באמת איז ר׳ משה אליעזר קרעמער א זעלטענער טיפּ,
שוין אן ערך 30 יאהר וואס ער איז געקומען פון זיין ליטווישע
שטעדטעל קיין נויארק, און פארבליבען דער שעהנער היימישער
גביר מיט תורה און מיט צדקה, א מענש וועלכער זאגט „כל
דכפין ייתי וייכול״ (ווער ס׳איז הונגעריג זאל קומען עסען) ניט
בלויז פסח נאר אלע טעג פון א גאנץ יאהר. א חוץ דעם האט ער
א סך געלד אויסגעליהען אויף גמלות חסדים, און ווער עס קומט
צו איהם נאך אן הלואה, לייהט ער קליינע און גרויסע, אין הונ־
דערטער און אפילו אמאל אין טויזענדער.

„קען מען דאך מיינען אז נאָר מר. קרעמער דער פאטער איז
אזוי, אָבער באמת געהען זיינע קינדער, וואס זיינען שוין אויפגע־
וואקסען אין אמעריקא, אין די אייגענע דרכים. דער עלטערער זוהן
אינטערעסירט זיך שטארק פאר דער „ישיבת רבנו יצחק אלחנן״
און איז איינער פון איהרע דירעקטארען. ווידער אן אנדער זוהן
א לאָיער איז איצט געפאהרען נאָך ארץ־ישראל זעהן דאס
אידישע לאנד״.

ב) „די ברוקלין־בראנזוויל פּאָסט״ פון י״ח אלול תרפ״א שרייבט:

„... א פערזענליכער פריינד פון אונזער צייטונג האט אונז
אויפמערקזאם געמאכט אויף א וואונדערבארען אידישען טיפּ,
וועלכער לעבט און ווירקט אויף זיין אייגענארטיגען שטייגער, און
וועלכער רופט ארויס בעוואונדערונג פון יעדען איינעם, וועלכער
נעהמט זיך די מיהע צו בעטראכטען פון דער נאהנט דיעזען זאנ־
דערבארען און זעלטען שעהנעם ארט לעבען״.

„אויף ר׳ משה אליעזר קרעמער פון 113 בעי 13טע סטריט,
בעטה־ביטש קען אָהן שום ספק אנגעמאסטען ווערען דער אויס־
דרוק פון תלמוד „במקום ענותנו שם אתה מוצא גדולתו״ ווייל
ווי אלע ווייסען איז אונזער אמעריקא געבענשט מיט טויזענדער

און טויזענדער אידען, וועלכע ווען זיי גיבען אמאל א דאלאר אויף וואס פאר א צדקה אָדער כלל־זאך עס זאָל ניט זיין, לאָזען זיי פריהער, דירעקט אָדער אונדירעקט, קלינגען אין אלע טאצען און אין אלע צייטונגען ווערט א געפילדער, אז ר׳ זרח ב״ר גרונם האט געגעבען אָדער וועט געבען תרפ״ת אלפים און געוועהנליך ענדיגט זיך דערמיט וואס דער בארג האט געבוירען א מויז...
דערפאר איז אזוי אינטערעסאנט און עס מאכט אזא געוואלדיגען אנגענעהמען איינדרוק צו זעהן א טיפ פון אן אמת׳ן אידישען בעל־צדקה, וועלכער טהוט אזוי פיעל גוטעס אהן שום פרעטענ־זיעס און מאהנט פון קיינעם גאר ניט, ווייל אלעס וואס ער טהוט שטאמט פון זיין ריינעם מענשליכען הארץ און עס טראגט אויף זיך דעם שטעמפעל פון אמת אידישען געפיהל, יושר, רחמנות און פילע אנדערע שעהנע און ערהאבענע אידישע און אלגעמיינע מענשליכע זיטען.

„אום צו בעקענען זיך מיט דער גאנצער שעהנקייט פון דער ערהאבענער נשמה פון ר׳ משה אליעזר קרעמער און זיין פאמיליע איז כדאי פאר יעדען צו קומען אהין אויף א שבת. 3 פריינד זיי־נען מיר צוגעקומען צו די קרעמער פאמיליע אום שבת 10 אוהר אין דער פריה, וואו מיר האָבען געפונען אויפ׳ן הויף א שוהל מיט אונגעפעהר 5 מנינים אידען וועלכע האבען געשמאק גע־דאווענט. דער בעל־הבית אליין איז געשטאנען ביים שלחן און אויסגעטהיילט עליות צו די געסט און אויך צו זיינע אנדערע שטענדיגע מתפללים. אויף די געזיכטער פון די דאוונער האט זיך אָבגעשפיגעלט א ווארימע געגענזייטיגע פריינדשאפט און איבער־הויפט די שבת־רוה און דער נשמה־יתירה געפיהל, וואָס איז כמעט ניט צו געפינען אין אמעריקא אפילו ביי די שוהל אידען.

„זיינעביידע זיהן און אן איידעם זיינער, אמעריקאנער יונגע לייט, האבען אויפגעפאסט אז יעדער זאל האבען א פלאץ צו זיצען און די נויטיגע בעקוועמליכקייטען. די האלטונג פון מר. קרעמער ווי אויך פון זיינע קינדער צייגען ניט אויף א האָר, אז זיי זיי־

נען די בעלי־בתים, נאר זיינען גלייך מיט אלע, און אין א געוויסען זין נאָך קלענער פון אלעמען, ווייל זיי באדינען אלע און צייגען גרויס אויפמערקזאמקייט צום גרעסטען און קלענסטען. נאכ'ן דאווענען זיינען אלע אריין צו מר. קרעמערס בעקוועמען דיינינג רום, זיך אלע אויסגעזעצט ארום גרויסע טישען און מר. קרעמער אליין האט אלעמען בעדיענט, און ביז אלע זיינען ניט געווען בעזארגט מיט אלעם גוטען האט ער זיך ניט געזעצט צום טיש. מען האט געמאכט א „קדושא רבה", גאר אויפ'ן גרויסען אופן, און נאכהער זיינען ביי א צעהן פערזאָן, די אורחים פון דאָזיגען שבת, פערבעטען געווארען אין א צווייטען עסצימער צו דער שבת־סעודה, אָבער שוין א סעודה, ממש כסעודת שלמה בשעתו. אָט דיעזע גאנצע פראָצעדורע ווערט ווידערהאָלט יעדען שבת און יום־טוב, א דאנק דער עקרת־הבית מרת רחל עלקע קרעמער, א ריכטיגע פאר צו איהר מאן וואס מיט גרויס פערגעניגען העלפט זי איהם אין אלע זיינע פיהרונגען. זאגאר די דיענסט זייערע, א בעיאהרענטע אידישע פרוי, איז אויך ווי צוגעפאסט צו דער דאָזיגער הכנסת־אורחים פאמיליע, זי דערמאָהנט מיט זיך דעם טיפ עפעס ווי די „אמתא דבי רבי", דעם געוועהנליכען איינדרוק פון א דיענסט מאכט זי פאר קיין פאל ניט.

„אבער די מדה פון הכנסת אורחים אליין, איז נאך ווייט ניט אין גאנצען מיט וואס די זאנדערבארע פאמיליע צייכענט זיך אוים. אזוי צום ביישפיעל האָבען מיר ערפאהרען אז מר. קרעמער האט שוין פון יאהרען לאנג איינגעפיהרט ביי זיך א גמלות־חסדים, וואו ער באָרגט אוים געוואלדיגע סומעם ביז אין די שווערע טויזענדער, וועלכע צירקולירען אלס קלענערע און גרעסערע הלואות צו א מאסע מענשען און צאהלען אפ אין קליינע סומען.

„אין לעצטען יאהר האט ר' משה אליעזר קרעמער אויף איינענעם רעכנונג און פעראנטווארטונג פארגענומען א רייזע נאך יוראפ, וואו ער האט אוועקגעפיהרט גרויסע סומען געלד, אין די צעהנדליגער טויזענדער דאלאר, פון די קורעניצער לאנדסלייט

און אייגענע, אויפצוריכטען די חורבות פון זיין געבורטסשטעדטעל קורעניץ, וואס די פוילישע און רוסישע כוליגאנעס האבען דארטען געמאכט. ער האט די דארטיגע אידען מיט זיין שליחות ממש מחיה געווען.

„איין זוהן פון מר. קרעמער איז א לאיער, די אנדערע זיהן זיינען מיט איהם צוזאמען אין פענטס מאנופעקטשורינג ביזנעס אין 687 בראדוויי, נויארק. לאיער קרעמער איז יעצט אויף א רייזע נאך יוראפ און ארץ־ישראל. דער צוועק פון זיין רייזע איז איינמאל פאר אלעמאל אויסצוגעפינען דעם אמת וועגען ארץ ישראל, כדי צו וויסען וואס פאר א שטעלונג צו נעהמען צו דער ארץ־ישראל בעוועגונג בכלל און צו די פערשיעדענע פראקציעס אין ציוניזם בפרט. די דאזיגע פראגע אינטערעסירט שטארק לאיער קרעמער אליין און זיין ווירדיגען פאטער און זייער גאנצער פאמיליע.

„ווען מיר בעטראכטען דיעזע אידישע נאבעלע און זעלטענע פאמיליע, און איבערהויפט דעם פאמיליען פאטער ר' משה אליעזר קרעמער, וועלכער איז דער פיהרער און דער טאן־געבער פון דיעזע אלע שעהנע און ערהאבענע אידישע און מענשליכע אויפטהור־אונגען — פרעגען מיר זיך, צו איז דאס בלויז א יקר המציאות אדער טאקע נאר א חד בדרא, ומי יתן וירבו כמותו בישראל!”

זיינע לעצטע טעג

ר׳ משה אליעזר איז געווען כל ימיו א געזונטער, שטארקער מענש און זעלטען ווען קראנק געווען, נאר צוליב דעם וואס ער האט די ערשטע צייט פון זיין קומען קיין אמעריקא געשלאפען אין א קאלטען שאפ האט ער זיך שטארק צוגעקיהלט און איז פער־בליבען „א הוסטער" אויף זיין גאנצען לעבען. דער הוסט האט איהם אָבער ווייניג געשטערט און ער איז פעהיג געווען צו אר־בייטען טאג און נאכט און אויסקומען מיט זעהר ווייניג שלאף. מיט א יאהר עטליכע און צוואנציג צוריק, איידער ער האט גע־בראכט די פאמיליע, האָט ער אָנגעהויבען צו ליידען אויפ'ן מאָגען און געגאנגען צו א דאקטאר. דער דאקטאר האט איהם זעהר שטארק אָנגעשראקען, איהם פערשריעבען א מעדעצין, און אָנגע־זאגט ניט צו עסען געוויסע שפייזען און ניט צו טרינקען קיין משקה וואס האט אין זיך אַלקאָהאָל. אזוי פאלגענדיג דעם דאקטאר האט ער אָנגעהויבען צו פיהלען אז ער ווערט שוואכער פון טאג צו טאג און אָנגעהויבען שטארק צו ליידען פון קאָפּשווינדעל. אין איין שעהנעם טאג כאפט ער און גיסט אויס די מעדיצין, פאַנגט אָן צו עסען אלץ וואָס דאָס הארץ גלוסט, נאָך מאכענדיג דערביי א שנעפסעל, און מערקווירדיג, עס האט אויפגעהערט דער קאפשווינדעל, האט זיך אָנגעהויבען פיהלען געזונדער און שטאר־קער, און אזוי אָבגעלעבט איבער 25 יאהר ניט אָנקומענדיג צו א דאקטאר.

מיטוואך כ"ח ניסן, תרפ"ה, האט ער אָנגעהויבען צו פיהלען א שטאַרקע שווערעניש אויפ'ן ברוסט, געבליבען אין הויז, און ניט

געפאהרען צו די ביזנעס אין ניויארק. בעקומענדיג א ביסעל היץ האט מען גערופען א דאקטאר, וועלכער האט ערקלערט אז ער האט א געוועהנליכע פערקיהלונג, וואס אין א פאאר טעג ארום וועט דאס פאריבער געהן, ער דארף אבער ניט ארויס פון בעט. דער דאקטאר איז געקומען יעדען טאג און איהם ערלויבט מאנטאג אויפצושטעהן פון בעט, פערבלייבענדיג אין דער היים. דינסטאג אוועגד האט ער זיך אנגעהויבען צו פיהלען ערגער. מען האט גע־בראכט ספעציאליסטען, געמאכט אן אונטערזוכונג מיט „עקס־רעי" און קיין שום פארדעכטיגען סימפטאם ניט געפונען. אבער אונער־ווארטעט איז ער דאנערשטאג מארגען 6 אזייגער אין דער פריה רוהיג איינגעשלאפען דעם אייביגען שלאף און געשטארבען א מיתת צדיקים.

פאר דער גאנצער צייט פון דער קראנקהייט איז ער געווען גאנץ מונטער, זיך געזעגנט מיט די בני־בית אויך מיט די בעז־זוכער, וועלכע זיינען געקומען איהם מבקר חולה זיין, און די גאנצע צייט זיך געערגערט וואס מען מאכט אזא טומעל פון זיין קראנק־הייט. נאך אין אווענד פאר זיין טויט האט ער געענטפערט מיט שפאס צו הרב דייווידסאן, וועלכער איז געקומען איהם מבקר חולה זיין און געפרעגט ווי ער פיהלט זיך. „צו ווייסט איהר ניט אז שוטה אינו מרגיש".

די לויה האט שטאטגעפונען אם זעלבען טאג 3 אזייגער נאכמיטאג און כאטש ס'איז קנאפ צייט געווען צו קענען לאזען וויסען דורך די צייטונגען און ניט אכטענדיג אויף דעם גרויסען רעגען וואס איז געגאנגען דעם גאנצען טאג, זיינען דאך צוזאמען געקומען הונדערטער מענשען, דערונטער די שעהנסטע רבנים און בעלי־בתים פון גרייטער ניויארק און פון די דערבייאיגע שטעדט־לאך. זיי האבען איינער דעם אנדערן אנגעזאגט די טרויעריגע נייעס דורכ'ן טעלעפאן. צעהנדליגע אויטאמאבילס האבען זיך גע־צויגען נאכ'ן ארון ביז צו דער מאונט־כרמל סעמעטערי, וואו ער האט געפונען זיין אייביגע רוה אויף זיין פלאט, וואס ער האט

מיט יאהרען צוריק געקויפט. צו דער טהרה און צו דער הלבשה האט מען נאר צוגעלאזען חסידים יראים. קיין הספדים זיינען ניט געמאכט געווארען, ווייל אזוי איז געווען דער רצון פון נפטר ז"ל.

גיינציז

נעקראָלאָגען און טרייסט בריעף.

די גמרא דערצעהלט: מען האט געפרעגט דעם גרויסען רב „איזהו בן עולם הבא?" האט ער זיי געענטפערט מיט א פסוק פון ישעיהו: ואזניך תשמענה דבר מאחריך לאמר זה הדרך לכו בו כי תאמינו וכי תשמאילו (קאפ. ל"ו פסוק כ"א), רב וויל דערמיט זאָגען אַז אַזוי לאַנג ווי דער מענש לעבט, קען מען ניט וויסען ווי איהם ריכטיג אָבצושאצען, יעדער מענש האט שונאים אדער סתם בעלי־קנאה וועלכע זוכען איהם ארונטערצורייסען, אדער חונפים וואס ווילען איהם הנפ'ענען און דערצעהלען אזעלכע שבחים וואס ער האט גאר ניט. ערשט ווען דער מענש געהט אוועק פון דער וועלט און עס הערט אויף סיי קנאה און סיי חנופה, ווייסט מען דעם אמת אויב יענער איז טאקע א בן עולם־הבא, הערענדיג וואס מען זאגט דאמאלסט אויף איהם. נון דער גרויסער טרויער וואס ר' משה אליעזר'ס פריהצייטיגער טויט האט ארויסגערופען אין דער אידישער וועלט, די פיל שבחים וואס יעדער איינציגער האט געזאָגט אָהן שום חניפה, זיינען די בעסטע באווייזע וואָס פאר א וויכטיגע פערזענליכקייט ער איז געוועזן, און אז ער איז טאקע דער אמת'ער בן עולם־הבא.

אין זעלבען טאָג פון זיין פטירה האָבען די נויאָרקער אי־דישע צייטונגען, ובפרט די קאנסערוואטיווע, געלאזט וויסען זיי־ערע לעזער פונ'ם גרויסען פערלוסט פאר דער אידישער אמעריקא דורכ'ן אונגעריכטען טויט פון אזא אידישען אידען, און אויך גע־בראכט קורצע אויסצוגע פון זיין ביאגראפיע. באלד דארויף האבען זיך אָבגערופען מעהרערע אינסטיטוציעס און יחידים, און עפענט־

ליך דורך דער פרעסע אויסגעדריקט זייער גרויס צער און זייער הארציגער טהיילנאהמע צום שמערץ פון דער אלמנה מיט די קינדער. די ערשטע זיינען געווען די רבנים און די אגודת חסידים פון כולל חב"ד אין ניו יארק, און דערנאך די „אגודת החסידים" פון שיקאגא. עס האבען זיך אויך אבגערופען פילע וואוילטהעטיגע אינסטיטוציעם: ישיבות, האספיטאלס, בית יתומים, רעליגיעזע און פילאנטראפישע אנשטאלטען.

צווישען די הספדים אין די צייטונגען, געפינט זיך אויך א נעקראלאג פון איינעם א פשוט'ן אידען, ניט קיין רב ניט קיין כלל־טוער א איד א זקן וועלכער האלט זיך פאר א תלמיד פון פערשטארבענעם, ר' שמריהו שמעריל ריכטער, וועלכער איז געשריבען אזוי הארציג, אזוי תמימות'דיג און אין אזא שעהנעם העברעאיש מיט א פארצייטיגער קלינגענדיגער מליצה, אז מיר געפינען פאר נויטיג, אלס כאראקטעריסטיק, דאס איבערצוגעבען בקצור אין דער אידישער שפראך. אנהויבען הייבט זיך אן מיט פאלגענדע הארצרייסענדע ווערטער:

„איך הייב אויף א קול פון א געוויין, פון א ביטערען קלאג, פון א שווערען טרויער אויפ'ן טויט פונ'ם גרויסען טייערען וויכטיגען מענשען, דער גרויסער ירא־שמים, דער גרויסער בעל־צדקה, דער גרויסער מכנים־אורח, דער גרויסער תלמיד־חכם, מיין רבי און מיין לעהרער דער חשוב'ער גביר ר' משה אליעזר בן ר' יחיאל מיכל הלוי קרעמער ז"ל, וועלכער איז צו אונזער אלעמענס שמערץ, אין די בעסטע יאהרען פון אונז אבגעריסען געווארען. דאנערשטאג פ' אחרי־קרושים, 6טען טאג אין חודש אייר, תרפ"ה, הלך למנוחות ואותנו עזב לאנחות.

„נאך מיט א 3 חדשים צוריק, אום ר"ח שבט, האט ער געפייערט מיט אונז אלעמען צוזאמען דעם סיום־הגדול אויף גאנץ ש"ס, וואס ער האט מיט אונז, זיינע תלמידים, געלערענט א משך פון 10 יאהר. ער האט שוין געהאט אנגעפאנגען צו לערנען מיט אונז א צווייטען מאל ש"ם און אזוי כסדר געלערנט ביז צום לעצטען שבת פ' שמיני, און כאטש ער האט זיך שוין געפיהלט

שוואַך און קראַנק, דאָך האָט ער געלערנט נאָך גאַנצע 3 שעה און דערגרייכט ביז דף נ״ז אין מסכת שבת. אבער לײדער, לײדער איז דאס געווען זיין לעצטער שבת . . . אָה, ווי איך טהו מיך נאר עראינערן אן דעם, גיסען מיינע אויגען שטראמען טרערען. און איך געפין קיין טרייסט ניט. געוואלד טייערער רבי, טייערער פריינד, פארוואס האסט דו אונז אזוי שנעל פערלאזען, געמאכט אונז אלטע אידען, דיינע שטענדיגע תלמידים און צוהערער, פאר עלענדע יתומים. עס לאזט זיך גאר ניט שילדערן ווי גרויס די אבידה איז, א אבידה וואס קען שוין קיינמאל ניט צוריקקומען, און דער איינציגער טרייסט איז וואס די היילינע גמרא זאגט „גדולים צדיקים במיתתן יותר מבחייהן״, אז דו אין עולם האמת וועסט דו זיין א מליץ טוב פאר אונז אלעמען.

„און אייך נידערגעשלאגענע און בעטריבטע אבלים ; די אשה הצנועה והיקרה מרת רחל עלקע, די טייערע זין : חיים שניאור זלמן, אברהם דובער, יצחק אריה, יקותיאל און די טייערע טעכטער ווי אויך אלע אנדערע קרובים, ווינשע איך אז דער בורא ברוך הוא זאל אייך טרייסטען צווישען די אלע אבלי ציון וירושלים, שטארקען אייערע הערצער צו קענען געהן אין די אויסגעטראטענע וועגען פונ׳ם גרויסען נפטר ז״ל און זאל אייך גוט געהן אין אלע צייטען אמן.

עס שרייבט מיט טרערען איינער פון די אמת׳ע פריינד און תלמידים פון נפטר ז״ל.

שמריהו שמעריל ב״ר נחום שלמה ריכטער.״

נאטירליך, דאס קוים האט מען זיך דערוואוסט פון גרויסען אונגליק אויף יענעם זייט ים, האבען אָנגעהויבען אָנצוקומען צו די אבלים הונדערטער טרייסט בריף אין העברעאיש, אידיש און ענגליש פון נאָהענט און פון ווייט, דארונטער פון זעהר וויכטיגע פערזענליכקייטען וואס האבען ווירקליך פערשטאנען אָבצושאַצען די גרויסע פערדיענסטען פון נפטר ז״ל. די מעהרסטע בריף זיינען

געשריבען אין העברעאיש און מיר ווערען דא איבערגעבען איינינע פון די בעזאנדערס הארּאקטעריסטישע בריף אין דער אידישער שפראך, אנהויבענדיג מיט'ן טרייסט בריף פונ'ם ליובאוויטשער רבי'ן האדמו"ר רבי יוסף יצחק שניאורסאן שליט"א, פון וועלכען מיר גיבען דא איבער א פאטאגראפיע פון אריגינאל בריף.

פיר און נײנציג

דער טרייסט בריוו פון ליובאוויטשער רבי'ן

ב"ה

ר"ח סיון תשט"ז

ברוקלין

כבוד ידידי [illegible] הנכבד ר' משה אליעזר [illegible] שי'

אשר בראש "אגודת חסידי חב"ד" [illegible]

[illegible] ה' עליהם יחיו

שלום וברכה,

נבעשתי ונבהלתי מהשמועה המעציבה, המזעזעת, ידידי ויקירי אנ"ש שי', אשר [illegible]

[illegible]

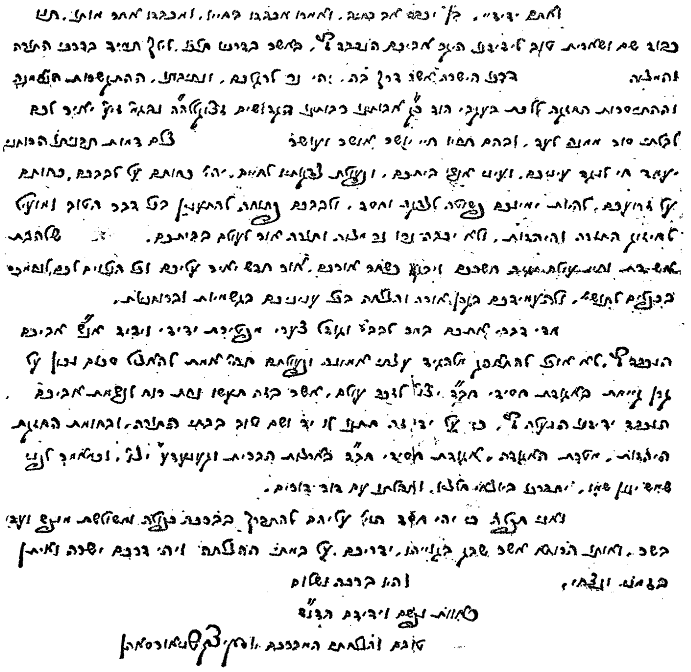

זעקס און בזינציג

ב"ה, יום ד' ח"י סיון תרפ"ה, לענינגראד.

„צו מיינע געהערטע פריינד, די קינדער פון מיין פריינד, דער חסיד און דער גביר ר' משה אליעזר ז"ל, דער פרעזידענט פון דער אגודת חסידי חב"ד דארצות הברית וקענעדע, לעבען זאלט איהר און שלום וברכה צו אייך.

„ערציטערט און דערשראקען בין איך געווארען פון דער טרויעריגער נאכריכט איבער דעם טויט פון מיין פריינד און דער פריינד פון אנשי שלומינו. אייער טייערער און רעכטשאפענדער פאטער, וועלכער האט זיך שטענדיג געיאגט צו טהאן צדקה און גמלית חסדים, וועלכער האט געליעבט און געשעצט לומדי תורה, וועלכער איז געווען ווי א ברודער צו אלע אונזערע חסידים אהן אן אויסנאהם. איך בעקלאג דאס פערלוסט פון אזא מאן וועלכער איז געווען פון די געצעהלטע און אויסגעצייכענטסטע צווישען מיינע גוטע פריינד. גרויס איז דער שאדען פאר'ן אמעריקאנער חסידיזם, וואס איז צובראכען געווארען דער זייל אויף וועמען די אגודת חסידי חב"ד אין אמעריקא האט זיך געשטיצט. איך בעדויער אייך, ליעבע קינדער, וואס אייער זון איז אונטערגעגאנגען ניט אין דער צייט. גרויס ווי דער ים איז אייער בראך, ס'איז אראבגענומען געווארען די קרוין פון אייער קאפ און ווער קען אייך טרייסטען?

„איין איינציגער טרייסט איז וואס זיינע צדקות בלייבען אייביג, זיין גוטער אנדענקען וועט קיינמאל ניט פערגעסען ווערען און זיין נשמה בלייבט פארבונדען אין אייביגען לעבען. דער זכות פון דער הייליגער תורה וואס ער האט אליין געלערנט און געהאלפען אנדערע צו לערנען, דער זכות פון זיינע גוטע מעשים אויפצוהאלטען דאס ליכט פון דער תורה און די שיינענדיגע מצוות, דער זכות פון זיין איבערגעגעבענע ארבייט צו פעראייניגען די חסידי חב"ד אין אמעריקא און זיי פיהרען אין די וועגען פון אונזערע הייליגע עלטערן — אט דאס אלץ וועט איהם ביישטעהן אז זיין נשמה זאל דערהויבען ווערען מעלה מעלה, אלץ העכער און העכער, ביז זי וועט דערגרייכען די העכסטע מדרגה וואו עס גע-

פינען זיך די נשמות פון אונזערע הייליגע עלטערן, וואָס ער האט געהיט זייערע געבאטען און געגאנגען אין זייערע וועגען, ביז עס וועט קומען די צייט ווען די טויטע וועלען ווידער לע־בעדיג ווערען, די צייט פון תחית המתים.

„און איהר מיינע פריינדע, עס שטעהט געשריעבען „בן יכבד אב" און חז"ל זאגען אז די מצוה פון כבוד אב איז ניט בלויז בחייו נאָר אויך נאך זיין טויט, דאריבער בעט איך אייך, אז איהר זאלט אויך איצט אבגעבען כבוד צו אייער געעהרטען פאטער ז"ל, דערמיט וואס איהר וועט געהן אין זיינע דרכים, אינ'ם דרך פון תורה און מצוות, אין דעם רעכטפארטיגען וועג וואס אייער טייערער פאָטער האָט אויסגעטראָטען. דאָס זאָל אייך דיענען אלס וועגווייזער אין אייער לעבען, אנצוהאלטען דעם גרויסען צובונד וואס אייער פאטער האט געהאט צו דער טראדיציע פון אונזערע הייליג עלטערן, וואָס דאָס וועט באלייכטען אייערע וועגען און וועט אייך פיהרען צו א רייכען און גליקליכען לעבען. דער ליכ־טיגער גייסטיגער געשטאלט פון אייער פאטער זאָל שטענדיג שווע־בען פאר אייערע אויגען און פאר די אויגען פון אייערע קינדער, און די אלע גרויסע צדקות און מעשים טובים וואָס ער האָט געטאָן זאל זיין איינגעקריצט אין אייערע הערצער. די פעולה וועט דער־פון זיין, אז אויך אייערע און די הענט פון אייערע קינדער וועלען שטענדיג אָפען זיין צו געבען צדקה און צו טאָן גמלות חסדים, אז אין אייערע הערצער און אין די הערצער פון אייערע קינדער וועט זיך שטענדיג געפינען אן אינטערעס צו פערשטאַרקען תורה און אידישקייט, און אזוי וועט דאס ליכט פון תורה און מצוות פון אייער פאמיליע קיינמאל ניט אויסגעלאשען ווערען. דאס געטליכע ליכט וועט אייך בעלייכטען אז איהר זאלט האבען הצלחה אין אלע אייערע ענינים, סיי אין גשמיות און סיי אין רוחניות.

"זיך אויסריידענדיג פאר אייך מיט א ביטער הארץ מיין גרויס צער אויף דער פטירה פון אייער געעהרטען פאטער ז"ל, קען איך מיך ניט צוריקהאלטען געבענדיג אייך מיין עצה, אז קיין בעסע־רען אייביגען אנדענקונג פאר אייער טייערען פאטער קענט איהר

ניט האבען, ווי צו בעשטימען א געוויסע סומע געלד פאר דער „אגודת חסידי חב"ד דארצות הברית וקענעדע", אלס א קרן קימת אויף זיין נאמען. מיט אזא פעולה וועט איהר טהאן א גרויס נחת־רוח צו דער נשמה פון מיין הויכגעשעצטען פריינד אייער זעליגער פאטער ז"ל, דער גרינדער פון דער דאזיגער וויכטיגער אגודה, וואס האט פאר זיך אזא נאבעלען צוועק ווי צו פערשפרייטען תורה און אנצוהאלטען אידישקייט. צוליעב דעם זכות וואס איהר וועט פעראייביגען דעם נאמען פון אייער פאטער ז"ל מיט אזא וויכטיגע אינסטיטוציע, וועט איהר געבענשט ווערען מיט גוטע קינדער, וועלכע וועלען אנהאלטען זיין טראדיציע אויך אין די צוקונפטיגע דורות.

„איך בין מתפלל צום בורא ברוך הוא אז ער זאל ניט אבטהאן זיין חסד פון אייך און איהר זאלט געזעגענט ווערען מיט אלע מאטריעלע און גייסטיגע ברכות, אז דער גוטער גייסט וואס אייער פאטער האט אין אייך אריינגעגעבען זאל אייך ארויפברייגען אויפ'ן העכסטען שטאפעל פון הצלחה איצט און אין אלע צייטען.

„היו ברכה ושלום ווי איהר ווינשט אייך אליין און ווי עס ווינשט און בענשט אייך

אייער פריינד

יוסף יצחק שניאורסאן."

ב) א טרייסט בריף פון הרב שמואל אהרן הלוי פרדס, פאבלישער און רעדאקטאר פונ'ם רבנישען זשורנאל „הפרדס."

ב"ה יום ועש"ק לס' „ושברתי את גאון עוזכם" תרפ"ה.

לידידי הנכבד מוכתר במעלות ומדות טובות מר. חיים שניאור זלמן קרעמער נ"י

... קומענדיג היינט אין שטאדט האב איך דערהערט די טרויעריגע בשורה וואס האט מיין הארץ שרעקליך צובראכען. איך האלט פאר א גרויסען זכות פאר מיר, וואס איך האב זוכה געוועזען בעקאנט צו זיין מיט אזא טייערען זעלטענעם מענשען,

וואס האט פערבראכט זיין לעבען אין תורה און אין מצוות. מיט רעכט קען מען אויף איהם זאגען „אבד חסיד מן הארץ וישר באדם אין”. אייער גרויסער פאטער ז״ל איז ווירקליך געווען איינער פון די יחידי סגולה אין אמעריקאנער יודענטום, אז זייענדיג א סוחר און פיהרענדיג גרויסע געשעפטען און דאך קענען אבגעבען אזוי פיל צייט אויף עבודת הבורא. מען האט איהם נאר געברויכט איינמאל אין לעבען צו זעהן און געקענט תיכף בעמערקען אז ער איז ניט קיין געוועהנליכער מענש. פון זיין פנים האט ארויסגעקוקט זיין גוטסקייט און זיין מענשענפריינדליכקייט, און דערצו נאך זיין ברידערליכען ארט ריידען.

„איך גלויב אז מן הסתם האט אייער פאטער ז״ל אויסגעפילט זיין מיסיע אויף דער וועלט, און ס'איז געקומען די צייט איהם אבצורופען אהין צו בעלוינען פאר אלע זיינע גוטע מעשים וואס ער האט געטהאן. זיין זכות זאל ביישטעהן אייך און כל ישראל אמן.

„איך בין זיכער אז די זין און די טעכטער וואס אייער טרייער פאטער ז״ל האט איבערגעלאזען אויף דעם עולם, וועלען געהן אין זיינע וועגען, אין וועג פון תורה און מעשים טובים. זיין אנדענקונג זאל בלייבען שטענדיג איינגעקריצט אין אייערע הערצער. דער אויבערשטער זאל אייך אלעמען טרייסטען, און איהר און מיר אלע זאלען זוכה זיין צו זעהן און זיך פרייען בנחמות ציון וירושלים במהרה בימינו אמן.

אייער טרייער פריינד

שמואל אהרן הלוי פרדס.״

ג) פון הרב נח ליוועראנט, הרב דקורעניץ.

ב״ה יום א׳ לס׳ „ויאמר ד׳ פתאם אל משה״ תרפ״ה, קורעניץ

„לאהל משה, וביחוד לידידי מאז הבן יקיר מר יקותיאל קרעמער ני׳

„פון דערווייטענס האב איך דערהערט די שרעקליכע טרויערדיגע נאכריכט, א פחד און א ציטער האט מיר אנגענומען דער-

הערענדיג אז פלוצלונג איז פון אייך אוועקגעריסען געווארען אייער טרייער פאטער, דער גרויסער תלמיד חכם, דער גרויסער פילאנטראפ וואס מיט זיינע צדקות האט ער מחיה געווען הונדערטער נפשות פון נאהנט און ווייט. עס ווילט זיך מיר אייך טרייסטען, אבער ווי קען איך אן אנדערן טרייסטען אז איך געפין ניט פאר זיך אליין קיין טרייסט? דער פסוק דערצעהלט אז יעקב אבינו האט זיך ניט געלאזען טרייסטען אויף זיין יוסף'ן און געזאגט כי „ארד אל בני אבל שאולה." יעקב האט געוואלט דערמיט זאגען צו די וואס זיינען געקומען איהם טרייסטען, אז ער וואלט אפשר געקענט געפינען א טרייסט ווען ער וואלט כאטש געקענט קומען צו זיין קבר און זיך גוט אויסוויינען, אבער ניט היינט אז ער איז פערצוקט געווארען פון א חיה רעה. דאס אייגענע זאג איך אויף זיך, אז ווען איך וואלט געקענט קומען אויף מיין טייערען פריינדס קבר און געהעריג אויסגיסען מיין הארץ, וואלט איך אפשר זיך געקענט טרייסטען אבער ניט אז איך בין אזוי ווייט.

„אלס אן אנדענקונג צום גרויסען נפטר, וואס האט אזויפיל גוטעס געטהאן פאר אונזער שטאדט, האב איך געגרינדעט אויף זיין נאמען א חברה ש"ס און מען רופט איהר חברת „אהל משה". מען לערנט אלע טאג א בלאט גמרא און איך אליין זאג דעם שיעור. נאכ'ן לערנען זאגט מען פאר זיין נשמה א קדיש דרבנן.

„איך בעט אייך מיין פריינד יקותיאל (די אנדערע קען איך ניט) מיר צו שרייבען אייניגע שורות וואס אייער ליעבע מוטער מאכט, און אויב מעגליך מיר שרייבען אייניגע פרטים ווי אזוי דער אונגליק איז געשעהן. השי"ת זאל אייך טרייסטען בתוך שאר אבלי ציון וירושלים און זוכה זיין צו הערען בשורות טובות ונחמות

„אייער פריינד און אן איבערגעגעבענער פריינד פון אייער פאטער ז"ל

נח ליווערא נט

רב בקורעניץ."

ד) פון הרב דוד מאיר ראבינאוויץ, רב לאגודת הספרדים בבאסטאן.

ב"ה א' במדבר תרפ"ה

„להאשה הנדיבה ובניה הנדיבים המפורסמים למשפחת הרמ"א קרעמער ז"ל.

„דערזעהענדיג אין די פייפערס די שווערע ביטערע בשורה פונ'ם גרויסען פערלוסט אין דער פאמיליע קרעמער בין איך געווארען א צוציטערטער און שרעקליך צובראכען מיין הארץ. איך האב מיך אליין געפרעגט די שאלה פארוואס? דאכט זיך קיין קרובים זיינען מיר ניט געווען. ביזנעס מיט איהם ניט געהאט, און בסך הכל איז ערשט א קנאפער יאהר וואס איך האב איהם געזעהן צום ערשטען מאל און אין גאנצען מיט איהם פערבראכט קנאפע צוויי שעה, און דאך אזעלכע ברידערליכע געפיהלען? באמת איז אבער געגוג געווען איינמאל איהם צו זעהן און מיט איהם צו ריידען, כדי צו ווערען צוגעבונדען צו איהם מיט אן אויפריכטיגער ברודערליעבע, צו דערקענען אין איהם דעם אמת'ן אידישען אידען, מיט דער ברייטער הארץ פול מיט געפיהלען פאר'ן כלל ישראל. דאריבער איז קיין וואונדער ניט וואס דער פערלוסט פון אזא פערזענליכקייט רופט ארויס גרויס טרויער ניט נאר ביי זיין פאמיליע און נאהנטע קרובים נאר אויך ביי יעדערן אידען מיט א אידיש הארץ.

„עס געפינט זיך אין תלמוד אז איינער א ספדן האט זיך אויסגעדריקט אויף א הספד פון א גרויסען מענשען מיט די ווערטער „אוי לה לספינה שאבד קברניטה", וועה איז צו דער שיף וואס זי האט פערלארען איהר פיהרער. דאס אייגענע זאג איך אויפ'ן טויט פון ר' משה אליעזר'ן, ער מיט זיין חכמה און מיט זיין געלד האט געפיהרט די אידישע גייסטיגע שיף אין דער שטורמדיגער צייט אין וועלכע מיר לעבען, און היינט פעהלט אונז דער פיהרער. דער פערלוסט איז שרעקליך גרויס, ובפרט פאר אונזערע ברידער די חסידי חב"ד, אז עס לאזט זיך ניט טרייסטען.

הונדערט און צוויי

„אונזער איינציגער טרייסט איז די גמרא הקדושה וואס זאגט „יעקב אבינו לא מת.” אונזער פאטער יעקב איז ניט געשטארבען ווייל „זרעו בחיים.” ווייל זיינע קינדער לעבען. אויב ר' משה אליעזר'ס גוף לעבט ניט מעהר, לעבט אבער נאך זיין גייסט און די הערצער פון זיינע קינדער וואס וועלען ווייטער פארטזעצען זייער פאטערס גוטע ארבייט אין אלע פרטים, ובפרט אין בעפעס־טיגען דעם עקזיסטענץ פון די חסידי חב"ד אין אמעריקא, אויף וואס זייער גרויסער פאטער האט אזויפיל כחות אבגעגעבען.

אייער איבערגעגעבענער פריינד

רב לאגודת הספרדים בבאסטאן"

דוד מאיר ראבינאוויץ

ה) פון הרב שמואל בארשטיין.

יום ה' אמור תרפ"ה, דזשיימסטאן, נ. י.

„כבוד ידידי הנכבד מאד נעלה, מר חיים זלמן קרעמער נ"י

„ווי א דונער אין א העלען קלארען טאג, אזוי האט מיר איבערראשט און דערשרעקט מיין הארץ און די הערצער פון מיין פאמיליע דערהערענדיג די ביטערע בשורה, אז די קרוין פון אייער קאפ, די צירונג פון אידישען פאלק איז אראבגענומען געווארען, און אז איך האב פערלארען מיין טייערסטען חבר מיין יוגענד־פריינד, אייער הויכגעשעצטען פאטער ז"ל.

„איך האב אייך געוואלט טרייסטען אבער איך געפין קיין ווערטער ניט ווי אייך צו טרייסטען. עס איז שווער צו געפינען היינטיגע צייטען א מענש וואס זאל קענען ממלא זיין אזא גרויסען חסרון. ר' משה אליעזר קרעמער פעהלט היינט אלעמען, ניט בלויז אייך אליין נאר אויך אלע זיינע פריינד און דעם גאנצען כלל ישראל.

„המקום ינחם אתכם בתוך שאר אבלי ציון וירושלים, און

אונזער אלעמענס טרייסט וועט זיין, אז די טייערע קינדער וועלען בודאי געהן אין די פוסטאפען פון זייער גרויסען פאטער ז"ל און ווייטער פארטזעצען זיינע גוטע ארבייט זיך האלטענדיג אן דער טראדיציע.

עס שרייבט מיט א צובראכענע הארץ זיין פריינד פון דער יוגענד אן

שמואל בארשטיין."

ו) פון הרב בנימין יעקב וואלק, ניו־הייווען.

„ווערטהע פרוי קרעמער און פאמיליע.

„מיט גרויס עגמת נפש האב איך געסטערן געלעזען אין דאס „אידישע טאגעבלאט" די טרויעריגע נאכריכט, אז אייער טייערער און נאבעלער געמאהל, אייער טייערער און ליעבער פאטער איז שוין ניט מעהר צווישען די לעבעדיגע. אָי, אָי, ! וואס פאר א שרעקליכער פערלוסט דאס איז פאר די כנסת ישראל בכלל און פאר דער פאמיליע בפרט. אזא טייערער וויכטיגער מענש איז אין אונזער צייט א ווירקליכער יקר המציאות. ווען איך וואלט דאס געוואוסט בעפאר, וואלט איך תיכף געקומען צו לויפען קיין ניוויארק איהם מספיד זיין לויט זיינע גרויסע פערדינסטען.

„זאל דער הימלישער פאָטער, דער אב היתומים, אייך טרייסטען און אייך שטארקען אריבער צוטראגען דעם גרויסען שמערץ. און מיר זאלען אלע זוכה זיין נאר צו הערען בשורות טובות ישועות ונחמות.

„אייער ערגעבענער פריינד וועלכער נעהמט גרויס אנטהייל אין אייער גרויסען צער און פערלוסט

בנימין יעקב וואלק"

ז) פון רעוו. מ. א. טאנקעל, פאללריווער, מאסס.

ב"ה יום ג' לס' נשא תרפ"ה

„לכבוד האחים היקרים למשפחת קרעמער

ד' עליהם יחיו.

„א געוואלדיגען שרעקליכען רושם האט אויף מיר געמאכט די פירכטערליכע נאכריכט אז די קרוין פון אייער קאפ איז ארונטער־גענומען געווארען, פערלארען אייער טייערען פאטער וואס זיין גרויסער נאמען איז אלעמען בעוואוסט, דער גרויסער מופלג, דער גרויסער ירא־שמים און דער זעלטענער בעל־צדקה.

„איך נעהם א הערצליכען חלק אין אייער שרעקליכען צער און טרויער, אייך צו טרייסטען בין איך ניט אין שטאנד, און גע־פין קיין ווערטער ניט, נאר דער אויבערשטער אליין וועלכער טרייסט אלע אבלי ציון וירושלים זאל אייך טרייסטען.

„אייער פריינט וועלכער שעצט אייך זעהר און מתפלל פאר אייך

משה אהרן ב"ר מנחם מענדיל טאנקעל".

ח) פון ר' יצחק ראבינאוויץ, סידערהווירסט, נ. י.

„צו מיינע ווערטהע פריינדע מרס. קרעמער און טייערע קינדער.

כולם יעמדו על הברכה אמן.

„עס טהוט מיר שרעקליך לייד דאס גראד דעם טאג פון אייער טייערען מאן'ס און פאטערס לויה, האב איך געמוזט זיין אין האספיטאל און ניט געקענט געהן בעגלייטען מיין טייערען אינטי־מען פריינד פון 30 יאהר, יעצט אז איך בין שוין ב"ה ארויס פון האספיטאל, געפין איך פאר מיין פליכט לכהפ"ה שרייבען צו אייך א פאר טרייסט ווערטער.

„ס'איז ניט אזוי לייכט, אפילו פאר א מענשען מיט א שרייבער טאלאנט צו געפינען די ריכטיגע ווערטער ווי אייך צו טרייסטען אויף אזא גרויסען בראך וואס איהר האט מיט איינינע טעג צוריק דורכגעמאכט, ובפרט פאר אזא שוואכען שרייבער ווי איך בין. דער איינציגער טרייסט קען פאר אייך זיין, וואס אזוי פיל מענשען נעהמען אן אנטהייל אין אייער טרויער און וואס דער נייער קבר פון אונזער טרייען פריינד האט געמאכט א לאך אין די הערצער פון טויזענדער וועלכע האבען איהם געקענט און געליעבט. ער איז אוועק אין עולם האמת מיט אן אויסגעצייכענטען דיפלאם, מיט'ן דיפלאם פון „כל שרוח הבריות נוחה הימנו רוח המקום נוחה הימנו". ד. ה. וועלכער איז בעליעבט ביי מענשען איז ער אויך בעליעבט פון הימעל. מיר קורצזיכטיגע מענשען קענען ניט בעגרייפען דעם אויבערשטענס וועגען, אזוי גיך אוועקצונעהמען פון אונז אונזער גוטען פריינד און אייער טייערען פאטער ז"ל. אונזער טרייסט איז אז זיינע קינדער, וועלכע ער האט איבערגעלאזען, וועלען געווים געהן אין זיינע דרכים, און אז זיין גייסט און זיין נשמה וועט אימער לייכטען פאר אונז און וועט זיין א מליץ יושר פאר אונז אלעמען.

„אייער בעסטער פריינד וועלכער ווינשט אייך פון טיפסטען הארצען שוין ניט מעהר קיין צער צו האבען

יצחק ראבינאוויץ."

ט) פון זיינעם א יוגענדפריינד.

(דער בריף איז אדרעסירט געווען צו מר. בער לעווין פון ספרינגפיעלד מאסס.)

ווילנא, 9 יוני 25

„... די שרעקליכע נאכריכט איבער דער פטירה פון אונזער טייערען פריינד ר' משה אליעזר קרעמער ז"ל האט געמאכט אומעטום א געוואלדיגען רושם ובפרט אין אונזער קורעניץ. גראד יעצט

האט דארטען געטראפען א שרעקליכער אונגליק, ס'איז אבגעברענט א דריטעל שטאט און עס פעהלט זיי דער רעטער אין זייער נויט. מען האט איהם דארטען געמאכט אפולע הספדים, און גרויס און קליין באקלאגען דעם גרויסען פערלוסט. איך בין זעהר צופרידען וואס דו ביזט געפארען צו זיין לויה. איך קען מיך א מינוט ניט פערגעסען אן איהם, וואס איך קען נאר טהאן פון זיין כבוד וועגען טהוע איך און וועל נאך בע"ה ווייטער טהאן. אזא טהייערער מענש, אזא נאבעלע נשמה, גראד נאהנט פאר זיין טויט האב איך בעקומען פון איהם א בריף, אז פון יעדעןווארט איז געוועזן צו זעהן וואס פאר א צדיק און א בעל מדות ער איז געוועזן, מען טאר ניט מהרהר זיין אחרי מדותיו שהקב"ה, צוצונעהמען אין די בעסטע יאהרען אזא נפש יקרה וואס האט נאר געוואוסט צו טהאן טובות און חסדים, אז וואויל איז צו איהם און וואויל איז צו זיין נשמה הטהורה, חבל אל דאבדין ולא משתכחין."

י) טרייסט בריף פון מר. טשארלס פאסטאן.

ברוקלין, נ. י., 11 מאי, 1925.

מרס. מ. א. קרעמער און פאמיליע.

טייערע פריינד: —

איך האב געהאט גרויס עגמת נפש ווען איך האב זיך דערוואוסט פון אייער שרעקליכען פארלוסט, און איך פארזיכער אייך אז איך האב ניט גענוג ווערטער אויסצודריקען מיין טיפען צער.

אין מיינע נאהענטע באציהונגען מיט'ן נפטר אויף אונזער רייזע אין יאהר 1920, האב איך געהאט די געלעגענהייט איהם בעסער צו קענען, ווי אלע אנדערע פריינד. ער איז געוועזן א מענש פון ווייניג ריידען אבער זעהר פיעל מעשים.

וועהרענד איך ווייס אז אייער פארלוסט איז זעהר א גרויסער, וויל איך אייך פארזיכערען אז דער פארלוסט צו זיינע פריינד

בפרט און צום כלל ישראל בכלל איז אויך זעהר גרויס. זאל דער אלמעכטיגער אייך טרייסטען און געבען אייך קרעפטען פארטצו־זעצען זיין גוטע ארבייט.

אייער איבערגעגעבענער פריינד,

טשארלס פאסטאן.

יא) טרייסט בריף פון מר. הערמאן נידערלאנד.

ברוקלין, 15טער מאי, 1925.

מיין טייערער סעם :—

איך בין דורכגעדרינגען פון אייער גרויסען פארלוסט וואס איז אויך מיין פארלוסט, און מיין הארץ איז שרעקלאך צובראכען. איך האב שטענדיג אייער אומפארגעסליכען פאטער רעספעקטירט און געעהרט אלס א גרויסען אידען צוליב זיין איינפאכקייט און הערצ־ליכקייט און ניט איך אליין נאר אונזער פאלק איבעראל פיהלט, אז א גרויסע אידישע ליכט איז אויסגעלאשען געווארען.

ביי היינטיגע צייטען ווען מאנכע דיינקען אז מאכען א טומעל איז נויטוועגדיג, איז עס זעהר אנגענעהם צו געפינען איינעם וועל־כער האט דורך עניוות און צוריקגעצויגענקייט אויפגעטאן אזוי פיל גוטע זאכען און האט זיך באליבט געמאכט ניט נאר אין זיין אייגע־נער שכונה, נאר ביי אלעמען וואס האבען געהערט פון זיינע גוטע מעשים.

איך נעם אנטייל ניט נאר אין אייער טרויער, נאר אויך אין אייער שטאלץ מיט אייער פאטער, ז"ל.

אויפריכטיג אייערער,

הערמאן.

יב) טרייסט בריף פון מר. קרעמער'ס באנק.

ניו יארק, 1טער מאי, 1925.

ליבער מר. קרעמער: —

די טרויעריגע נייעס פון אייער פאטער'ס טויט האט מיר נאר וואס דערגרייכט און האט מיר פארשאפט גרויסען טרויער. אייער טרייסט קענט איר געפינען אין דעם פאקט וואס ער איז געווען א מאן מיט א בריליאנטענעם כאראקטער און מיט די העכסטע פרינ־ציפען.

מיר ווילען אז איהר און די אנדערע מיטגלידער פון אייער פאמיליע זאלען וויסען אז מיר סימפאטיזירען זעהר שטארק אין אייער פארלוסט.

אייער זעהר איבערגעבענער

ה. ע. שערמאן.

וויס־פרעזידענט פון די ניישאנאל פארק באנק.

יג) טרייסט בריף פון א ניט־אידישען געשעפטסמאן.

ניו יארק, 26טער מאי, 1925.

צו הערען מ. ל. קרעמער און זיהן.

הערען: —

מיר האבען דערהאלטען די ידיעה וועגען דעם טויט פון אייער פאטער און ווילען אויסדריקען א טרייסטווארט צו אייער דאפעלטען פארלוסט — דער ניט דערפילבארער פארלוסט פון א באליבטען און געהערטען פאטער און דער פארלוסט פון א שותף, וועלכער האט געלייגט דעם פונדאמענט פון אייער געשעפט, וועלכער האט אזא לאנגע און עהרענהאפטע פארגאנגענהיים.

זייט פארזיכערט אין דער טיעפער סימפאטי פון

אייערע אויפריכטיגע פריינד,

וויליאם יעלאנד און קאמפאני.

הונדערט און ניין

א איבערבליק איבער הב"ד'ער חסידיזם

אזוי ווי אין די פאריגע קאפיטלאך האבען מיר מעהרערע מאָל גערעדט וועגען ר' משה אליעזר קרעמער'ס הויבען אמט אלס פרעזידענט פון די פעראייניגטע חב"ד'ער חסידישע קהלות און אזוי ווי פיל, ספעציעל פון אינגערן דור, ווייסען בוודאי ניט די בעדייטונג דערפון, אדער ווייסען ניט וואס דאס איז אזוינס הסידיזם בכלל און דעם אונטערשייד שווישען חב"ד'ער חסידיזם און די אנדערע ריכטונגען אין דער חסידישער לעהרע בפרט, — געפינען מיר פאר נויטיג צו געבען וועגען דעם אַ קורצען איבער־בליק.

מיט א צוויי הונדערט יאהר צוריק איז אויפגעשטאנען אין אַ דאָרף אין די קארפאטען בערג איינער א געטליכער מענש מיט'ן נאָמען „רבי ישראל בעל־שם טוב" (פערקירצט בעש"ט), וואָס פלעגט ארומפאהרען פון שטאדט צו שטאדט טרייסטענדיג דאס אידישע פאלק, אויפמינטערן זיי צו פרומקייט און גלייכצייטיג היילען קראנקע, סיי חולי הגוף און סיי חולי הנפש. מיט זיינע רפואות פלעגט ער ווייזען ווירקליכע וואונדער, פיל קראנקע וואס דאקטוירים האבען זיי אבגעזאגט דעם לעבען פלעגט ער זיי געזונד מאכען. זיין נאמען איז בעוואוסט געווארען ווייט און ברייט אז זאגאר פריצים גרויסע, גראפען און פירשטען פלעגען שיקען צו איהם נאָך רפואות. דאס געלד וואס ער האט בעקומען פאר זיינע רפואות און קמיעות פלעגט ער פערטהיילען צו ארימע, פאר זיך האט ער זעהר ווייניג נעטהיג געהאט, געגאנגען זעהר פראסט אָנ־געטהאָן און בכלל געפיהרט א לעבען פון נזיר. פאר א לאנגע

צייט האט ער זיך אויסבעהאלטען פון דער וועלט, ניט ארויסגע־
צייגט זיין גרויסקייט אין תורת הנסתר, אז זאגאר זיין אייגענער
שוואגער, א בעוואוסטער רב, האט איהם געהאלטען פאר א פראס־
טען מענשען. אָבער נאכדעם ווי די וועלט האט זיך דאך דער־
וואוסט פון זיין גרויסקייט האט ער זיך אויפגעהערט צו בעהאל־
טען, זיך באזעצט פאר באשטענדיג אין דער שטעדטעל מעדזיבוז
אין פאדאליען, א פערווארפענע שטעדטעל וואס האט דורך דעם
זוכה געווען צו שפיעלען א גרויסע ראלע אין דער אידישער גע־
שיכטע פון דער נייער צייט. אט די דאזיגע שטעדטעל איז געווען
דער ערשטער צענטער, פון וועלכע די חסידישע לעהרע האט זיך
אנגעהויבען אין 18טען יאהר הונדערט צו פערשפרייטען איבער
דער אידישער וועלט, ביז זי האט ערָאבערט 60־70 פראצענט
פון'ם גאנצען יודענטום.

פון נאהנט און ווייט האט מען אנגעהויבען צו פאהרען צום
בעל־שם קיין מעדזיביז, דער וועגען א רפואה, דער וועגען א קמיע,
דער וועגען א ברכה און דער וועגען א נדבה, וואו א צרה האט
מען זיך געווענדעט צו איהם, און יעדער האט געפונען א הילף
אָדער א טרייסט. בפרט האט מען זיך געווענדעט צו איהם וועגען
„פדיון שבויים", א צרה וואס אין יענער צייט האט מען שטארק גע־
ליטען דערפון, ווייל די אידען וואס האבען געוואוינט אונטער די
ווילדע פוילישע פריצים זיינען געווען ממש אויף הפקר, אז דער
פריץ האט געדארפט געלד, פלעגט ער ארייננווארפען אין תפיסה
די שעהנסטע אידען און פערלאנגען פון דער אידישער בעפעל־
קערונג אויסלייזגעלד. דער בעל־שם האט זיך זעהר פיל אָבגעגע־
בען מיט דער דאזיגער גרויסער מצוה, פלעגט שטענדיג ארומ־
פאהרען איבער די שטעדט קלייבענדיג געלד אויף פדיון שבוים,
און געווען פאר פילען אן אמת'ער מלאך מושיע. אזוי איז זיין
נאמען אלץ מעהר און מעהר בעריהמט געווארען, און געקומען
צו דער מדרגה פון א לעגענדארישע פערזענליכקייט. אין די לעצטע
הונדערטער יאהרען האט נאך קיין מענש ניט זוכה געווען, אז נאך
פאר זיין לעבען זאלען אין פאלק געשאפען ווערען אזויפיל לע־

גענדעס, ווי אויפ'ן בעל־שם. זיינע אַנהענגער מיט די אַנדערצעהלטע וואונדער־מעשיות און לעגענדעס וועגען איהם, האבען איהם אויפ־געהויבען הויך אין הימעל אריין און איינגעוויקעלט זיין גאַנצען פּערזענליכקייט און זיין גאַנצען לעבען אין א מאַנטעל פון איבער־נאַטירליכע וואונדער. עס האבען זיך געבילדעט ארום איהם א קרייז תלמידים, דארונטער גרויסע גאונים, מיט וועמען ער האָט געלערנט די סודות פון קבלה און א נייעם דרך אין אידישקייט און אין דינען דעם בורא.

נאַטירליך איז דא ניט דער ארט ארומצורייִדען אויספיהרליך דעם בעל־שם'ס שיטה און די נייעסען וואס ער האט אויפגעטהאן, וועלכע האבען אין זיין צייט אויפגערודערט א וועלט. גענוג צו דערמאהנען אז ער איז געווען דער ערשטער וועלכער איז אויפגע־טרעטען געגען דער אנגענומענער שיטה פון אלע מקובלים, אז דער איד דארף קיין הנאה ניט האבען פון דער וועלט דארף קיין פרייליכע מינע ניט ווייזען, שטענדיג זיין פערטרויערט און פער־קלאָגט צוליעב די עבירות אין וועלכע ער איז געשטרויכעלט געוואָרען: אז דער איד דארף לעבען אויף דער וועלט ווי אַ פּרוש, ווי א נזיר, געניסען פון דער וועלט נאר אויף אזויפיל וויפיל ס'איז נויטיג צו דערהאלטען דעם גוף, וועלכען מען דארף אָפּט פייניגען מיט תעניתים און מיט אנדערע סגופים, ווייל דער עיקר לעבען איז די נשמה ניט דער גוף. געגען דער דאזיגער שיטה, האָט דער בעל שם אויפגעשטעלט אַ גאַנץ ענטגעגענגעזעצטע שיטה לויט וועלכע דער מענש זאל דוקא יאָ געניסען פון לעבען און הנאה האבען פון די רייכטהימער וואס דער באשעפער האט פאר איהם צוגעגרייט, אז פייניגען דעם גוף איז ניט קיין מצוה נאר אדרבא אן עבירה, ווייל ווען דער גוף איז שוואך און קראנק איז די נשמה אויך קראנק, ער קען ניט דאווענען, קען ניט לערנען, און קען ניט דיענען דעם אויבערשטען ווי עס בעדארף זיין. דער מענש דארף באשטענדיג צופרידען און פרעהליך זיין, דיענען גאָט קען מען ניט פון עצבות נאָר פון שמחה. ווייל דאָס הארץ פון מענשען מוז זיך שטענדיג מיטפרייען מיט גאָט.

פערשטעהט זיך אז די דאזיגע נייע שיטה האט ארויסגע־רופען שטארקע פראטעסטען ביי די מקובלים פון יענער צייט, ווייל זי איז דער היפוך פון דער קבלת האר״י הקדוש וועלכער איז געווען ביי אלעמען אנגענומען. פון אלע זייטען האט מען זיך געווענדעט צום בעש״ט מיט טענות און מיט קשיות ער איז אבער קיינעם קיין תירוץ ניט שולדיג געבליבען. אינטערעסאנט איז זיין פאלגענדער ענטפער וואס ער האט אמאל געגעבען צו איינעם א גרויסען מקובל אויף זיין פראגע: ווי אזוי ער וואגט אבצושאפען קערפערליכע סגופים אלס א תשובה פאר עבירות, אזאך וואס ס'איז אנגענומען פון אלע מקובלים אין אלע צייטען? „אז עס זיינען פאראן צווייערליי דאקטוירים, איין סארט דאק־טוירים, היילען זייערע קראנקע מיט שטרענגע רפואות וואס ניט יעדער קען דאס פערטראגען, אבער אנדערע קליגערע געבען זייערע קראנקע פערזיסטע און פערצוקערטע מעדיצינען, וועלכע א חוץ וואס זיי היילען אויס די קראנקהייט פערשאפען זיי אויך דעם חולה פערגעניגען און אנגענעהמקייט ביים געברויכען די רפואות״.

נאך א גרעסערען שטורם פון פראטעסטען האט ארויסגערו־פען זיין שיטה, אז מען דארף ניט זיין קיין גרויסער למדן צו דערגרייכען א הויכע מדרגה, אז אויך אן עם־הארץ מיט'ן זאגען תהלים קען קומען צו דער העכסטער מדרגה פון צדקות, און בכלל האט ער שטענדיג מבטל געווען די לומדים וואס ברויכען גאוה מיט זייערע לומדות. מען דארף קענען דאס אידישע לעבען פון יענער צייט אום צו פערשטעהן, וואס פאר א גרויס רושם אזא שיטה האט געמאכט אין דער אידישער וועלט. די לומדים, די גייסטיגע אריסטאקראטען, האבען שטענדיג געקוקט פון אויבען אראפ אויף די ברייטע אומוויסענדע מאסען, זיך געהאלטען פון וויטען און אויסגעמיעדען יעדע נאהנטע בעריהרונג מיט זיי, און קומט איינער, וואס איז געווען א מלמד אין א דארף, געווארען א למדן ערשט ערוואקסענערהייט און פארנעמט נאך א קליינעם ארט אין דער לומדישער וועלט און ערלויבט זיך צו דרשה'נען ברבים, אז צו זיין א צדיק ברויכט מען גאר ניט צו זיין א למדן, און נאך

מעהר, אז דער עם־הערץ, וועלכער איז נאָר אן אמת'ער מאמין, מקיים מצוות מיט הארציגקייט, שטעהט העכער פאר'ן גרעסטען למדן, וועלכער ברויכט גאוה מיט זיין תורה.

א צייט לאנג האבען איהם די לומדים פערפאלגט, און וואס מעהר דער המון האָט זיך ארום איהם געשאַרט, און וואָס מעהר ער איז געוואָרען זיין ליבלינג, אלץ מעהר האָבען זיי איהם גערודפ'ט. שטארק אונגערעכט זיינען זיי אפשר גאר ניט געווען, מען דארף ניט פערגעסען אז אין יענער צייט איז נאָך ניט פערהיילט געווען די וואונדען פון שבתי צבי, דער פאלשער משיח, וועלכער האט צוגעצויגען צו זיך א גרויסען טהייל פון פאלק זיך איינוויקלענדיג אין מאַנטעל פון קבלה. און אַזוי ווי דער בעל־שם האט אויך אָנגעהויבען צו פערשפרייטען אונטער'ן פאלק דאס למוד פון זוהר און קבלה און זיין הנהגה בכלל איז געווען מיס־טעריעז און סודות'דיג, האבען די לומדים אפשר טאקע געמעגט מורא האבען אז זאל חלילה ווידער ניט אויסוואקסען אזא עהנ־ליכע סעקטע, וואָס די צייט און די אומשטענדען זיינען גראד מסוגל געווען דערצו. ערשט שפעטער אז זיי האָבען זיך איבער־צייגט די ריינקייט פון זיין נשמה, און אז מיט זיין שיטה האט ער פיל בייגעטראגען צו פערשטארקען אידישקייט, האבען זיי איהם ניט נאָר אויפגעהערט צו טשעפען נאר אויך מאנכע האבען זיך נאך אנגעשלאסען צום קרייז פון זיינע תלמידים און געוואָ־רען זיינע ווארימסטע חסידים.

קיין רבנות האט דער בעל־שם קיינמאל ניט געפּראוועט, זיך אויך ניט געפיהרט מעשה „גוטער איד" ווי זיינע תלמידים האבען זיך שפעטער געפיהרט, פערבליבען דער פשוט'ער פאָלקס־מענש אויך אין דער צייט וואס זיין נאמען איז שוין בעוואוסט געווען ווייט און ברייט און זיך שטענדיג ארומגעדרעהט צווישען המון. ער האט אויך ניט געשטרעבט צו ווערען א פיהרער אין פאָלק, וואס דורך זיין גרויסען פערזענליכען איינפלוס אויף מענ־שען וואלט ער דאס געקענט זעהר לייכט דערגרייכען, און האט אפילו ניט געזוכט צו אָרגאניזירען די אָנהיינגער פון זיין שיטה

אין א באזונדערע רעליגיעזע סעקטע. דאָס אַלץ איז ערשט גע־שאַפן געוואָרן דורך זיין גרויסען תלמיד און שטעלפערטרעטער רבי בער, בעוואוסט אונטער'ן נאמען דער „מעזעריטשער מגיד".

אזוי ווי דער בעל־שם, אזוי איז אויך רבי בער מעזעריטשער אויפגעוואקסען אין גרויס ארימקייט, און ניט אכטענדיג וואס ער איז געווען א גרויסער למדן און בעגאבט מיט אונגעוועהנלי־כע פעהיגקייטען, האט ער זיך ניט געקענט — אדער אפשר ניט געוואלט — צושלאגען צו רבנות און פערבליבען א צייט לאנג א מלמד אין א דארף און שפעטער ארומגעפאהרען אלס מגיד. ער האט אויך, ווי דער בעל־שם, פערבראכט זיינע יונגע יאהרען אויף דער פרייער נאטור, איינער אליין אין פעלד און וואלד, און אין זיין איינזאמקייט זיך פערטראכט אין דער תורת הקבלה פון'ם בעריהמטען מקובל רבי יצחק לוריא (האר"י הקדוש). מיט לייב און לעבען האט ער זיך איבערגעגעבען צו דער דאזיגער לעהרע, זעהר פיל געפאסט און געפייניגט דעם גוף, כדי דער יצר הרע זאל אויף איהם ניט מעהר שליטה האבען. פון צופיל פייניגען זיך איז ער סוף סוף קראנק געווארען, און געפאהרען צום בעל־שם זיך היילען. דער בעל־שם האט געוואוסט פון איהם און שוין לאנג געווארט אויף זיין קומען, אבער איידער דער בעל־שם האט אָנגע־הויבען צו היילען זיין גוף האט ער גענומען קורירען זיין נשמה. ער האט פאר איהם געעפענט א נייע וועלט פון אָפּטאמיסטישער פרומקייט, פון דינען דעם בורא מיט שמחה און פרייליכקייט. ווען רבי בער האט אויפגעהערט צו פאסטען און צו פראווען סגופים איז ער טאקע געזונד געווארען אי קערפערליך אָי גייסטיג. דער בעל־שם האט איהם שוין מעהר ניט אבגעלאזען פון זיך און זיך פיל איבערגעגעבען מיט ערציהען איהם אלס דער צוקונפטיגער פערשפרייטער פון זיין נייער לעהרע. נאכ'ן בעל־שם'ס פטירה, אין יאָהר תקכ"ה, איז טאקע רבי בער אויסגעקליבען געוואָרען פאר זיין ממלא מקומו.

בעת רבי בער האט איבערגענומען די גייסטיגע ירושה פון בעל־שם, האט ער איבערגעטראגען די חסידישע רעזידענץ קיין

מעזעריטש, אַ שטעדטעל אין וואָלינער גובערניע. ער האט ניט געוואָלט לייגער פערבלייבען אין מעדזיבוש, ווייל זי ליגט צו ווייט פון ליטא און פוילען, און איהם, דעם גרויסען למדן, האט זיך ניט געוואָלט אז דער חסידיזם זאל בלייבען בעשרענקט אין די גרעניצען פון דער עם־הארץ׳דיגע אונוויסענדע אוקריינא און פאדאליע. ער האט געשטרעבט צו ערא‌ברן אויך פוילען און די לומדישע ליטא פאַרן חסידיזם, און די שטעדטעל מעזעריטש וואס ליעגט נאהנט צו די דאזיגע מדינות, איז גערא‌דע מסוגל געוועזן דערצו.

די יונגע חסידישע באוועגונג האט זיך גענויטיגט נאכ׳ן בעל־שם׳ס טויט אין א שטארקען פיהרער מיט אן ארגאניזאטאָרישען טאַלאַנט, און דאָס האָט זי געפונען אין „מעזעריטשער", וועלכער איז באגאבט געוועזן פון דער נאטור מיט געניאלע אָרגאַניזאטאָרישע פעהיגקייטען. תיכף ווי ער האָט זיך געזעצט אויפ׳ן בעל־שם׳ס שטוהל, האָט ער אויפגעהערט ארומפאָרען איבער שטעט, ווי דער בעל־שם האָט זיך כל ימיו נוהג געווען, און ווי ער אליין האָט דאָס פריהער געטאָן. אנטשטאט דעם האָט ער ענטוויקעלט א צאָל פעהיגע תלמידים, וועלכע פלעגען ארומפאהרען פון שטאָדט צו שטאדט צו געווינען אנהענגער פאר׳ן חסידיזם, און צו בעוועגען דעם עולם צו פאהרען קיין מעזעריטש זיך בעקענען מיט דעם וואונדערבארען רבי׳ן. ער אליין האט זיך אָנגעהויבען צו פיהרען מעשה „גוטער איד" מיט גבאים און שמשים, דער „הויף" איז שטענדיג פול געווען מיט געסט און ער פלעגט זיך נאר ציינען פאר׳ן עולם פון שבת לשבת, אָנגעטהאן פון קאפ ביז די פיס אין ווייסע אַטלאָס, אז אפילו די שיך און די טאבאק פושקע זיינען געווען ווייס, דער סימבאל פון „חסד". ער איז געווען ארום גערינגעלט מיט א גרויסען קרייז פון תלמידים, וואס זיינען צו איהם געקומען פון אלע פערשיעדענע געגענדען, פון רוסלאנד, פוילען, ליטא, דייטש־לאנד און דערגלייכען וועלכע האבען איהם ממש פערגעטערט, און מאנכע פון זיי זיינען געווארען די שפעטערדיגע גדולי־הדור און געשפיעלט אַ גרויסע ראָלע אין אידישען לעבען. אזוי ווי דער בעל־

שב אזוי האט אויך רבי בער געווירקט אויף די מאסען דורך וואונדער וואס ער האט בעוויזען. ער האט געהיילט קראנקע, גע־האלפען עקרות, געראטעוועט אידישע נשמות פון שמד, און דער־גלייכען.

ווען דער בעל־שם איז נפטר געווארען זיינען געווען בלויז ארום צעהן טויזענד אנהענגער זיינע און דאס אויך נאר אין אוקריינע און פאדאליען, אבער נאך רבי בער'ס פטירה האט דער צאהל חסידים דערגרייכט שוין אין די הונדערטער טויזענטער און אויך וויט אריינגעדרונגען אין פוילען און אין ליטא, אזוי אז אפילו אין ווילנא, די הויפטפעסטונג פון די רבנים און מתנגדים, האט זיך שוין געפונען א געהיימע חסידישע גרופע. פאר זיין פטירה האט דער „מעזעריטשער" פערטהיילט זיין „מלוכה" צווישען די בעסטע תלמידים זיינע, יעדערן בעשטימט א געגענד וואו ער זאל זיך באזעצען און גרינדען זיין דינאסטיע, צו פערשפרייטען די תורת הבעש"ט און די אידעע פון חסידיזם. דער גורל אויף צו פערשפרייטען חסידיזם איבער ליטא און ווייס־רוסלאנד איז אויסגעפאלען אויפ'ן אינגסטען און בעליעבסטען תלמיד זיינעם רבי שניאור זלמן, דער ערשטער פון דער זאנג־נאנטער שניאורסאנ'ס דינאסטיע און דער באגרינדער פון חב"ד'ער חסידיזם.

רבי שניאור זלמן האט באטראטען זיין שטול ווען ער איז נאך געווען גאר א יונגערמאן. ער איז שוין אבער דאן געווען א גרויסען גאון און א צדיק און אויך א גרויסער פילאזאף. ער האט זיך פון אנפאנג באזעצט אין לאזני. א פאאר יאהר שפעטער איז ער אריבערגעצויגען קיין לאדי, מאהילעווער גובערניע, וועלכע איז פארבליבען יאהרענלאנג די רעזידענץ פון די שניאורסאנס. ער האט זיך באלד גענומען צו באפעסטיגען דעם חסידיזם אויף די יסודות פון חכמה (קלוגשאפט), בינה (פארשטאנדיגקייט) און דעת (וויסענשאפט), פון וועלכע עס שטאמען די ראשי תיבות פון חב"ד. רבי שניאור זלמן האט די טיפע פילאזאפיע וואס געפינט זיך אין דער תורת הבעש"ט געמאכט אזוי פשוט אין זיינע

קלאסישע ספרים „תניא״ און „לקוטי תורה״ אז זי איז געווארען צוגענגליך פאר׳ן ברייטען עולם. ער האָט אויך געזוכט צו פאר־שפרייטען די תורת הנגלה, אין יעדער חסידישער שטיבעל האט געמוזט זיין א חברה ש״ס, צו לערנען אלע טאג א בלאט גמרא. ער האט זעהר שטארק בעפעסטיגט דעם עמוד העבודה, איינגע־פיהרט אז זיינע חסידים זאלען דאווענען נאכ׳ן נוסח האר״י הקדוש, נאכדעם ווי ער האט דעם סידור גוט מגיה געווען נאך די כללים פון דקדוק און נאכ׳ן ריכטיגען ספרד׳ישען נוסח. געלערנט זיינע חסידים צו טהאן יעדע מצוה מיט הארץ און מיט גרויס ווארימ־קייט, צו דאווענען מיט כונה און צו לייגען יעדען טאג א חוץ רשי״ם תפילין אויך רבינו תם׳ס תפילין.

א גרויסער ספעציאליסט איז ער אויך געווען אויף אויס־צוווארצלען פון זיינע חסידים די מאוס׳ע מדה פון גאוה, איינ־געוואוינט זיי צו לעבען צווישען זיך ברידערליך, מיט אחדות און פריינדשאפט איינער צום צווייטען אָהן אונטערשייד אויב ארים אדער רייך. ער האט זיך ניט געפיהרט ווי אנדערע חסידישע רביים מיט א ברייטען „הויף״, מיט פראווען טישען, מיט נעהמען פדיונות און געבען קמיעות און סגולות און דערגלייכען. בעת חסידים פלעגען זיך צוזאמען קומען ביי איהם אויף יום־טוב האט מען כמעט די גאנצע צייט פערבראכט אין הערען תורה און זיך עוסק זיין אין עבודת השם. אָט די אלע שעהנע מנהגים זיינען נאך ביז היינט פערבליבען ביי די חב״ד׳ער חסידים, מען הערט נאך היינט אין די חסידישע שטיבלאך די אייגענארטיגע תורה, א קאָמבינאציע פון קבלה, חקירה און פילאָזאָפיע. עס הערשט נאָך היינט דער צובונד פון איינעם צום צווייטען און דער גרויס דרך־ארץ פאר לומדות, און ניט אומזיסט רופט מען דעם חב״ד׳ער חסידיזם, די „חסידישע אריסטאקראטיע״. די גייסטיגע פיהרער האָבען שטענדיג געפיהרט א מוסטערהאפטע הנהגה, און ווייסענדיג זייער וויכטיגע מיסיע, האבען זיי שטענ־דיג געוואויגען און געמאסטען יעדען שריט, יעדעם ווארט וואס זיי האבען ארויסגעלאזען פון מויל, יעדע פעולה וואס זיי האבען

געטהאן, אז עס זאל ניט קומען חלילה צו א חלול השם. זיי האבען קיינמאל ניט געפיהרט זייערע „הויפען" מיט גרויס לוקסוס, כדי לייטען זאלען ניט האבען וואס צו ריידען, אויך געגאנגען שטענדיג געקליידט אין גאנץ געוועהנליכע בעלי־בתי'שע מלבושים.

כדאי צו דערמאהנען די טראדיציע וואס הערשט ביי די חב"ד'ער חסידים, נאך פון אלטען רבינ'ס צייטען, צו פערשרייבען יעדען ווארט תורה וואס מען הערט פון רבי'ן. צו דעם צוועק פלעגען זיך שטענדיג געפינען אין רבינ'ס סביבה געניטע שרייבערס מיט שעהנע האנדשריפטען, וועלכע פלעגען אנפארטיגען הונדערטער קאפיעס פון דער פערשריבענער תורה און דאס פאנאנדער שיקען איבער די שטעדט. א חוץ דעם איז געווען אן אינסטיטוציע פון „חוזרים" וועלכע פלעגען ארומפאהרען אין די שטעדט וואו עס געפינען זיך חסידים, און איבער'חזר'ן דעם רבינ'ס תורה ממש אות באות, און ס'איז רעכט געווען אזוי צו חזר'ן אויף אויסוועניג אין א שנעלער טעמפא, ביז 2 שעה נאך אנאנד, די שווערסטע קאמפליצירטעסטע ענינים.

די רביים האבען זיך ניט בענוגענט בלויז מיט'ן פערשפרייטען די תורת הבעש"ט און די חדושים וואס יעדער רבי האט צוגעגעבען, נאר אויך שטענדיג מעיר געווען דעם עולם צו לערנען גמרא און שלחן ערוך. אין יעדען חסידישען קבוץ האט געמוזט זיין א חוץ א חברה ש"ס אויך א חברה „חלוקת הש"ס", וואס יעדער גמרא למדן האט זיך מתחייב געווען אין פערלויף פון יאהר דורכצולערנען לכל הפחות איין איינציגע מסכת, און יעדען י"ט כסלו (דעם טאג וואס דער אלטער רבי איז בעפרייט געווארען פון תפיסה) האבען אלע צוזאמען געפראוועט א סיום הגדול אויף גאנץ ש"ס. בכלל האבען ווייניג חסידישע דינאסטיעס ארויסגעגעבען אזעלכע ריעזען אין נגלה און אין נסתר ווי דער אלטער רבי, רבי שניאור זלמן, און זיין אייניקעל רבי מענדעלע ליבאוויטשער, וועלכע האבען אזוי בערייכערט די תלמודישע ליטעראטור מיט א „שלחן ערוך" און מיט א „צמח צדק" און די קבלה ליטעראטור מיט „תניא" און מיט א „לקוטי תורה".

נאך ברייטער האט זיך דער חב״ד׳ער חסידיזם ענטוויקעלט אין די צייטען פון אלטען רבינ׳ס אייניקעל רבי מענדעלע, וואס זיין רעזידענץ איז אריבער פון לאדי קיין ליובאוויטש. אין זיין צייט האט זיך דער חב״ד פערשפרייט איבער גאנץ ווייסרוסלאנד, איבער א גרויסען טהייל פון אוקריינא און פערכאפט א רעכטען טהייל פון דער מתנגד׳ישער ליטא. לויט מאנכע סטאטיסטיק איז רבי מענדעלע געווען א רבי אויף דריי פיערטעל מיליאן חסידים. נאך זיין פטירה איז זיין „ממשלה״ פערטהיילט געווארען צווישען זיינע פינף זין: רבי יהודה ליב, רבי חיים שניאור זלמן, רבי ישראל נח , רבי יוסף יצחק, רבי שמואל, וועלכע האבען זיך באזעצט אין די שטעדט: קאפיסט, לאדי, ניעזין, אוורוטש און לובאוויטש. ליידער זיינען אין די לעצטע 25-30 יאהר כמעט אלע שטוהלען פער׳יתום׳ט געווארען און פערבליבען איז נאר דער איינציגער שטוהל פון לובאוויטש, וועלכער האט דארטען אנגעהאלטען ביז צו דער לעצטער וועלט־מלחמה, און וועלכער איז היינט אריבער קיין פעטערבורג, וואו עס געפינט זיך דער איינציגער יורש פון דער שניאורסאנ׳ס דינאסטיע, דער איצטיגער רבי, רבי יוסף יצחק שליט״א.

נאך רבי מענדעלע׳ס פטירה איז דער ליבאוויטשער שטוהל אריבער צו זיין זוהן דער צדיק רבי שמואלקע, וועלכער איז בע־וואוסט אין דער חסידישער וועלט מיט זיין גרויס חכמה, וואס פון נאהנט און ווייט פלעגט מען קומען צו איהם שואל עצה זיין. ער איז געווען דער ערשטער חסידישער רבי, וואס האט געזוכט התקרבות מיט די מתנגד׳ישע רבנים, און בעזאנדערס געווען א גרויסער מקורב מיט׳ן מתנגדישען גאון און צדיק רבי ישראל סאלאנטער. חסידים דערצעהלען אז דער מהר״ש האט אמאל אין שפאס געזאגט אויף ר׳ ישראל סאלאנטער, אז נאך א סך דורות האט זיך דער אויבערשטער דערבארימט אויף די אומגליקליכע מתנגדים און זיי אראבגעשיקט א נשמה פון א רבי׳ן, אבער זיי די שלים־מזל׳ניקעס האבען דאס אויך פערשלאפען!

דער ממלא מקום פון מהר״ש איז געווען זיין זוהן רבי שלום

בער, וואס חסידים האבען אויף איהם געזאגט אז ער איז א קדוש מבטן, און פון זיין קינדערווייז אן געווען א ברענענדיגער יראַ־שמים. פאר די 30 יאהר וואס ער איז געווען רבי, האט ער אָבגעשאפט כמה רבי'ישע טראדיציעס וואס פאסען שוין ניט מעהר פאר דער צייט. ער פלעגט זעלטען ווען ארויספאהרען פון לובאַוויטש און אויך נאָר אין אַ בעזונדערן נויטיגען פאַל, געזעסען תמיד ביי זיך אין אהל און געלערנט מיט גרויס התמדה, זיך זעלטען געצייגט פאר'ן עולם, אז אפילו די צונויפגעפאהרענע אורחים אויף די ימים טובים פלעגען ווייניג וואס קענען צוקומען צו איהם און איהם נאר זעהן בעת ער פלעגט זאגען תורה. ער האט געהאט א מנהג ניט צו עסען צוזאמען מיט'ן עולם א חוץ פסח צו די סדרים און שמחת תורה, און שטרענג אַכטונג געבען אז מען זאָל ניט פארלעצען אין זיין געגענווארט די געזעצען פון דרך־ארץ. קיין פדיונות פון ברייטען עולם ניט גענומען, געוויסע גבירים האבען איהם מספיק געווען מיט אַ ברייטער האנד, און בכלל איז זיין גאנצע הנהגה מעהר צוגעפאסט געווען צו דער הנהגה פון אַן עולם'שען צדיק ווי פון א חסידישען „גוטען אידען".

זיין ברייט הארץ, פול מיט צער און רחמנות אויף די צרות און יסורים וואס דער כלל ישראל אין רוסלאנד האט געליטען פון דער עמלק'שער מלוכה, האט איהם געצוואונגען ארויסצוגעהן פון זיין אהל תורה און עוסק זיין אין כלל ענינים. אין די לעצטע 10־15 יאהר פון זיין לעבען איז ער געווען איינער פון די גרעסטע און וויכטיגסטע כלל־טהוער אין רוסישען יודענטום. ער האט זיך אינטערעסירט אין אלע ענינים וואס זיינען נוגע צום כלל ישראל, און ניט בלויז אין ענינים וואס האבען א שייכות צו פערשטארקען תורה, חסידות און אידישקייט, נאָר אויך אלע זאַכען וואס זיינען נוגע צו פערבעסערן דעם אידישען עקאנאמישען מצב און צו פערלייכטערן די גזירות און די רשעות מצד דער רוסישער ממשלה. אַדאַנק זיין גוט קענען די רוסישע שפראך, האט ער געוואוסט פון ערשטען מקור פון אלע גזירות וואס קלייבען זיך אויפ'ן אידישען פאלק צו פערביטערן זיין לעבען, און זיך

תיכף געשטעלט אין פערבינדונג מיט די אידישע פיהרער אין פעטערבורג און אין דער פראווינץ, צו זוכען מיטלען און וועגען ווי צו פערמיידען די גזירות בעפאר זיי גייען ארויס, לכל הפחות זיי צו מילדערן. אויב ס'איז נויטיג געווען כאבאר — און ווען איז דאס ניט נויטיג געווען ? — האט ער נאר געדארפט א וואונק געבען זיינע חסידישע גבירים, ווי: די בערלינ'ס אין ריגא, טריינין און נור־אריה אין פעטערבורג, פערסיץ און מאנעסזאן אין מאסקווע און דערגלייכען, און די נויטיגע סומעס זיינען באלד געשאפען געווארען. די ברייטע אידישע וועלט האט קיינמאל ניט געוואוסט פון די אלע וויכטיגע מעשים וואס דער מהרש"ב האט געטאהן פאר'ן כלל, ווייל אלע אזעלכע ענינים מוזען נאטירליך אין געהיים געמאכט ווערען, און נאר יחידי־סגולה האבען דערפון געוואוסט.

צוליעב זיינע כלל־ארבייט איז דער מהרש"ב געשטאנען אין א שטענדיגען בריף וועכסעל מיט די גרעסטע עולם'שע רבנים פון זיין צייט ווי למשל: רבי חיים סאלאווייציק, רבי דוד פרידמאן, רבי אליעזר ראבינאוויץ פון מינסק, רבי חיים עוזר פון ווילנא רבי מאיר שמחה פון דווינסק, רבי דוד טבלי פון פעטערבורג, רבי ישראל מאיר (דער „חפץ חיים") און אנדערע. מיט זיין גרויס דערנעהנטערונג צו די מתנגדישע רבנים האט ער פיל בייגע־טראגען אז עס זאל אין גאנצען אבגעווישט ווערען די נאך פערבלי־בענע שפורען פון די אמאליגע חלוקי־דעות צווישען חסידים און מתנגדים אין ליטא און אין רייסען. ער איז געווען אזוי ווייט טאלעראנט, אז קומענדיג אמאל אין ווילנא, האט ער אנגענומען די איינלאדונג פון די ווילנער רבנים צו ריידען אין דער גרויסער שוהל, אין דער אייגענער שוהל וואס מיט הונדערט יאהר צוריק האט מען דארטען מחרים געווען די חסידישע כתה.

איינער פון זיינע נאהנסטע מקורבים פאר די לעצטע 15 יאהר פון זיין לעבען און די רעכטע האנד אין אלע כלל־ענינים, איז געווען דער ניעזינער רב, דער קדוש רבי מענדיל חן ז"ל, וועלכער פערדינט דא דערמאהנט צו ווערען. אגב האט ר' משה אליעזר קרעמער נאך קורץ פאר זיין טויט די פאמיליע פון הרב

חן זעהר פיל געהאלפען. הרב חן איינער פון די שעהנסטע חסידישע רבנים, א גאון, א צדיק און א מושלם בכל המעלות איז געוואָרען א קרבן פון די פּאָגראָמשטשיקעס אין יאָהר 1919 און אוועק פון דער וועלט נאך זייענדיג א יונגער מאן אין די פיער־ציגער יאהרען. בעת די דעניקינצעס האבען זיך אריינגעריסען אין ניעזין און אָנגעהויבען צו פאגראמירע׳ן און קוילענען אידען, איז הרב חן מיט מסירת נפש אוועק צום קאָמענדאנט זיך משתדל זיין פאר דער שטאדט. צוקומענדיג צום הויז פון קאמענדאנט האט ער דערזעהן ווי איינער אַן אָפיצער הייבט אויף זיין שווערד און וויל דערשטעכען א אידען, הרב חן איז האסטיג צוגעלאפען צום אָפיציר און איהם אָנגעכאפּט פאר׳ן האנד ניט דערלאזען הרג׳ענען דעם אידען. דער אפיציר האט קיין שאלה ומעלה גע־מאכט ארויסגעכאַפּט א רעוואלווער און דערשאסען דעם רב אויפ׳ן שטעל. זיין אלמנה מיט 3 קינדער האבען זיך קוים מיט די לע־בענס מציל געווען, און א דאנק די ארבייט פון הרב רמ״מ לאקשין פון ברוקלין און הרב ראבינאוויץ פון באסטאן, איז געשאפען געוואָרען דאָ אין אמעריקא א היבשע סומע געלד אריבער־צוברייגנען די פאמיליע פונ׳ם קדוש קיין ארץ־ישראל. ר׳ משה אליעזר קרעמער האָט אויך זעהר פיעל געטאָן פאר דער דאזיגער אונגליקליכער פאמיליע, און א חוץ זיינע נדבות האט ער זאגאר נאָך אין דער לעצטער וואך פון זיין לעבען זיך שטארק אינטערעסירט מיט דעם ענין און געפיהרט וועגען דעם א קארעס־פאנדענץ מיט הרב קוק, דער רב הכולל פון ירושלים.

פון אלע חב״דער רביים האט קיינער ניט אזויפיל געארבייט אויף אנצוהאלטען די חב״ד׳ער טראדיציע — צו פעראייניגען דעם למוד פון תורת הנסתר מיט׳ן למוד פון נגלה און צו פערשפרייטען דעם למוד התורה בכלל — אזוי ווי דער מהרש״ב. באלד ווי ער האט בעטרעטען זיין פאטער׳ס אָרט האט ער זיך גענומען צום גרינדען ישיבות, וואו עס זאל געלערנט ווערען, ווי אין אלע עולם׳שע ישיבות, ש״ס און פּוסקים און אויך א פאאר שעה אין טאג חסידות. אין יאהר תרנ״ח האט ער געעפענט די ערשטע

גרויסע ישיבה אין ליובאוויטש. און דערנאך מעהרער קלענערע ישיבות אין די שטעדט: זעבין, דאקשיץ, שצעדרין, סטאראדוב און נאך, אלע אונטער'ן נאמען „תומכי תמימים". די ליובאַ־וויטשער ישיבה איז מיט דער צייט גרוים אויסגעוואקסען, און פאר דער מלחמה האט די צאהל תלמידים דערגרייכט ביז 400. מיט דער צייט האט די ישיבה ארויסגעגעבען זעהר וויכטיגע רבנים און בעלי־בתים לומדים, וועלכע שפילען היינט א גרויסע ראלע אין דער אידישער וועלט, און אויך ביי אונז אין אמעריקא געפינען זיך מעהרערע געוועזענע ליובאוויטשער תלמידים, וועלכע זיינען א שטאלץ פאר'ן אמעריקאנער יודענטום.

ליידער האט די וועלט־מלחמה געבראכט א גרוים חרבן אויף די אלע ישיבות אויף וועלכע דער מהרש"ב ז"ל און זיין זוהן, דער ממלא מקומו זיינער, ר' יוסף יצחק שליט"א האבען אזויפיל כחות אוועקגעלייגט. באלד אין אנפאנג מלחמה האט דער מהרש"ב מיט זיין פאמיליע פערלאזען ליובאוויטש, וועלכע איז געווען אין געפאהר בעזעצט צו ווערען פון די דייטשען, און איז אוועק קיין ארעל וואס ליגט ווייט פון פראנט. אין דער ערשטער צייט בעת וויים־רוסלאנד איז נאך נים געווען אקופירט פון די דייטשען, האט ער געהאט די מעגליכקייט, מעהר אדער ווענינער צו שטיצען די אלע ישיבות, אבער נאכדעם ווי דער דייטש האט זיך שוין פער־שפרייט איבער'ן גאנצען מערב רוסלאנד און אבגעריסען די פאר־בינדונג מיט'ן דרום, זיינען די אלע ישיבות צוליעב מאנגעל אין געלד ביסלעכוויים אונטערגעגאנגען. די בחורים וועלכע האבען אין צייט באוויזען זיך ארויסצורייסען פון ליובאוויטש, האט זיי דער מהרש"ב געבראכט קיין קרעמענטשוק, און דארטען אויפגע־שטעלט די צובראכענע ישיבה. שפעטער אז ער האט אריבערגע־מופט קיין ראסטאוו האט ער אויך די ישיבה אריבערגעפיהרט אהין, און נים אכטענדיג אויף די שווערע לעבענסבעדינגונגען און די רדיפות מצד די „יעווסעקצעס", די פושעי ישראל, האט ער מיט די לעצטע כחות, ביז צום ענד פון זיין לעבען אנגעהאלטען די ישיבה.

זיצענדיג אין ראסטאוו האט ער זיך דערוואוסט אז אין גרוזיע (קאווקאז) געפינען זיך א סך אידען וואס ווייסען ניט פון אידישקייט, צוליעב דער גרויסער עם־הארצות וואס ביי זיי הערשט, האט ער לאנג ניט געקלערט, און אוועקגעשיקט אהין איינעם פון זיינע ענערגישע תלמידים דעם ראקישקער רב, רבי שמואל לעוויטאן, אז ער זאל דארטען גרינדען חדרים און בכלל זוכען צו פערשפרייטען אידישקייט. די ערשטע פראבע האט ער געמאכט אין דער שטאדט קוטאיס, וואו עס געפינען זיך פיל פון די בערג־אידען וואס די מעהרסטע זיינען פרום געזאנען, און איינגעארדענט דארט צעהנדליגער חדרים, וואו נאך היינט לערנען ביז 400 תלמידים. אזוי ווי די ערשטע פראבע איז געלונגען, האט ער אהין געשיקט נאך איינינע פון זיינע פעהיגסטע תלמידים, וועלכע האבען געהאלפען אויסצושפרייטען א נעץ פון חדרים און קליינע ישיבות איבער דעם גאנצען אידישען ישוב אין גרוזיע, און מיט דער צייט זיינען ארויסגעקומען פון די ישיבות א רעכט ביסעל לומדים, וועלכע זיינען פערבליבען אין קאווקאז אלס רבנים, שוחטים, מלמדים, סופרים און מוהלים.

די שרעקליכע שחיטות און אוקריינא אין די יאהרען 1918-19 צוזאמען מיט די רעליגיעזע רדיפות פון אונזערע אייגענע באלשעוויקעס האבען זיך שטארק אבגערופען אויף זיין שוואך געזונד, די כחות זיינען אלץ שוואכער געווארען און האבען ניט געקענט אריבערטראגען די טיפוסקראנקהייט וועלכע ער האט זיך אנגעשטעקט פון קרעמענטשוקער רב, הרב ראפאלאוויץ, וועלכער איז ביי איהם אין הויז קראנק געווארען, און איז נפטר געווארען ב׳ ניסן, תר״פ.

ביי אונז אין אמעריקא האט מען זיך דערוואוסט פון זיין פטירה ערשט אין א 4 חדשים ארום. גרויס צער און טרויער האט ארויסגערופען ביי אלע חב״ד׳ער חסידים איבער גאנץ אמעריקא, און דער פערדרוס איז געווען נאך גרעסער דערמיט, וואס זייענדיג אבגעריסען פון רוסלאנד האט מען ניט געוואוסט אויב דער מהרש״ב האט איבערגעלאזען א ממלא מקומו, אדער מיט איהם

זאל זיך האבען געענדיגט די דינאסטיע. א דאנק די אייפריגע ארבייט פונ'ם געוויסען חסיד ר' דוד שיפרין האט מען ענדליך באקומען אויף אומוועגען די פרעהליכע נאכריכט, אז דער מהרש"ב'ס בן יחיד, רבי יוסף יצחק שליט"א, האט איבערגענומען דעם פאטער'ס שטוהל, און זעצט פארט די גוטע ארבייט פון זיין גרויסען פאטער. שפעטער אין יאהר תרפ"ב, בעת עס האט אנגעהויבען אנצוקומען צו די חב"ד'ער חסידים אין אמעריקא דירעקטע בריף פון רבי'ן, האט זיך דא אנגעפאנגען א בעוועגונג צו זאמלען געלד אויפצוהאלטען די מוסדות התורה וואס דער מהרש"ב ז"ל האט געגרינדעט. די דאזיגע באוועגונג האט געבראכט צו א פעראייניגונג פון די צושפרייטע חב"ד'ער חסידים אין יור נייטעד סטייטס און קענעדע, און אויף'ן ערשטען קאנפערענץ איז ר' משה אליעזר קרעמער איינשטימיג געוועהלט געווארען צום פרעזידענטען. באמת נאך איידער ער האט איבערגענומען דעם דאזיגען אמט האט ער זיך שוין געהאט פיל אינטערעסירט מיט'ן רבינ'ס ענינים, געשפענדעט אייגענע היבשע געלד און נאך געזאמעלט ביי אנדערע און איבערגעשיקט צום רבי'ן פאר די מוסדות התורה.

דער יונגער רבי, דער אדמו"ר, רבי יוסף יצחק שליט"א, האט אלעמען איבערצייגט, באלד ביים זעצען זיך אויף'ן פאטער'ס שטוהל, אז ער איז באמת ראוי לאותא איצטלא. מיט גרויס מסירת נפש האט ער זיך אריינגעווארפען אין די כלל ארבייט, ניט אכטענדיג די שווערע לעבענסבעדינגונגען אין רוסלאנד פון יענער צייט און די שרעקליכע רדיפות וואס ער האט געהאט פון די עוכרי ישראל די יעווסעקציעס, האט ער געזוכט מיט אלע כחות אנצוהאלטען דאס עקזיסטענץ פון די מוסדות התורה וועלכע זיין זעליגער פאטער האט געשאפען, און וואס ער האט איהם אנגעזאגט אין צוואה דאס צו טהאן.

דער יונגער רבי איז נאך וייטער געגאנגען ווי די צוואה. א חוץ וואס ער לעגט ממש אוועק דעם לעבען פאר'ן קיום פון די מוסדות התורה, האט ער נאך זעהר פיעל כחות אבגעגעבען

אויף אנדערע עניני הדת. ער האט געהאלפען אויפצובויען מקואות אין כמה שטעדט וואס זיינען חרוב געווארען אין דער צייט פון מלחמה, בעזארגט כמה קהלות מיט תפילין, ציצית און סדורים און אנדערע צרכי קדושה, וואס צוליעב זייער טייערקייט קענען זיך דאס ניט אלע אנשאפען. ער אליין מיט זיין פאמיליע, וואס זיינען אויפגעהאדעוועט געווארען אין גרוים וואוילטאג, לעבען אין גרוים רחקות, און דאך האט ער קיינמאל ניט געבעטען פאר זיך אליין פאר אנדערע. ער איז באמת דער איינציגער רבי, וועמענס גורל איז אויסגעפאלען צו פיהרען אזא שווערען טראגישען לעבען, צו טראגען אויף זיינע פלייצעס אזא שווערע לאסט, צו זיין אבגעריסען פון מקור און צופיהרען א נע־ונד לעבען. עס האט זיך ארויסגעצייגט, אז דער דאזיגער רוהיגער עניוות׳דיגער יונגער מאן, בעזיצט א הערדישע אונטערנעהמונגס גייסט, א אונגעוועהנליכע ענערגיע און א געוואלדיגען בטחון. אין די 5 יאהר וואס ער איז רבי, האט ער דורכגעמאכט א רעכט פעקיל צרות, און דאך טהוט ער נאך היינט זיינע ארבייט מיט פולע פרישקייט ווי עס וואלט אלץ געגאנגען כשורה. א דאנק זיין אונגעוועהנליכע ענערגיע איז איהם געלונגען אויפצוריכטען דעם האלב צוזאמענגעפאלענעם בנין פונ׳ם חב״ד׳ער חסידיזם, דארטען אין רוסלאנד ווי אויך דא אין אמעריקא.

די הויכע נאבעלע נשמה וואס געפינט זיך אינ׳ם דאזיגען יונגען רבי׳ן שפיגעלט זיך אב אין זיינע בריעף וואס ער שיקט, פון צייט צו צייט, צו זיינע חסידים אין אמעריקא. ער רעדט זעהר ווייניג וועגען געלד, די הויפט טעמעס זיינען וועגען פערשטארקען תורה און אידישקייט אין אמעריקא, וועגען עניני החנוך אז מען זאל געבען קינדער לערנען נאר אין חדרים און אין ישיבות וואס האלטען זיך אן דער טראדיציע, וועגען קובע עתים לתורה, וועגען אויפהייבען דעם למוד החסידות וואס ווערט פערגעסען פון טאג צו טאג, וכדומה אזעלכע ענינים. אויב ער רעדט יא וועגען געלד, איז דאס אויך נאר אין א גאנץ איידעלען פארם און נאר אויף צו שטיצען די מוסדות התורה אין רוסלאנד און אין

ארץ־ישראל. ווענען זיך דערמאהנט ער קיינמאל ניט, כאטש זיינע הצטרכות איז גרויס און לעבט בדוחק, א זאך וואס פאר אמעריקאנער חב״ד׳ניקעס וואלט בודאי ניט שווער געווען איהם אויסצוהאלטען מיט גרויס רחבות, ווען ער וואלט נאר א וואונק געגעבען ווענען זיך.

ער איז אלס ערשטער ארויס אין זיינע בריף מיט׳ן פראַ־יעקט צו פעראייניגען אלע חב״ד׳ער קהלות אין אמעריקא, און אליין פארגעשריבען א פּלאַן ווי דאס דורכצופיהרען. ער האט ניט אויפגעהערט צו בעטען אין זיינע בריף אז מען זאל מקרב זיין די שעהנע אורחים וואס קומען איצט אריבער קיין אמעריקא פון דער צרה׳דיגער מדינה, און בפרט האט ער געבעטען אז מען זאל אויפנעהמען בדרך כבוד זיין פאטערס תלמידים און זיינע גוטע פריינד, די זעהר וויכטיגע רבנים: רמ״מ לאקשין, ר״א סימפּסאן, רש״ב זיסלין וכהנה, אויף וועלכע ער לייגט גרויס האפנונג אז זיין וועלען אויפלעבען דעם חב״ד׳ער חסידיזם אין אמעריקא. ובאמת האבען טאקע די דאזיגע שעהנע רבנים, ובפרט הרב לאקשין, זעהר פיל אויפגעטהאן און וועלען נאך בודאי פיל אויפטהאן צום פערשפרייטען דעם חסידישען גערא‌נק אין די נוסח האר״י שוהלען, און צו געפינען שטיצע און מיטלען פאר די ישיבות „תומכי תמימים״, וואו עס געפינען זיך קרוב צו 2000 תלמידים, וואס דורך ר׳ משה אליעזר׳ס פריהצייטיגען טויט איז די ארבייט אויף א געוויסע צייט אונטערבראָכען געוואָרען.

אין די לעצטע פּאאר יאהר האט דער רבי זיך אויך שטארק אינטערעסירט צו פערבעסערען די אידישע עקאנאמישע לאגע אין רוסלאנד, און א דאנק זיין פארבינדונג מיט דר. ראזען, דער רוסישער פערטרעטער פונ׳ם „דזשאָינט דיסטריביושאָן קאָמיטע״, וועלכער האלט פון רבי׳ן אן עולם ומלאו — זיינען מעהרערע הונ־דערטער פאמיליען שומרי דת געהאלפען געוואָרען. ווי דער רבי האָט זיך דערוואוסט פון דעם 15 מיליאָן דריווו וואָס דער „דזשאָינט דיסטריביושאן קאָמיטע״ וויל איצט אונטערנעהמען צו אונ־טערשטיצען די אידישע קאלאניזאציע אין רוסלאנד, די איינציגע

רעטונג פאר הונדערטער טויזענדער רוסישע אידען, וואס צוליעב די קאמוניסטישע עקאנאמישע בעדינגונגען זיינען זיי געבליבען אהן פרנסה — האט ער צוגעשיקט אהער א פארטיגען אויס־געארבייטען פלאן ווי אנצוגעהן מיט דער הילף, און גלייכצייטיג געבעטען צו בעווילינגען געוויסע סומען פאר צרכי הדת. זיין איינ־טרעטען פאר דער זאך האט געפונען גרויס בייפאל ביי די פיה־רער פון דזשאינט, און זיין מיינונג האט געשפיעלט א גרויסע ראָלע אויפ'ן גרויסען היסטאָרישען קאָנפערענץ, וואָס איז אָב־געהאלטען געווארען אין חודש אלול תרפ"ה, אין פילאדעלפיא. אלס אפיציעלער פערטרעטער פון רבי'ן זיינען איינגעלאדען גע־ווארען צום קאנפערענץ הרב לאקשין און לאיער יקותיאל קרעמער, א זוהן פון ר' משה אליעזר קרעמער ז"ל.

זייער השתדלות האָט געהאט א גרויסען ערפאָלג און אז דער רבי האָט זיך דערפון דערוואוסט, האָט ער צוגעשיקט א דאנק־בריף צו לאָיער קרעמער, וועלכער אין אידישער איבערזעצונג לייענט זיך ווי פאָלגט.

ב"ה, יום ג', ט' מרחשון, תרפ"ו.

כבוד ידידי הכ' נכבד ונעלה, המורתו במדות נשגבות, פועל חרוץ לטובת בני עמו החרם הנודע מר. יקותיאל יחי למשפחת קרעמער. שלום וברכה.

„די אנגענעהמע בשורה וואס האָט מיר אָנגעזאָגט אונזער טייערער פריינד הרב לאקשון, אז אייער מיה און ארבייט ביים „דזשאָינט" איז געקרוינט געוואָרען מיט ערפאָלג און אז זיי האָבען אָנגענומען מיינע עצות צו פארזאָרגען די אידישע קאָלאָניעס אין רוסלאנד מיט רעליגיעזע אנשטאלטען, און צו שטיצען די אידישע בעלי־מלאכות אין די שטעדט אָנצוהאלטען זייער עקזיסטענץ — האט דערפרעהט מיין הארץ וואָס איז באטריבט און צובראָכען פונ'ם ביטערען אידישען צושטאנד אין רוסלאנד. טויזענדער אידי־שע פאמיליעס ליידען היינט הונגער און קעלט, דורכדעם וואָס זיי ווילען ניט מחלל שבת זיין, און אז דער „דזשאָינט" וועט מקיים זיין די הבטחה וואָס ער האָט אייך געגעבען צו געבען זיי די מעג־

ליכקייט צו ארבייטען און דערביי קענען היטען די רעליגיע, דאן וועלען זעהר פיעל פון אונזערע טייערע ברידער ניט ברויכען מעהר צו הונגערן, ניט זיי און ניט זייערע קינדער, און דאָס וועט זיין א ווירקליכער קדוש השם.

„פאר׳ן דורכפיהרען אזא וויכטיגע זאך זאָל אייך השם יתברך בענשען מיט א דרייפאכיגע ברכה, מיט חיים, שלום און הצלחה. דער אויבערסטער זאָל אייך העלפען איהר זאָלט האָבען שטענדיג הצלחה אין אלע ענינים וואו איהר וועט אויפטרעטען, אין אלע משפטים וועלכע איהר וועט פיהרען זאָלט איהר שטענדיג ארויס דער גערעכטער. ער זאָל אייך העלפען, אז איהר זאָלט געהן אזוי ווייטער אין די וועגען פון אייער טייערן פאָטער דער חסיד ז״ל, צו טאָן טובות אונזערע ברידער, צייטווייליגע און באשטענדיגע.

„איהר זאָלט אָבער וויסען, מיין פריינד, דער זוהן פון מיין פריינד, אז די פּראַקטיקע האָט מיר געלערנט דאָס ביז א גוטע זאך ווערט דורכגעפיהרט נעהמט צייט, און ס׳איז נאָך נויטיג פיל כחות אָנצואווענדען ביז דאָס פארשפּרעכען פון „דזשאָינט״ זאָל דורכגע־פיהרט ווערען אין לעבען. ובכן זאָלט איהר שטעהן אויף דער וואך און זעהן אז דאָס וואָס איהר האָט אָנגעהויבען זאָל טאַקע פאר־ווירקליכט ווערען, און פארגעסט ניט, מיין פריינד, דער זוהן פון מיין פריינד, אז דורך אייך קען קומען א ישועה צו הונדערטער טויזענדער אידען, וועלכע שוועבען צווישען לעבען און טויט, דורכ־דעם וואָס זיי ווילען היטען אונזער דת, און זייט זיכער אז דער אויבערשטער וועט אייך העלפען צו זיין א מזכה רבים וועלכע ווילען מקדש השם זיין״.

זייט געבענשט ווי איהר ווינשט זיך אליין און ווי עס ווינשט אייך אייער פריינד.

יוסף יצחק שניאורסאָן.

צום סוף גיבען מיר איבער אן אייגענהענדיגען בריף וואָס ר׳ משה אליעזר האָט געשריבען צו זיין פריינד ר׳ בער לעווין אין ספּרינגפילד.

דעם דאָזיגען בריף האָט ער אָנגעשריבען אין טאָג וואָס ער איז קראַנק געוואָרען. און דאָס איז זיין לעצטער בריף. אינטערעסאַנט איז אויך דער אינ־האַלט פון בריף וועגען א חוב, אין וועלכען ער בעט זיין פריינד צו לאָזען וויסען זיין ברודער, אַז ער איז איהם מוחל די צינזען און דעם קרן זאָל ער אָפּ־געבען ווען דער אויבערשטער וועט אים העלפען און אויך ניט אָבגעבען איהם נאָר צו זיין ברודער אין קורינעץ.

MORRIS L. KRAMER
HYMAN S. KRAMER
ABRAHAM S. KRAMER

TELEPHONE SPRING 654

M. L. KRAMER & SONS

MANUFACTURERS OF

BOYS CLOTHING

MEN'S PANTS & KNEE PANTS

687-89 BROADWAY

New York

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

Street in Kurenitz
אַ גאַס אין קורינעץ

Kurenitz Market Place
קורינעצער מאַרק־פּלאַץ

Yeshevah Teachers
תלמידים פון תלמוד־תורה

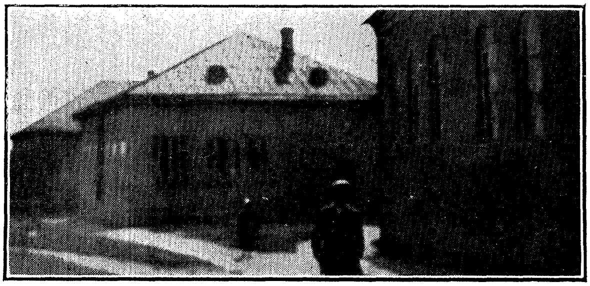

The Three Synagogues
דריי שוהלען

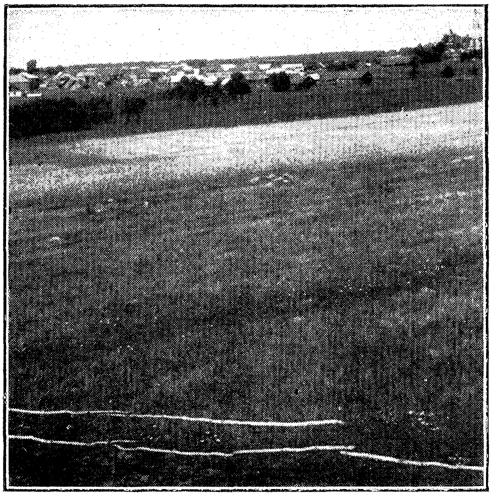

Panorama of Kurenitz
א בילד פון קורינעץ

Hebrew School Girls
תלמידות פון דער העברעאישער שול

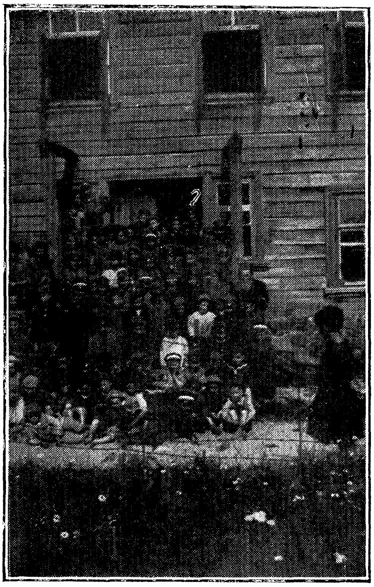

Yeshevah Boys

ישיבה בחורים

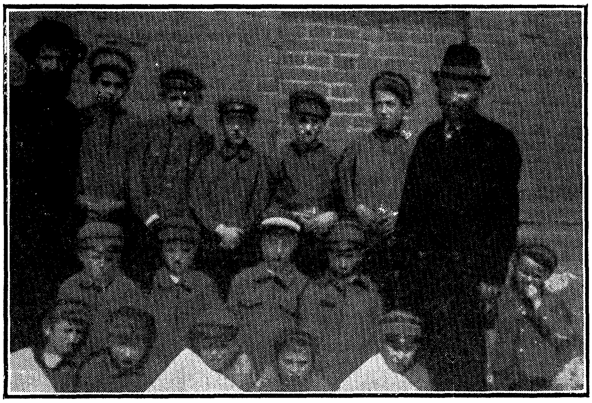

Talmud Class

די לעהרער פון תלמוד־תורה

THE LIFE

of

MORRIS L. KRAMER

A BIOGRAPHICAL SKETCH
OF A JEWISH SCHOLAR
AND BUSINESSMAN

Compiled and arranged by a group
of his friends and admirers

NEW YORK, 1926

PINSKI-MASSEL PRESS, INC.
NEW YORK

INTRODUCTION

Thursday, the 30th day of April, 1925 (the 6th day of Iyar, 5685), will remain an eternal day of mourning, to us and to our children after us to the end of days. On that day, the Crown of Glory was snatched off our head! The Sun became darkened and overcast in the very hour of his noon-day brightness. On that fatal day we lost our beloved and unforgettable father, the pride of our family, Moses Eliezer Kramer, may his soul rest in peace!

Deep as the sea is our sorrow—a sorrow in which we can find neither comfort nor ease. Deep indeed is the sorrow and anguish of any man in the loss of a beloved parent. But greater still is our sorrow in the loss of a father, who, during his entire life, was a father not only to his own family, but the protector, and the source of inspiration to so many others through the great generosity of his heart, through his unbounded loving-kindness and philanthropy.

It is said that one of the immutable laws of Nature is for the dead to be, soonor or later, forgotten. But we shrink from the thought that we, the children who have grown up under the sheltering care and the tenderness of this saintly man, and have been the daily witnesses to the nobility of his life and the loftiness of his deeds,

should ever draw the veil of forgetfulness over his memory. His bright spiritual image shall forever be before our eyes, so that it may serve as the guide and the path-finder in our life, while his memory shall be revered by us to the very end of our days.

There is one thing that we do fear, however. We fear that our young children, whose knowledge of this great and exceptional personality is, and will be, in a great measure, based on hearsay only, will have but a faint recollection of the founder of our family, while the generations that succeed them will know still less. There is thus the possibility that the memory of this great and good ancestor, may be in the course of time, either entirely forgotten, or only faintly remembered.

It was this haunting fear of the future that has urged us on to this task, and has given birth in our minds to the thought of writing this brief biography in both Yiddish and English, so as to leave it as a spiritual heritage to our successors on the stage of life. Let them, too, know their great ancestor, and at the same time learn to make him the pattern of the life that they are to lead. Let them peruse carefully this book and appreciate the essence and the glory of true Jewish conduct and idealism, so that they may justly feel pride in their descent from this man, who represented the embodiment of true and sincere piety and an innate love for mankind.

This book, in briefly relating the noble life of our father, may, we hope, at the same time serve as an example to many other men and women, by furnishing splendid proof that neither money nor knowledge is in itself sufficient to bring happiness to man, but that it is essen-

tially important to know the proper means of making use of wealth and knowledge so that it may bring true happiness in its enjoyment. Our unforgettable father was happy and contented all through his life-long days and was ever of good cheer, not because of the fact that he was blessed with sufficient means to fully satisfy the economic necessities of life, but because hardly a day passed in his mature life that he did not utilize his means for doing good to some person or cause. He gloried not in his wealth or wisdom but in his humble, but intensely sincere, devotion to God and to his fellowmen.

Then, too, another thought was present in our mind as we contemplated the preparation of this book. It was to bring some small measure of comfort to our dear mother in her bereavement. Good and pious woman that she is—she is bearing up heroically under her great burden of sorrow. Like a true saint, she is cheerfully accepting her meed of suffering and is bearing bravely the parting, in the noontide of life, from the one in whose loving and harmonious association she had spent so many happy years. Let her read this book and find solace in living once again those beautiful memories, the memories of that rare good fortune that was hers in having lived for forty-four years with this good man, and to have shared actively in all his noble deeds. And we, her devoted children, are offering up our daily prayers to the Almighty to prolong her life in joy and happiness, and may she find much comfort and contentment in her children and grandchildren.

The contents of this book have been assembled by a small but varied group of associates and friends of our

departed father,—including a few who have grown up with him in his old home-town,—some who frequently co-operated with him in his many endeavors, and others who were attached to him by business ties, and by some who enjoyed his intimate friendship in private life. To these men we hereby express our heartfelt thanks. They are: Rabbi Menachem Mendel Lakshin, Rabbi Noah Liverant of Kurenitz, Rabbi Chayim Avrom-Ber Levine, Abraham Michael Katz of Rockaway, Chayim Ber Sasensky, Rabbi Nachman H. Ebin, Ber Levin of Springfield, Mr. Abraham Kaplan, Mr. Jacob Katzenelenson, Mr. David Shifrin, Mr. Isaac Epstein, Mr. Baruch Kopelowitz, Isaac Cohen of New Haven, Charles Paston and Jacob Massel. Special thanks are due to the renowned literateur and publicist, Mr. Jacob Mark, under whose able editorship this book was written and prepared for print.

New York, Nisson, 5686—March, 1926.

Sons

Hyman S. Kramer............. (חיים שניאור זלמן)
Abraham B. Kramer................ (אברהם בער)
Isidor H. Kramer....................(יצחק אריה)
Samuel Kramer....................... (יקותיאל)

Daughters

Beckie L. Kaplan.................. (באשע ליבע)
Sadie Weisbard......................... (שיינע)
Bertha Kramer........................ (ברכה)

CHAPTER I

Reb Moses Eliezer's Parentage and Early Environment

It is axiomatic that when one wishes to have the tree bear good and wholesome fruit he must study carefully the soil in which it is being planted. One must, also, bestow the utmost care upon that tree after it has been planted, especially so during the early and tender period of its life. It is equally so with regard to a human being; his descent as well as the surrounding in which he grows up forming the two main factors in his later life and development. A popular proverb has it that "the apple does not drop too far from the tree." And it undoubtedly is true that out of refined and intelligent parents there will come forth a generation of refined and cultured offspring. Of even greater importance than family is education and rearing which forms the impressions that develop in one from the surroundings in which he has spent the impressionable years of his childhood and youth. No book or teacher can possibly leave such a deep and lasting impression on one as is made in the actual observation in one's youth of the practice by others of virtue and good deeds. Reb Moses Eliezer Kramer had the good fortune to be blessed wth both. He was born of good and noble-minded parents, and was

reared in a home atmosphere that was full of learning, piety and good deeds.

The small hamlet of "Kurenitz" in the Province of Wilna, whose population never exceeded three or four hundred Jewish families, played an important role in the spiritual life of the Jews of Russia of sixty or seventy years ago quite out of all proportion to its size. This townlet was famed for her great Talmudic scholars, for her God-fearing and pious men and women, and was considered at the same time as the cultural center of the *Liubawitscher chassidim* of the entire Province. Poor and small as the town was, it managed nevertheless to maintain, and to maintain well, three Chassidic synagogues and one of the Misnagdic ('opponents') sect. To the town's credit be it said here that it was one of the very few towns in which these two opposing sects always managed to live in peace and harmony with each other. The inhabitants of this townlet continued to lead the happy and simple life of their fathers, their few simple needs satisfied with a minimum of exertion and worry. The entire townlet constituted, as it were, one happy family, sharing each other's sorrows and joys and celebrating their periodic holidays in that spirit of happiness and whole-heartedness that is so rare to meet with in our present, more complicated, life. The first one to introduce the Chassidic cult into this Lithuanian townlet was the renowned leader and Talmudic scholar, Zalman Kurenitzer, a man who has remained to this day the pride of the people of Kurenitz. He was presently joined by some of the best known residents and scholars of the town, such as: Judah Leib Efron, Judah Zussman,

Joseph Meier Levy and other men of prominence. This movement gained even greater impetus in the days of Zalman's son, Reb Ziske, one of the most celebrated scholars and pious men of that period in the entire region.

Many are the wonderful tales told by the Chassidim of this Reb Ziske. To this very day, the people of Kurenitz mention his name in tones of reverence, respect, and honor. Out of the many and various legends that have, in course of time, been built up about his singular personality, one can readily perceive that he was not only a man of great scholarship and piety, but a man of great worldly wisdom and exceptional ethical conduct as well; a man whose rich personality exerted no little influence upon his surrounding. Reb Moses Eliezer, who had the rare good fortune to study in the years of his youth in Reb Ziske's school ('Beth-Hamedrash') and so had the opportunity to come in close contact with this good man and to observe him and his deeds, would often say, "If some little of the glow and the warmth of the Jewish heart has remained with me, it is Reb Ziske that I have to thank for it." One must remember, also, that the Jewish life of that period was full to overflowing with learning and piety, with charity and good deeds; virtues, which laid the substantial foundations for the subsequent career of Reb Moses Eliezer Kramer.

Greater even than all these, was the domestic influence. It was a home full of learning ('Torah') and Jewish piety, loving-kindness and generosity; a most beautiful example of the truly Jewish home of the past days, the equal of which it is so rare to find at the present time, not only in America but in the old home-land as well. Some

men of the present age find difficulty in conceiving the possibility of people going through life bearing the burden of their neighbor's worries upon their own shoulders. They wonder how it is possible for a person not to wait for the sufferer or the needy one to come for aid, but to anticipate his needs and wishes. They cannot imagine that there were always men and women among us whose human sympathies were so broad that their deeds of generosity always exceeded their slender means, men who actually shared their last mouthful of bread with the hungry and needy ones, or with those who were in greater need than themselves. To this type of saintly people Reb Yechiel Michel, father of Moses Eliezer, belonged. He was a man of learning and great piety, a man of worldly wisdom and accomplishment. Such was also his mother, Itke, a woman of true piety, with a heart full of kindness and generosity. Though they were far from wealthy all through their life, they always gave more of their limited means than many of their more wealthy townsmen and neighbors.

At the time of Reb Moses Eliezer's birth, in the year 1864, his parents lived at Kurenitz. Seven years later they removed to the nearby village of "Ostashkova," where they became the lessors of an estate, remaining there to the end of their days. The noble owner of the village and estate, Baronowitz by name, after a brief acquaintance with his tenant, learned to appreciate the nobility of character and refinement of Reb Michel—who, by the way, spoke an excellent Polish—entrusted him with the management of his entire estate and recommended him as well to many of the neighboring land-

owners. Reb Michel thus had the opportunity to earn some extra money and to become a man of moderate means. But his ambition in life was not the accumulation of wealth, but rather to share it with those less fortunate than himself. He would make frequent pilgrimages to the Rebbi of Liubawitsch, first to Reb Mendele, and later to his successor Reb Shmulke, and on these occasions would give generously of his means to all worthy causes.

His reputation as a philanthropist was known far and wide in all the towns of the neighborhood, such as: Kurenitz, Ilia, and Retzka, in which towns he would distribute considerable sums of money for the needy ones and to the communal institutions on the eve of each holiday. His wife would come into the neighboring townlet of Retzke on the Sabbath Eve and distribute among the poor the needed ingredients of the Sabbath meals—meat, fish, white bread and so forth. She would raise flocks of geese, year after year, whose meat she would distribute among the sick poor, while the feathers would be given to dowerless brides. Aside from all this, they were both unusually hospitable. At their home the tables were always set and the beds made, for the accommodation of all poor wayfarers. Though their own family was by no means a large one, they would cook, day after day, great potfuls of food, in order to make sure of a sufficiency of good things in the event of the arrival of a greater number of wayfarers than expected. As a matter of fact, there was never any shortage of guests at their home, as the poor wayfarers of the neighborhood usually carried the glad tidings to one another. They would

tell each other that "Reb Michel der Ostashkever" kept an open house, that one always was sure of receiving a hearty meal at his home, and a little pocket-money besides.

Reb Michel was exceedingly studious by nature. He would employ every one of his spare moments in study, and urge the young Moses Eliezer, who in his youth was not of a particularly studious disposition, to do likewise. Like most of the *Chassidim* of the Liubawitsch school, he was a stranger to all pride and self-seeking, was a splendid 'mixer' with all people, and an exceedingly gifted conversationalist and wit. As a matter of fact, and in spite of all this, his life was far from being one of continual sunshine.

The raising of his family entailed no little hardship and sacrifice on his part, and he suffered not a little from the caprices of the despotic Russian Government. But, despite all this, he always retained a cheerful spirit and never lost his faith in God. He suffered a most cruel blow in the death of his beloved wife, which occurred in the year 1908. His son, Moses Eliezer Kramer, who at that time had already attained substantial means, begged him repeatedly to abandon his village and all business affairs, and either settle in Kurenitz, and devote the rest of his days to study and good deeds unhampered by care or responsibility, or to come to America and live in peace and contentment in the midst of his adoring family. But he would not listen to either of these proposals. He preferred to remain in his beloved village and retain his independence. In the company of

his son Yishaye Wolf, he continued to carry on his usual labors for quite a number of years thereafter.

About a half year previous to his death he had occasion to journey to Mir (Province of Minsk) to buy horses for the owner of the estate on which he lived. While in town, he visited the celebrated *Yeshivah* of the place, and, observing hundreds of young men studying so assiduously, a pang of regret seized him for having fallen into the practice of the Chassidim of Liubawitsch who usually spoke unfavorably of the Misnagdic Yeshivahs. Wishing to atone for his mistake, he sent for the *Mashgiach* (Supervisor) and personally handed him a very substantial donation.

He informed him at the same time of the fact that he had a rich son in America who was showering him with pleas to retire from active business, to come to America and be maintained by him in comfort. The *Mashgiach,* realizing that he had an unusual man before him, would not let Reb Michel go away until he had obtained his promise to retire forthwith from all active business and devote the rest of his days to the study of the Torah. This promise was duly kept by Reb Michel, who from that day on until the day of his death, dedicated his life to the study of the sacred Torah and the worship of God.

Reb Michel died in the year Nineteen Hundred and Fourteen, a short while previous to the outbreak of the World War. He was mercifully spared the miseries of that sad period in human history. He was then about seventy-four years of age.

CHAPTER II

Youth

It was naturally to be expected that, descended from such stock and reared in an atmosphere of learning and piety, Moses Eliezer would grow up to be just the type of man that he later became; a man of exceptional character and noble deeds. Although in his boyhood days, he was not studiously inclined but was playful and mischievous, nevertheless, his environment and home influences left their permanent impression upon him. There are signs aplenty to indicate that he kept his eyes carefully open to all that went on in the home of his parents; and it is beyond any doubt that he also carried away most vivid recollections of all that he saw and observed at the home of Reb Ziske, and that he was firmly resolved to follow in the footsteps of all these good and pious people. It would indeed appear that, in many instances, he even exceeded the piety and the saintliness of these exemplars of his. For, we must remember that while it was comparatively easy to live a truly Jewish life a half century or so ago in a small Lithuanian town, it was by no means easy to do so in the great American city of New York. It was only the truly-good and idealistic Jews of Moses Eliezer Kramer's type that could have undertaken it, and succeeded in their undertaking.

While yet a school boy, the youthful Moses Eliezer already displayed his unusual abilities, showed his quick penetrating mind and his unusually powerful memory. At his Bar Mitzvah he delivered a fine scholarly discourse that called forth great admiration from Reb Ziske, who immediately advised his father to send him to the Ilyer Yeshivah for the continuation of his studies. He was accordingly sent there, staying, however, only a little less than two years, not wishing to be a further charge upon his father, but to become self-supporting. Being by nature extremely energetic and ambitious, he threw himself, accordingly, and with all his soul, into the work before him, no task or labor being too hard or too irksome for him. He worked in the fields, carried wood from the forest, tended the cattle and performed similar hard labors. Nature had blessed him with a strong physique. He was an unusually powerful man, and even in his advanced age he could still carry with ease a burden that required the muscle power of young and strong men to lift. He was feared and respected alike by all his Gentile neighbors in the village. No one would ever dream of measuring strength with him, and not infrequently would his prowess put to rout, with not a few broken bones in the bargain, an entire horde of boys, when they sought to amuse themselves by tormenting some much-frightened and overburdened itinerant Jewish peddler. His fists would cure them in short order of all their natural love for this form of sport.

'Fear' was a word that had no place in his vocabulary. He would stroll alone, on the darkest night, through the thick woods, never fearing either man or beast. Some

of the Gentile neighbors of his village thought that they might have some fun by giving him a fright on some night while he was, as usual, walking through a lonely wood. They attired themselves in white sheets, covered their faces and, holding burning brands in their hands, went forth to meet him. Noting all that went on from a distance, he kept walking on and on, until he reached the spot where they awaited him, when, taking hold of them in pairs, he thumped their heads one against the other until they were all laid out flat upon the ground. This exploit served to instill even greater fear in their hearts for his prowess. They respected, however, at the same time, the great kindness of his heart.

In such manner, he continued his peaceful and happy life up to his seventeenth year, the year of his marriage.

CHAPER III

Betrothal and Marriage

The greatest contributory factor to the success of his life was his marriage. Did not the Sage say (Proverbs, 19, 14). "House and wealth are an inheritance from fathers; but from the Lord (cometh) an intelligent wife," which means, that one's parents can give one a home and riches, but it is the Almighty alone who can bless one with a wise help-mate? Reb Moses Eliezer did indeed find the best of all women for his helpmate in life. His wife, Rachel Elkeh, has proved herself a most loving and devoted companion throughout his entire life, sharing cheerfully with him in joy and sorrow; fully contented in their early and lean years and thoroughly modest in her demands and desires in their later, more prosperous, days. There was no difficulty that her determined will could not surmount. During their years of bitter poverty she would literally carry her young sons to the Cheder, when the lack of good shoes made walking unpleasant for them. Nor would she consider it as beneath her station in the latter years, with servants in the house, to labor away in the preparation of meals and warm beds for the many poor guests that Reb Moses Eliezer would frequently bring into his home. Indeed, it was Reb Moses Eliezer's repeated assertion

to his friends that credit was entirely due to his Rachel Elkeh for any of the good deeds that it had been his good fortune to accomplish in this life. It is certainly true that he could not have lived his life as he did with any other woman as his helpmate.

Rachel Elkeh traces her descent to a prominent *Chassidic* family of Dvinsk, Stikan by name. Her father, who died young, was known to his fellow-townsmen as 'Zalmen the Cohen.' He was a great Talmudic scholar, a man of deep piety, and was a Hebrew teacher all through his life, an occupation that brought him but a bare living. He died, as already related, in the prime of life. His brothers were, however, merchants of prominence, widely known and respected in the City of Dvinsk, leaving a name and reputation that is still borne with honor by their descendants. Rachel Elkeh was an only daughter, and, as a matter of fact, the only girl in this entire, many-branched family, which, peculiarly enough, consisted of male offspring only. Her brothers were all men of learning and had the Rabbinic diploma ("Smichah"); one of them in particular, Reb Boruch Hodesh of Widz, being a most remarkable man. For, quite aside from his standing in the realms of learning and the mercantile world, he was also widely known for his sagacity. It so happened that this Reb Boruch, while making a business visit to the city of Smargon, became acquainted with Reb Yechiel Michel Kramer of Astashkova, and, in the course of conversation, this Reb Michel informed him that he had a son seventeen, a nice and lively young chap, and possessed of fine abilities, whom he would like to marry off, provided that he could find a suitable mate for him,

the daughter of a scholar and of good family. Reb Boruch told him at once of his own orphaned sister, who, in his belief, would make a suitable mate for the youth. It was there and then decided that Reb Boruch should accompany Reb Michel to Astashkova, meet the young man, and engage in a Talmudic discussion with him. And so it was indeed done. Passing through Kurenitz on his way to Astashkova, Reb Boruch stopped off at the home of Reb Ziske in order to get his opinion of the youth and his family. Reb Ziske was high in his praises of the young man and his philanthropic parents; so that, after Reb Boruch had met the youth and had been duly impressed by his knowledge, it was decided by both parties to have the betrothal contract drawn right there and then and to set a date for the wedding. When the question of dowry came up, Reb Boruch informed them, however, that the bride-to-be was entirely dowerless, but that he would obligate himself to provide her with a trousseau suitable to her station. The young man's parents, as did Reb Ziske, promptly agreed that in the case of the daughter of a scholar, coming of a good family and an orphan, there need be no talk of any dowry, and so it was accordingly decided. The bethrothal contract was drawn between the parents, to be later signed by the young couple, in accordance with the prevalent practice of the day, neither the young man nor the maiden being consulted, nor meeting each other.

Reb Boruch now duly informed the mother of the maiden and the rest of the family of the match, praising heartily at the same time the young man. But, no sooner did the intended bride's uncle, Joseph Simon Stikan, a

merchant and a man of some modern education, hear of it, than he came out with a strong protest against his beloved niece's betrothal to a man whom she had never seen, and whom she may not like after meeting. His objections were accordingly made known to Reb Boruch, who thereupon arranged that the betrothed couple, as well as their respective families, should meet at the town of Widz. The bride-to-be and her mother were the first to arrive at the meeting place, and were joined shortly thereafter by the groom and his father. It so happened that Reb Michel introduced himself first to the maiden and made an excellent impression by his beautiful appearance and general demeanor, which resembled much more the behavior and appearance of an accomplished man-of-the-world than of a villager.

Later on, however, when the girl met the intended groom, she was not at all overjoyed. In the first place, the young man appeared even younger than his age; and, secondly, he was dressed in the true village style; tall boots and a flat-top broad cap, an attire never worn by the better-class young men of the big city that she came from. And then there was also his exceeding bashfulness. He was too bashful to utter a single word, while she was not at all backward in telling them that she did not like the young man chosen for her. Reb Michel, who felt very proud of his son, thereupon became thoroughly angry, gave orders to harness his horses, and was on his way homeward together with his son.

Both the girl's mother and Reb Boruch, the author of the match, were deeply grieved at this turn of affairs, considering it as a most suitable match for all concerned.

They began to plead with the young woman, urging her not to be led astray by first impressions, telling her that this village-boy was destined to become a great man some day. After much pleading, they persuaded her to agree to a second meeting with the youth, to find out if she would not change her opinion of him after another meeting.

As the youth's family had already departed, Reb Boruch dispatched a courier with a letter to Reb Michel informing him of the *Kaleh's* willingness to meet the youth once more, and bidding him return forthwith. And here, a trifling incident turned out to be the turning point in their fortunes. Reb Michel, feeling thoroughly worried over what had happened, and not a little absorbed in his bitter thoughts, did not notice that a spark out of his lighted pipe had set fire to one of the sleeves of his coat. This necessitated stopping at some inn to have the coat repaired, making it possible for the courier to overtake them with his letter, and thus effect a reconciliation between the parties.

This letter did not, however, make the expected impression upon Reb Michel's resolute character, and he kept right on the road homeward. A thunder storm happening to set in a little while later, Reb Michel, sincere and unquestioning believer that he was, saw in this the finger of God, turned about and drove back to Widz. Things took an entirely different turn after his arrival there; the young man had dropped his bashfulness and displayed more of self-confidence and spirit, conversing quite freely now with the girl, as a result of which changed behavior she speedily corrected her hastily-

formed opinion of him. He was now finding more and more favor in her eyes; more especially so after she had taken note of the complete self-mastery with which he engaged in knotty Talmudic discussions with mature men of learning. And since it was the high-water mark of her ambition to be married to a scholar, she speedily gave her full consent to the arrangement, changing gloom into joy for all concerned.

A half year later the wedding took place, the young couple going to live with the groom's folks in Astashkova. The first few years of their wedded life were years of real happiness for them. They lived in a home that was bountifully supplied with all the good things of life. The young woman enjoyed the sincere love of her parents-in-law, who did not fail to take proper note of the nobility of her character and the tender care that she took of their son. They were gratified to see the tenderness and circumspection with which she, a woman bred to the big city's ways, was gradually weaning him away from his crude village habits; they saw that she managed things so that he would have a maximum of leisure each day for the study of the Torah, and they noted the joy with which she would then sit near him and listen gleefully to every word that he uttered.

This singularly good and noble-hearted woman, in later life, not only proved herself a good and faithful wife, but also an exceptionally devoted and tender-hearted mother; so that Reb Moses Eliezer, being a very much occupied man during the greater part of his active life, a great deal of the responsibility for rearing and caring for the children of the family devolved upon her;

she had to look not only after their physical needs, but their moral and spiritual welfare as well. It is to her that credit in a large measure is due for their success in life. Her children love and adore her. Her word and wish are respected by all of them to this very day.

CHAPTER IV

YEARS OF STRUGGLE

The sixty years of Reb Moses Eliezer's life can readily be divided into three equal periods; the first twenty years, the middle period, and the last twenty years. The first twenty years were spent in comfort and ease. The oldest son of a household that always boasted plenteousness and well-being, a household that was the envy of and example to many; beloved by all and indulged by them, his life was a happy and gay one indeed. He had married well, had chosen a beautiful and good wife, and had never as yet known either care or worry in any form. Such was the life led by him till the end of his twentieth year, after which there began, however, a series of hard years that also lasted for twenty years; years of suffering, of need, and the lack of comfort and well-being. First of all, there came along the worry of getting his release from military service. Being naturally healthy and free from all physical blemish, he had no hope whatsoever of obtaining exemption from service on any of the usual, prescribed, grounds. It was not at all wise for him, therefore, to remain at home, and far better and safer to leave home and go off to some strange place. Three years of suffering elapsed before he could feel

that he was entirely free of the menace that hung over him.

But, no sooner was this source of worry removed, than a new series of annoyances commenced about his right of domicile in the village. The Russian Government had, in 1882, enacted the infamous May Laws which, among others, forbade Jews to settle in the villages, excepting from the operations of this law only those who had lived in the villages previous to the enactment of these ordinances, and their minor children. These minor children could not, however, remain in the village after they had attained their majority, but had to find new homes in the already overcrowded towns. Thanks to this barbarous law, Moses Eliezer could no longer stay in the village on the strength of his father's privileged position, but had to leave his father's home and the beloved village in which he had spent so many happy years, together with his wife and their three small children. He now settled in the village of Kurenitz, a short distance from his father's home, and about five miles from the town of Ilia; and since he did not enjoy the right of residence, he was the subject of constant annoyance and the unpleasant attentions on the part of the local officials.

But, even this state of affairs, unpleasant as it was, did not last very long. The facts becoming known to the District Inspector ('Ispravnik'), he ordered him to vacate the village forthwith. This order not being promptly enough obeyed, the family having no place to go to, the official became very much wrought up, and sent a peremptory order to the Village Head to see to it that the Kramer family was evicted forthwith, and not to

permit any one of them to take along any of their belongings excepting the clothes on their backs. On a Yom Kippur Eve, the day of all the days in the year, two stalwart peasants unexpectedly appeared at the Kramer home, and, in the name of the Law, ordered them to leave the village. No plea or argument to delay the execution of the order until after the Holy day was of any avail. Moses Eliezer had to harness his wagon, place his family and his few belongings in it, and get ready for the mournful journey.

It was a terrible moment for all of them. The cries and the wails of these poor people filled the very air with misery; the cries of all, with the sole exception of Moses Eliezer, who struggled manfully to repress his feelings and his anguish. It was so terrible to become homeless, not to know even where to seek a new home for one's self and dependents! The only thing that he did was to keep putting into the wagon such of his household articles as he could lay his hands on. When the peasants began to grumble at his action, and to point to the order of the District Inspector, he merely warned them that he could not vouch for his actions in his excited state, and that it was much better for them not to provoke him at that time. The peasants, becoming thoroughly alarmed at that threat, desisted from all further interference, and even gave him a little help in his unpleasant task.

In the afternoon of that day (the Atonement Eve) he arrived, tired and worn, in the neighboring town of Ilia, found some kind of a home for himself and family, and began to look around for something to do. Having a

horse and wagon, and being blessed with a strong constitution, he became a carter. He carted lumber from the neighboring woods, stones from the quarries, and performed similar heavy tasks. He found no task too hard to perform, no work beneath him, just as long as these would ensure a decent livelihood for his family. But all of these labors did not suffice him for a bare existence and he was obliged to depend upon the occasional bounty of his father. On the whole, the few years that he spent at Ilia were the hardest of his entire life. It certainly was tragic for a young man of his antecedents to have had to descend to such hard and disagreeable means of earning his livelihood. It was even more tragic to reap a reward of starvation in return for such tasks. In his later, more happy years, Moses Eliezer would often revert to those years, his years of hardship at Ilia. He would remark jestingly of the one good thing that those hard years had given him: his ability to recite the Book of Psalms by memory, both forward and backward. He would keep reciting the *Thilim* on his long and lonely journeys through field and wood.

Realizing soon that this occupation held out no prospect of a better future, for himself or his growing children, and that his father's business was not as flourishing now as it was in past years, he determined to leave darkest Russia, to journey to free America and begin his life anew. He spoke of this plan to his father, who, at first, was not at all agreeable to it. But after his father had met him one day hauling a heavy load of lumber through a wood, had seen him labor away for hours in an attempt to get the heavily laden vehicle out of a ditch,

his pity was awakened and, with tears in his eyes, granted the withheld permission. Reb Moses Eliezer now began making preparations for his journey, going about it quietly, so as not to cause any unnecessary suffering to his household. Even when the moment for departure had actually arrived, he took care that the wagon waited for him at some spot without the town, and not in front of his home. He took a cool, unceremonious leave of his family, right at his home, as though he were going on a brief journey to some nearby town, with the sole exception of his father, who accompanied him to the place where the wagon was waiting. The leave taking of these two was touching in the extreme. Both of them were greatly moved and in tears. Some inner voice surely must have told them that they were never to meet again in this life.

CHAPTER V

The Arrival in America

With a heavy heart, Reb Moses Eliezer left his home, his wife, his seven small children, his parents and other relatives to journey to a strange land, where he had neither friend nor acquaintance. If all this was not sufficient, there were yet many other troubles and trials to go through in the course of the long journey. Not being able to secure a Foreign Passport, he was obliged to steal his way across the frontier, as well as to suffer many other hardships before he finally reached the place of embarkation. His experience on board the steamer also was not enviable. Three weeks he spent in the steerage, during which time he existed on a diet of hard-tack and water. Thoroughly worn out with the hardship of his journey, he finally arrived in New York, in the early Summer of 1895, with empty pockets, but with his faith in God utterly unshaken. He knew that He would not forsake him.

A distant relative and fellow-townsman of his took him off the steamship and, taking him into his knee-pants shop, put him to work. One would have thought that this fellow should have felt himself honored in having Reb Michel Kramer's son among his workers. But just the very contrary was the case. This fellow

was anxious to show on every occasion that he was "master" now. Once, the following dialogue took place between them. "What do you think," this Mendel asked of him, "that you are in your father's home? Don't forget that you are in America now, where one has to toil day and night for his living." Moses Eliezer, his long suppressed self-respect asserting itself, answered him as follows: "Listen, Mendel! I remember you from our old home; and I know that out there you were not at all as smart as you now pretend to be. Of course, they say that America makes one clever; well, then, remember that I also am in America now, and this American cleverness tells me to leave you right now." Which he straightway did, though he had no other place of employment to go to.

His fellow townsmen, recalling his former days, the manner of his rearing and living, were of the opinion that he was not fit for common labor; and, since he was a man of learning, and religious sentiments besides, it would be proper for him to seek some communal job. As a matter of fact, they had already found a position for him as a *Shames* (Beadle) in a congregation composed of fellow townsmen, a position in which he could have made a comfortable living right there and then. But he would not listen to it, saying that he didn't want to barter away his soul, to make "Mi-Shebeirachs" (Blessings over the Torah) to every desecrator of the Sabbath. Instead, he engaged himself as a plain laborer to Mottke the tailor.

Meanwhile, his family back home in Ilia was in dire need. Reb Michel, his father, was leaving no stone un-

turned in his effort to have the government allow his son's wife and children to stay with him in the village, even if but temporarily, or until such a time when his son would be able to send for them. But all his efforts were futile, and the family remained in that miserable and broken condition for four long years. Rachel Elkeh, good and clever woman that she was, knew how to manage well with the meagre aid that she was now and then receiving from her now impoverished parents-in-law. She managed to take care of her children, to give them a good education at the hands of the best teachers of the town. Their position did not change much for the better even after the head of the family began to send them a little money, his remittances amounting at first to not more than a little over three dollars weekly. To do even this little for them, he was obliged to live on bread and water, and to deny himself many necessities. Not a few tears were shed by his wife and good mother when they received the "joyous" intelligence of his apprenticeship to this Mottke, the former tailor of their town, and the added information that he was deeply grateful to this man for teaching him the "art" of handling the needle and to become a good machine-operator. Thear tears flowed through the night-long hours over the fate of their accomplished and learned Moses Eliezer, who had been the pride and the envy of the entire town.

The period of his employment by others lasted not quite one full year. Thanks to his great ability and energy, he soon succeeded in forming a partnership, and to become a contractor. After a while he learned cutting, inventing a new and better method of cutting trousers, so

that he could compete successfully with the bigger contractors. Still later, he succeeded in forming a partnership with a man who knew how to manage all the outside duties of the business—the taking of orders and the delivery of the finished product, etc.—so that he was enabled to stay within the shop and to work away unmolested by any outside care. He would sometimes work as many as eighteen hours out of the twenty-four, and even sleep in the shop. Gradually, the sun of good fortune began to shine brightly upon him. He soon found himself the owner of a well-paying business, employing several workers, so that at the end of the third year he was in a position to send for his family. And this was the beginning of a new departure in his life.

CHAPTER VI.

Better Days

Even as the first twenty years, so were the final twenty years of his life full of happiness and good fortune. He was markedly successful not only in his business enterrises, becoming, as he did in due time, one of the big nanufacturers, but in all his other undertakings as well. With the arrival of his family, at the beginning of 1899, e years of his loneliness and hard toil ended. Establhing a household that soon became one of the finest and ost envied of Jewish homes in the city of New York, he continued to live for some years on the crowded East Side, in his desire to remain circumspect and conservative his mode of living, though his business kept growing the time, and from day to day. He stayed there until 906, when he purchased a home at Bath Beach and an to live in comfort, and established a truly Jewish ne.

Bath Beach was at that time one of the most exclusive summer resorts in the vicinity of New York. There were but few Jews in the vicinity at the time, and, being that he found great difficulty in having a Minyan (a Quorum of Ten) for his Sabbath services, he formed the habit of inviting some people out to his home for every Sabbath. It is true that there was a synagogue in the

vicinity, the one on Twenty-second Street, which served at the time as the only place of worship for both Bath Beach and Bensonhurst. But since there were but few men of real piety there at the time, and the ritual of their synagogue was not entirely in accord with the Orthodox tradition, he felt the need of establishing a temporary synagogue of his own. After some time, when the number of Jewish settlers in the region had increased, Reb Moses Eliezer built a synagogue for prayer and study on his own private grounds. The number of those who came there regularly to pray grew from day to day, numbering among them many men of repute, who thus became an ornament to the synagogue and its pride. One of the earliest of these was the well-known scholar, Reb Shmuel Hillel Isaacs, to please whom they ordained that the form of prayers should follow the Ashkenazic ritual, though Reb Moses Eliezer, being a born adherent of the Lebovitzer Chassidic sect,* always prayed in the Lurya ("Ari") ritual. It was only after the removal of Mr. Isaacs from the section that the Lurya ("Ari") ritual came into vogue and is in practice there to this very day. The Chazan during these years was the Talmud scholar and man of true piety, Reb Isaac Epstein, a fellow townsman of Reb Moses Eliezer, who spent each Saturday and Holiday as a guest at the Kramer home. The former, together with Reb Abraham Kaplan, a scholar who, however, prefers to live by the toil of his own hands, volunteered upon Reb Moses Eliezer's death, to continue the

* "Chabad" in the text, the initials of three Hebrew words signifying Wisdom, Understanding and Knowledge, a term taken by the followers of the great Rabbi Shneier Zalman of Ladi.

public study of the Mishnah each day during the year of mourning.

It is seldom that one is as deserving of his good repute and fortune as Reb Moses Eliezer Kramer was. He was not a seeker of honors or popularity; and yet, and in spite of it, he was widely recognized as one of the most respected of Orthodox Jews in America, a man who was fortunate enough to embody the two blessings, learning and worldly riches, in his person. The great and widespread impression that his untimely death has made in all ranks of Jewry, is proof sufficient of the great popularity of his person, a person that combined learning, benevolence and good deeds.

True enough, there are not a few men of learning left in the City of New York, but many of them have but limited means and therefore cannot be generous. There are, again, among us those who are true philanthropists, who donate considerable sums to worthy causes; but the weak point in their armor is, that they contribute only to those causes that have the prestige of good publicity behind them. We have, again, many among us whose hearts beat warmly for their poor fellow men, who contribute much to the aid of the poorer and the needy, but who would never think of admitting the object of their aid into their own home. And there may be others who are religious, and observe all the minutiae of the Law, but do this only while they are at the synagogue, or, at most, during their mingling in public with their friends, while the inside of their home bears an entirely different character. There are also some who possess all these

enumerated virtues, but who ruin them by their great vanity and their hunt after appreciation.

Far different, indeed, was Moses Eliezer Kramer. He truly belonged to the "Chosen Few." He possessed all the above-named virtues, but none of the flaws or exceptions. He was a man of learning, a man of charitable deeds, of friendship, of kindliness, of love; a friend of the stranger and a man of true and sincere piety. The crown of all his virtues was his modesty. And in order to furnish a clear conception of these virtues of his, we will devote several separate chapters to the task, assigning the first chapter to a record of his study of the Torah.

CHAPTER VII

The Scholar

The saying of the Talmudists that "he who observes the Torah in poverty, will live to observe it in riches" came to pass and was amply realized in the life of Reb Moses Eliezer Kramer. While yet an ordinary workingman, toiling away each day for twelve hours and more, he would frequently deny himself much-needed sleep in order to find time for the study of the Torah. We need not wonder, then, that the Almighty eventually helped him and made it possible for him to study the Torah in comfort and in a modest synagogue (*Beth-Hamedrash*) that his own wealth had built on his grounds He formed the habit of rising no later than four o'clock on the morning of each day, and beginning at once the studies that occupied him until it was time to begin the day's work.

He was not content to be a student himself, but sought with all his might to teach others, organizing a Talmud group (*"Chevrah Schass"*) at his synagogue, of which he was the Reader and teacher. In the ten year period of existence of this group, he managed to go through the entire Babylonian Talmud and had begun it already for the second time before his death. Unfortunately, he managed to reach only as far as page fifty-seven of the

tractate *Shabbos,* this happening just one week before his untimely death. It had been his wish to lead this group every day of the week, but his study group, composed mostly of workers and busy men, could afford the needed time only on the Sabbaths, on which day they would, however, crowd in as much study as it was possible to crowd into one single day. They would assemble for study on Friday night, on the Sabbath morning and the afternoon, and on Saturday nights before the evening meal ("Laveh Malkeh"). He would read his Portion with a good deal of spirit, and, thanks to his masterly method of presentation, his study associates, hard working and tired men the most of them, acquired considerable knowledge in the course of a few years. After every Tractate, he would arrange a great feast for his pupils and study associates, and invite, besides, many men of learning who were not included in this circle.

The Grand Feast ("Siyum Hagodol"), evidencing the conclusion of the study of the entire Talmud, celebrated on the 19th day of Kislev 5685 in the "Zemach Zedek Nusach Ho'ari" synagogue on Henry Street, was one of the rarest events in the annals of New York. More than two hundred renowned scholars were there, among them many widely-known rabbis, who came from New York, Newark, Passaic and other towns, as well as many laymen of learning and prominence. The Talmudic discourses and felicitations delivered occupied about ten hours. Reb Moses Eliezer prepared, at his own expense, a great feast, and there was a lot of rejoicing and merry-making, the usual order of the day on such occasions being reserved, so that the *Chassidim* delivered

learned discourses while the *Misnagdim* sang the *Chassidic ditties.* It is interesting to record here the fact that contrary to the usual practice on such occasions, the giver of the feast, instead of occupying the seat of honor, kept well to the rear, looking personally to the welfare of his guests.

The Talmudic Sages say that "scholars grow riper and mellower with age." This was certainly true in the case of Reb Moses Eliezer Kramer, whose knowledge and clarity of mind kept ever increasing with age. His mind was always absorbed in his studies, even during his business hours, and not infrequently he would be seen taking notes and making outlines of some subject of study in which he was then engaged, while riding in a crowded subway train. His memory was as clear and as powerful during the last moments of his life as it had been in the earliest days of his youth. He knew by memory the entire six divisions of the Talmud, and was able to recite with ease entire long passages of it, without ever missing or misquoting a single word.

Reb Moses Eliezer, most likely, was one of the few non-professional Jewish scholars of America who kept up his assiduous studies and thus added, constantly and considerably, to his knowledge. As a rule, it happens that those who have brought a knowledge of the Torah along with them from their old homes, forget it little by little while living in America, while it is out of all question to speak of increasing their stock of knowledge. In his case, however, just the very opposite has happened. He was but a modest and not over-enthusiastic student

while at his old home. And it was only after his arrival on American soil that he became an assiduous student and considerable scholar. It is quite true that during the first few years of his American residence, being then very much absorbed in the hard struggle for existence and survival, he lacked the needed energy for any serious study of the Talmud and Commentaries, and so had to content himself with such comparatively easy studies as the *Medrash* and the *Ain Yaakov.* But later on, when fortune smiled on him and he could pursue his studies in comparative ease and comfort, he did indeed dedicate himself, and with his whole heart, to the study of the Talmud, devoting many an hour of concentrated study to some baffling subject or other, until he had completely mastered it and could call it his own. In this manner, he managed to become a man of real learning in due course of time. Though he had been reared in a Chassidic home and had remained an ardent Lebovitzer Chassid all his life-long days, he would yet devote but little of his time and of his energies to the study of the Chassidic books, but devoted them instead to the deeper study of the Talmud. He was at the same time an excellent Biblical scholar and knew well the rich Midrashic literature and the *Zohar*; but, firm and literal believer as he was in the Talmudic injunction to "*labor* over the Torah," he naturally preferred the studies that require hard and concentrated labor for their mastery to those that are acquired without much effort on the part of the student.

Quite aside from his own love of study, it was his ambition all the while to urge others on to study as well.

At the time of the celebration of the above-mentioned *Siyum Hogodol* (Great Feast for the completion of the Talmud), Mr. Jacob Mark, one of the guests, proposed a division of studies, which meant that in place of a group going through the entire Talmud in unison, they should assign certain volumes (and portions of volumes) to respective members of the group, so that, at the end of the year, they could all assemble once again, each one of them reading the concluding few paragraphs of his Tractate and then celebrate a collective *Siyum.* Reb Moses Eliezer was immensely pleased with that proposal, promising to make a personal canvas of the various scholarly men that he knew, and give each of them the opportunity to choose his own favorite Tractate. How happy was he when, in the course of a few weeks, he was able to report that he had apportioned all the Tractates of the Talmud, and that he had even met with a keen competition in the case of some of the Tractates! He also undertook at the same time to keep in touch with these men, and to remind each one of them of his undertaking. As Reb Moses Eliezer is, to our great sorrow, no longer with us, and it is possible that some one or other of these men has forgotten his promise, we found it necessary to inscribe here the names of those who have undertaken this work and the Tractates that they have chosen to study, just as we have found it recorded in his own note-book. They are:

Berachot, 64 pages..........Moses Eliezer Kramer
Shabbos, 157 pages..........Moses Eliezer Kramer
Erubin, 104 pages............Benjamin Tapper
Pesachim, 121 pages.........Chayim Kaplan

Beitzah, 40 pages	Menachem Mendel Helfand Abraham Mazer, Naphthali Herz Lieberman
Chagigah, 27 pages	Boruch Kopelowitz Chayim Zewi Heilbreich
Moed Koton, 29 pages	Chayim Zewi Heilbreich
Rosh Hashonoh, 35 pages	Moses, son of Elimelech Chayim David Rapaport
Yuma, 86 pages	Zelig, son of Abraham David Schreiber
Succah, 56 pages	Chayim Mantell
Taannis, 31 pages	Meir Barson
Yebomos, 122 pages	Jehudah Kamansky
Megillah, 32 pages	Mathias, son of Meir
Kedushin, 82 pages	Isaac Joseph Epstein
Gittin, 90 pages	Isaac Joseph Epstein
Nedarim, 91 pages	Abraham Kaplan
Nozir, 66 pages	Abraham Kaplan
Sotah, 49 pages	Ephraim Shewitz Abba Menachem Friedman Mendel Ratiner
Baba Metzia, 119 pages	Jacob Katzenelenson Abraham Saul Lewin
Baba Kama, 119 pages	Jacob Katzenelenson Abraham Saul Lewin
Baba Basra, 177 pages	Jacob Mark
Awodah Zorah, 77 pages	Feiwel Friedman
Sanhedrin, 177 pages	Chayim Elchanan Fogelman
Showuos, 49 pages	Naphthali Herz Lieberman
Makos, 24 pages	Isaac Levy
Horios, 14 pages	Feiwel Friedman
Zewochim, 120 pages	Mathias, son of Meir
M'nochos, 110 pages	Naphtali Herz Lieberman
Becoros, 61 pages	Abba Friedman
Chulin, 142 pages	Samuel Gordon
Eruwin, 34 pages	Chayim Schneiderman
Tmuros, 34 pages	Chayim Schneiderman

Krisus, 28 pages............Chayim Schneiderman
Don Somarken

Meilah, 22 pages...........Chayim Schneiderman
Don Somarken

Tomid, 33 pages............Chayim Schneiderman
Zewi, son of Yitzchok

Niddah, 73 pages...........David Shiffrin

CHAPTER VIII

The Philanthropist

The inspired author of the Psalms, desiring to draw a picture for us of the truly charitable man, describes him in the following terms: "He distributeth, he giveth to the needy; his righteousness endureth for ever; his horn shall be exalted for ever" (Psalms, 112, 9). The Psalmist desired to convey here the fact that there are three categories in charity-giving. One may give, indiscriminately and without asking any questions, to any one who stretches forth his palm for alms, to any one who is in need of food or clothes; secondly, one may contribute to certain philanthropic institutions that have a well-defined programme and a permanent existence, such as hospitals, old folks' homes, orphan homes and the like; and, thirdly, one may assist people who find themselves in temporary difficulties to regain their former independence so that they will not be in need of any further help. All these forms of charity Reb Moses Eliezer practiced, in a most liberal and generous form, all through his life.

"He distributeth, he giveth to the needy." He gave, indeed, right and left, never refusing any one who stretched out his hand to him for aid. "His righteousness endureth for ever." He was a member of dozens

of institutions, to which he contributed liberally and cheerfully. He gave, besides, substantial amounts to all campaigns and "drives" that these institutions conducted from time to time, and assisted not only American institutions, but those abroad as well. "His horn shall be exalted for ever." He aided a multitude of people in their hour of need, quite frequently with considerable sums, so that they would not succumb to their troubles, but remain independent and self-supporting, a deed that occupies the position of honor in the Jewish ethical code. Aside from all these noble deeds, he spent through all his life long days considerable sums for the maintenance of the Torah, supporting most liberally many Talmud Torahs and Yeshivahs, both here and abroad.

It would be utterly impossible to get even a near approximation to the sums that he annually disbursed for charitable purposes. As a man of the old school, it was not his practice to keep account of such matters, to keep an account, one may say, with the Almighty as his debtor. What renders the tracing still more difficult is the fact that he practiced extensively the virtue of "Secret Giving," not wishing to let any one, his own family included, know of the extent of his good deeds. In his case, there is the added honor due him because of his innately-conservative disposition in money matters, his unwillingness to expend even small sums on luxuries for himself, and his generally provident nature. And yet, whenever a matter of charity was under consideration, he would become a veritable spend-thrift and hear of no limit or prudence. His warm and sympathetic heart would respond at once, giving and yet giving again, never con-

sulting the cooler mind whether he should or shouldn't; and, just because that heart advised giving, he could never deny his assistance even to those whose opinions and conduct differed greatly from his own, and despite the fact that he greatly disliked the irreligious man.

A man of such indiscriminate generosity must expect an occasional disappointment, and it indeed happened more than once that he was bitterly deceived by those to whose assistance he had so readily and magnificently come. But, he would harbor no resentment against these people, nor would this unpleasant experience deter him from following this path of his in future days. What's more, he would even seek for arguments for clearing these people of any wrongdoing. In this phase of his character he certainly did display qualities that are rare indeed to find among many living men.

It happened once, and at a time when his wealth was far from being very substantial, that some one had embezzled of him, and in a particularly dishonorable manner, the sum of eight thousand dollars. Yet, not only did he refuse to make any fuss over it, but he was displeased at the mention of it by members of his family. His intimates know of many such instances.

Among his many employees, there was one elderly man who, though he could do but little work, was receiving the same rate of pay as all the others. The time came, however, when this old man could no longer do any work at all, and thereupon, Reb Moses Eliezer relieved him of all duties and paid him an adequate pension to live on. For five long years he paid this pension regularly to this man, after which time he spent $300 to have him admitted

to an Old Folks' Home. While at the Home, this old man became ill, necessitating the amputation of one of his legs, an operation that he did not survive. Some of the people who had known the old man, duly informed Mr. Kramer of the fact that, far from being destitue, he really had accumulated quite a respectable amount of money, and that he had obtained his bounty under false pretenses. Reb Moses Eliezer scolded them for carrying evil tales about the dead, and said that he forgave him wholly for what he did. He even did more than this. He spent several days of his time in running about to the officials of the hospital, until he obtained possession of the amputated limb, which he duly caused to be buried in consecrated ground together with the rest of the remains of the unfortunate.

Shortly after the war, the miseries suffered by his native Kurenitz seriously occupied his attention. He paid a visit to his old home town and spent thousands of dollars there. But the details of this tale will be reserved for a separate chapter.

CHAPTER IX

The Man of Great Hospitality

Of the many Commandments of the Torah each one seems to be destined to a fate all its own. There are some of the Commandments, and these may not always be the most important ones, that every one of us is ever ready and anxious to obey, while there are others, and these may indeed be the really important ones, that are frequently disobeyed or overlooked. There is, as a case in point, the practice of "hospitality," (Hachnosas Orchim), which looms so big in the writings of our sages, who said that "the reception of the wayfarer is greater than the reception of the Shekinah," and yet, there are precious few even among the really pious ones who observe it. Among the few who had made of this commandment a daily practice as well as a firm tradition in his household was Mr. Moses Eliezer Kramer. The practice of hospitality at the home of Mr. Kramer, the method and manner of its practice, have already become a matter of popular tale and legend among the people, and even the Press has made frequent mention of this singular phenomenon, seldom seen in present days anywhere, and especially in the big cities. One cannot gainsay the fact that there are even in the preesnt-day New York quite a few tender-hearted people who are

ever prepared to assist liberally the one in need. One will not be able, however, to persuade these same people to treat the poor man as their equal, to invite him to the family table or permit him to stay in their palatial homes. If there is one, here and there, who would be prepared to perform these graceful acts of hospitality, he is certain to meet with the strenuous objections of his family, so that he does not dare to follow his own generous inclinations, for the sake of domestic peace.

Mr. Kramer's house at Bath Beach actually is the only one where no one considers it a disparagement to eat at the same table with invited and uninvited guests. May they be old-fashioned, repulsive in appearance, or in rags, they are always sure of receiving the treatment that is accorded to the wealthiest and best-dressed of callers, and each member of the family is ready to give up his own bed to one of them if the occasion calls for it.

The practice of hospitality on a lavish scale is an old tradition in the Kramer family. Reb Moses Eliezer inherited this virtuous practice from his father, Reb Michel, who, in his own day, was widely-known for his great hospitality, and thus, the entertainment of the wayfarer had become as a second nature to him. No sooner had he established a home of his own (shortly after his marriage), than he began the practice of this virtue (Midoh) on his own account, never taking into consideration the question whether there would be enough food left for his own family or not. The wayfarer simply would never be turned away empty handed. During the first few years after his arrival in America, and just as soon as he had set up housekeeping, though

he occupied but a few rooms and led a life bordering almost on poverty, there was never any lack of strangers at his table and bed. If it happened that the number of guests to be accommodated exceeded the number of spare beds at the family's disposal, then the noble-hearted Rachel Elkeh would put her children to sleep on the floors and give up their beds to the strangers. His later removal to Bath Beach, however, gave him the opportunity to indulge this practice with far greater ease, and on a much larger scale. Never a Sabbath passed without its quota of visitors, whom Mr. Kramer would bring with him on Friday afternoons from New York, and who would then stay at his home until Sunday morning, when he would take friendly leave of each of them, giving a generous gift to the needy ones among them. After the war, when the gates of America were opened once again to the immigrant, admitting not a few men of learning and standing, the number of his guests kept growing steadily. Reb Moses Eliezer would not wait until these strangers had found him and his home, but would seek them out diligently, and bring them into his home and to his hospitable board.

He lived to reap the fruits of his deeds. He had the rare good fortune to see his children following in his path, all of them imbued with his own great spirit and virtue to such an extent that even his youngest daughter, Brochoh (Bertha), who is American born, reared in comfort and in constant contact with aristocratic American families, does not consider it beneath her station to wait personally upon these strangers, whose very names may be unknown to her, and finds pleasure in conversing

freely with them in Yiddish. She does it with as much love and care as if they had been her most intimate friends for years.

There is ample hope indeed, that this noble tradition will long survive in the Kramer family, and be transmitted from parent to child for a good many years to come.

CHAPTER X

The Benefactor

According to the saying of the Talmudic Sages, the act of lending and assisting generally the one in need, is more virtuous than the act of giving outright charity; the reason being that one's charity is of benefit only to the poverty-stricken man, whereas a timely loan can be of benefit both to the poor as well as to the self supporting man. Furthermore, charity involves only the expenditure of one's money, whereas *Gmilus Chasodim* (Lending, helping) may call for the spending of one's self in the performance of the act. Knowing its great importance, Reb Moses Eliezer always was greatly devoted to its practice, as well as most meticulous in its observance. Indeed, he considered it of such importance to perform this deed that he never stopped to ask himself whether there was any likelihood that the borrower would ever return the borrowed sum or not. Nor would it concern him in the least whether the beneficiary of his favor was an observing Jew or not, though he was by disposition extremely zealous for his faith. When the giving of ready cash was temporarily impossible, he would readily endorse a note and worry very little if called upon to pay it himself when it fell due. He always had thousands of dollars on loan, without

interest, with his friends, sums much greater perhaps than his means would allow. He did not hesitate to lend a mere chance acquaintance of his the sum of three thousand dollars, which the latter needed as security in order to hold his position as Shammes in a New Haven Synagogue, and there were many other such loans. His sudden death will surely prove a great blow to dozens of people, whose existence was made easy through his generosity. In the course of the last year of his life, he received a letter from one of his boyhood friends, then a merchant, and resident of Wilna, in which the latter informed him that, as a result of the depreciation of the Polish currency, he had been reduced to poverty. Reb Moses Eliezer at once forwarded him five hundred dollars, and restored him thus to independence and self-support.

Though he allowed his compassionate heart to be his sole guide when the disbursing of charity, pure and simple, was under consideration, he would consult his cooler business sense when the question before him was the extending of a loan, or any other form of assistance to some one. He did not feel that he had discharged his full duty to a friend by granting him the requested favor, but would interest himself still further in that man's position, and cast about for means of making him self-sustaining. He would look about for a business for this one, a position for that one, and so on, never ceasing from his self-imposed labor until he had found what he was seeking. If it happened that some person whom he had aided, and aided considerably, did not show the proper appreciation of the kind deed, he would not feel

at all despondent over it. On the very contrary, it would even afford him some satisfaction. He would say that, in such a case, the virtue of the deed will be all the greater for the ingratitude.

He performed many kindly acts for people not only with his means, but with his own efforts as well. He would abandon his business at a moment's notice to attend the funeral of any person, no matter how humble that person was, in order to show the proper respect for the dead. It was the same in the practice of "visiting the sick" (Bikur Cholim), neither business engagement nor inclemency of weather being able to restrain him from any such, and similar, acts.

Reb Moses Eliezer always proved himself the true friend and protector of his fellow-townsmen. As soon as his business was fairly well established, he began making room in the ranks of his employees for all those arriving from Kurenitz and nearby towns. He would teach them their trade, and advance them some money to remit to their families, irrespective as to whether they had already earned it or not. He would board and lodge them free for a time, and aid them generally until such a time when they were able to stand up, unaided, on their own feet.

CHAPTER XI

The Man of Piety

Looking at Moses Eliezer Kramer one could readily have imagined that he had a living "Shulchan Oruch" before him, to judge by his meticulous care and conscientious observance of all the prescribed rules and customs. It required not a little of strength of character and stiff-neckedness to run one'e home in the great and easy-going city of New York in the same manner as one would have managed it in a small Lithuanian town. But he succeeded in doing it, and doing it magnificently, nevertheless. It is interesting to note the fact that, outwardly, there was no hint of unusual piety or saintliness about him at all. He did not make any display of his piety, did not fuss with his prayers, would not preach to or lecture any one, but was, on the very contrary, agreeable in his intercourse with all people, never asking whether they were observant Jews or not. One always found him in a happy and pleasant mood, ready to jest or to tell a good story, and not at all affecting the mannerisms of the saint. Despite all this, he was a truly pious man, one of the very few sincerely pious men of America. But it was reserved for his few intimates to become actually aware of it.

It is a fact known to but few people that Reb Moses

Eliezer would frequently display a lively interest in the welfare of any Jewish community and its institutions that he happened to visit, even if but for the briefest while. Stopping off at Springfield, Mass., one day on a business errand, a report reached him that a synagogue, together with its Mikvah, had been sold to Gentiles. He immediately hastened to the rabbi of the town and lodged a strong protest against this desecration, undertaking to pay out of his own pocket the sum needed to invalidate the sale. He frequently displayed this same surpassing interest even in matters of lesser import. Visiting a Springfield synagogue in the company of his friend, Beral Lewin, an elderly man informed him of his desire to study the *Mishnah* if he could but get a Yiddish translation of it. Reb Moses Eliezer remembered his request, and upon his arrival home, he bought two sets of a Yiddish edition of the *Mishnah,* which he duly forwarded to that man, one of the sets for his own use, and the other to be kept in reserve for any one else that may have need of it.

Very few people were aware of the fact that this exceedingly-occupied man of business would leave his work and come down to the East Side on Thursday afternoons to make his Sabbath purchases of meat and fish in person. Preparing for the Sabbath was so sacred a deed to him, that he sought to do as much as was possible of it by himself, doing the purchasing as well as the fetching of many of the important items of food. Every Friday at noon, regardless of the amount of work on hand, he would leave his business place and go directly home, make the necessary preparations for the Sabbath, and straight-

way begin the studies that would last, with but few and brief intermissions, until Sunday morning. He was, on the whole, wide-awake and extremely alert in the performance of all the Commandments, and virtuous deeds in general. Many a day would pass in which he had but little time left to devote to his regular business duties. The days would be taken up with the attendance upon circumcisions and funerals, and the evenings in calls at poor couples' weddings, acts that not only called for an outlay of time and effort, but quite considerable sums of money as well.

His exemplary piety expressed itself in yet another shining form; in the absence of all hatred and rancor towards men. When one insulted him or caused him a monetary loss, he would not only do his utmost to overlook the injury, but would go out of his way to show that person some friendship and a smiling countenance in order to prove the absence of all enmity towards the perpetrator of the evil act. For a number of years he suffered grievously from the evil deeds of a spiteful tenant, one who would stop at nothing in the meanness of his heart. Circumstances finally shaped themselves so that Moses Eliezer was able to get rid legally of this nuisance and force his removal from the vicinity. Everyone expected him to take this step; but just the contrary happened. He scrupulously refrained from taking any steps in the matter, and left the man entirely alone, remembering the injunction not to bear any enmity towards one's enemy.

As already stated, Reb Moses Eliezer was, by nature and inclination, something of a zealot for his faith. But

this he would display only in a moderate and judicious sense. He could, as a matter of fact, be exceedingly liberal in his actions, and live on friendly terms with all classes of people, as well as do many acts of kindness for them, provided that they did not indulge in the questionable act of poking fun at the Jewish laws and customs in his presence. His tolerance would come to an end, however, the moment any one ventured to overstep the bounds of good taste and decency. In that event, he would become the true zealot, and, quite irrespective of the offender's standing or even personal friendship, would speak his opinion frankly of him and his act. Such a case took place once at a circumcision ceremony, at which he was Master of Ceremonies. One of the speakers, a man of liberal tendencies, ventured to speak disparagingly of the *Mitzvahs Milah,* when he interrupted his speech forthwith, and would not allow him to proceed, regardless of the prominence of that individual or of the fact that there was a considerable assembly of people, among them rabbis and prominent laymen, present, and that he had thus more or less disturbed the joyousness of the occasion.

He lived to enjoy the fruits of his piety, right here in this life. He lived to see his children, all of them reared in America and the product of American public schools, following his example, conducting themselves as pious Jews and observing the Sabbath and Kashruth, as men of charitable and good deeds.

CHAPTER XII

The Man of Great Humility

It is quite easy, as well as natural, for the poor man, or for the ignorant man, to feel humble in spirit. But, to be affluent and influential, a scholar, a philanthropist, the benefactor of very many people, to enjoy everyone's respect and esteem and yet remain entirely simple and unaffected in one's actions and in one's heart, was a feat possible only for a man like Reb Moses Eliezer Kramer. Not to speak here at all of his simplicity in outward matters; his simple dress and appearance which resembled far more that of a simple workingman than of a man of means, one cannot yet help mentioning his modesty in inner and more important matters. He never would willingly accept any office or position of honor. It did happen that he became an officer of the "Tomchei Shabbos" (Aiders of the Sabbath) society, in the aims of which society he was indeed deeply interested. Yet, no sooner did he discover that some of his fellow-officers had accepted their positions not out of an earnest sense of duty but for the love of honor, than he tendered his resignation forthwith. It also happened that he accepted some office in the Free Loan Society of the "Zemach Zedek" Synagogue of Henry Street, a society that he himself had founded; but, he held this office for a brief

while only and tendered his resignation shortly after, preferring to remain a simple worker in the ranks. Even the exceedingly-honorable Presidency of "The Chassidic Chabad Communities of the United States and Canada" that he held during the final two years of his life, he was at first reluctant to assume and did assume it only after the representatives of these communities and the Rabbi of Lubawitsch at their head, had insisted that he take it, and then only after he felt that he could no longer refuse their pleas. He conducted himself more like a Shammes in the modest synagogue that he himself had built and maintained with his own funds, than like an owner or President, and would not disdain waiting personally on all worshippers, handing them their Prayer-Books and other paraphernalia.

The man who has not seen him at the already-mentioned Siyum Hagodol (Grand Feast), on the occasion of the completion of the Talmud, that he celebrated in the Zemach Zedek synagogue about a half year before his death, has never seen real humility, as incorporated in a living person, in his life. It is usual on such occasions—rare as it is for any man to enjoy the great good fortune of having gone thru the entire *Schas,* to be able to celebrate the occasion in such lavish style, and to have so many men of distinction at the festive board—for the author of the feast to occupy the seat of honor, where he could see and be seen by everyone and to receive their homage and admiration. But the very opposite was done by Reb Moses Eliezer, who stood, or sat, all the while in the very midst of his many guests, looking for all that any one could tell, like one of the

waiters at the feast. And when the speakers of the occasion made the attempt to sing his praises, he unceremoniously cut them short, asking them to sing the praises instead of his study associates, hard-working men all of them, who, worn out with the day's hard toil, would yet punctually attend at his lessons.

Being a total stranger to pride, it was but natural for him to stay the friend and unaffected associate of many of his former fellow-workers at the shop, notwithstanding the fact that they had remained in their former humble positions while he had become a prosperous manufacturer. He kept up his interest in their life, participating in their joys and sorrows in a manner that is rarely met with in the case of the newly-rich who usually do their utmost to put distance between themselves and their former humble associates. This admirable trait in him was due, perhaps, not so much to his native generosity or to his deeply religious sentiments, as to the fact of his being an adherent of the *Chassidic* cult, and the Liubawitsch sect especially, which is exceptionally successful in implanting the virtue of humility in the hearts of its adherents.

His conduct in the domestic circle was ever marked by extreme modesty and humility. He never would make the least use of his fatherly authority, ever displaying a comradely spirit, a good-natured and friendly spirit towards all members of his family. He was an unusually warm-hearted and devoted parent. Whenever any member of the family happened to fall ill, he would dismiss every one and attend patiently to the bedridden one himself, sitting up through the long and

dreary nights. But he would do these things quietly and without any show of emotion, for though his heart was full to overflowing with love and tenderness to his loved ones, he disdained, nevertheless, to make any mawkish display of it outwardly.

As a characteristic example of his utter indifference to all honors may be cited the case of his son Samuel's election to the Vice-Presidency of the B'nai Israel Synagogue, the leading congregation of Bensonhurst, in the year 1921, an honor theretofore never bestowed upon an unmarried young man only 25 years of age. The leaders of the congregation, all of them men of prominence, came down in person to offer their congratulations to Mr. Kramer for the great honor that had come to his comparatively young son. But he informed them, however, that he was not at all concerned with the honors that had come to him or his, but that he was greatly pleased indeed to see his son interested so deeply in Jewish affairs; and that he was pleased only when the honors bestowed upon his children were in connection with the maintenance of orthodox ideals and principles. He then also expressed his satisfaction with the conduct of the synagogue in accordance with traditional Judaism and that his interest in his son's office in the congregation would be retained only so long as those traditions were maintained.

CHAPTER XIII

The Honorable Merchant

Reb Moses Eliezer was a man of sound principles and strong convictions, but this fact was known only to the intimates of his private life or business. Outwardly, there was no indication whatever of it. To all appearances an easy-going, good-natured man, with a good-humored smile always on his face, he would remain such only as long as his convictions had not been tampered with. Such was his conduct both in his material as well as in his spiritual life. He conducted his life in accordance with certain well-defined principles, from which he, with rare and commendable determination, never would deviate.

In the conduct of his business, Mr. Kramer had definitely established the principle that a word once uttered was Law. An order, once accepted, must, under all circumstances, be filled, even if to do so would entail a heavy loss. During his entire business career of many years, it never happened that he should go back on his promise and fail to execute anything undertaken. He had made it a point to purchase all his materials for cash, so as not to increase his own business at other people's expense; seldom to borrow from a bank, which would, in the event of any mishap to his business,

endanger other people's savings. On the other hand, he was very liberal in extending credit to others, and did this, notwithstanding the fact that he had lost thousands of dollars through failures and dishonesty on the part of many people. In all such cases, he would simply do his best to forget entirely his loss, never even speaking of it, let alone going to Law about it. It is a matter of record that he never brought any man to Court on any commercial transaction or misunderstanding.

He established his business upon the basis of justice and reliability from the very first day. He would, as is customary in the business world, seek to buy his goods as cheaply as possible; yet, no sooner had the price been fixed and determined upon than, no matter whatever low level it afterward fell to, it would never occur to him to try to annul the transaction. It was his fixed principle in life that a promise given must never be broken. It was also an established principle with him never to charge a workman with the cost of any destroyed or damaged piece of work.

His behavior towards his workers was always on a high plane of principle and consistency. True, he would expect them to give him an honest day's labor, but he would at the same time demean himself as one of them and not as an employer and owner. He would participate whole-heartedly in all their activities, in their joys as in their sorrows. For many years he paid a monthly pension to a considerable number of his workers who had grown old in his service, and also made it a rule of his establishment, never to be deviated from even during the busiest season of the year, to dismiss his employees at

three o'clock on Friday afternoons, so as to give them ample time to prepare themselves for the Sabbath.

He was an exceedingly industrious person. In his early days he literally did the work of five men and even in his later and more prosperous days, he still kept up his early industrious habits He would be the first one to enter the shop and the last one to leave it each day. Things did, however, ease up a little for him after he had taken his grown sons into the business and the firm name had become "M. L. Kramer & Sons."

In 1902, he opened a trouser factory for himself at 21 Bowery, remaining there up to 1906, when he removed to No. 50 Lispenard Street, the manufacturing center of that day. He stayed there for five years, removing thence to Walker Street, where he also stayed for five years, occupying three entire floors. Prior to this time, he gave his sons Hyman and Abraham a partnership interest in the business and the firm was thereafter known as M. L. Kramer & Sons. In 1915 he abandoned all manufacturing in the city of New York, establishing several factories in a number of country towns with the offices of the firm at No. 628 Broadway, in the City of New York. Later, the offices were moved to 689 Broadway. The business is now conducted by Hyman and Abraham as successors to their illustrious father, but under the same firm name of M. L. Kramer & Sons.

CHAPTER XIV

The Man of Deeds

Original as he was in all his deeds, in his charities, in his entertainment of the wayfarer and so on, even so was he in his public activities. Endowed by nature with a keenly-developed social instinct, with an inborn inclination for public work, he joined, in the early years after his arrival in America, several Lodges, with the serious intention of participating actively in their work. But no sooner did he realize that political log-rolling and insincerity constituted the major portion of their work, than he sought to cut himself loose from them. He was an uncompromising hater of all under-hand and selfish activity, would speak his mind frankly to, and occasionally even scold mercilessly, the one whom he had reason to suspect of any underhand or dishonorable conduct. It can be readily understood that with principles as rigid as these he could not possibly long retain any public office. Besides, he never did actually seek to fill any office, preferring rather to perform yeoman's work in the ranks, with his purse ever open to the good cause.

The only office that he ever filled, and filled for quite a number of years, was the Presidency of the *"Zemach Zedek Nusach Hoari"* Synagogue on Henry Street (New

York). At the time when he assumed the Presidency, this synagogue carried debts amounting to nearly twenty-five thousand dollars, but thanks to his great energy, all debts were paid off in due course of time. He was the founder of a Talmud Study Circle (Chevrah) at this synagogue, reading the weekly lesson himself every Tuesday. He read his lesson as usual there on the very day preceding his taking to bed with his fatal illness. He was also the founder of a Free Loan Society, at the above named synagogue, and was, at first, exceedingly active in its management. But his friends soon persuaded him to relinquish his active connection with it, owing to his generous ways of lending out the society's funds to all who asked for them, and quite irrespective of the nature of the security they offered. They soon enough realized that with a man of such tender sympathies at the head of the society, they would require an inexhaustible fund to take care of the great number of applicants who appealed to Mr. Kramer's generosity, and there would soon be no funds left at the society's disposal for carrying on any of its beneficent work. His untimely death was mourned by his fellow-members of the synagogue, not only because they had lost a valued and highly-respected friend, but also because the greater majority of them had been the beneficiaries of his generous heart at one time or another.

He began doing his more enduring and permanent work during the final few years of his life. The present Rebbi of Liubawitsch, Rabbi Joseph Isaac Schneiersohn, had addressed a circular letter to the various communities of the *Chassidei Chabad* (the followers of Rabbi

Schneier Zalman of Ladi, who represented the more rational faction in the Chassidic Movement) of the United States and Canada advising them to unite into a common body in order to strengthen thereby the Chassidic Movement in America. Reb Moses Eliezer Kramer was thereupon elected President of these United Chabad Communities, and no sooner did he enter upon the duties of this office, than he threw himself into his task with all of his customary energy and determination. In a comparatively short while, he succeeded in uniting all the scattered bodies of the Chabadic Chassidim throughout the country into one compact and strong organization, which achievement served to strengthen the cause of the Chabadic Chassidism, not only in America, but in the European countries as well. He devoted a great deal of his time to this important enterprise, spending hours upon hours each day of the week in the company of the Secretary of the United Communities, the well-known Chassid, Reb David Shifrin, in the reading of and the replying to the many communications that were daily received by the organization. His private office was the usual foregathering place of the Directors of this *Agudah* as well as of prominent rabbis and laymen, so that it not infrequently happened that entire days passed during which no fraction of time was left for his own business. In the course of his labors on behalf of this Agudah, he would not only disburse liberally out of his own funds, but would not infrequently be compelled to go out and solicit funds from others, a deed involving perhaps, more of a task for a man of his disposition than giving out of his own pocket.

By this work of his, he accomplished much indeed for the infusing of a new life into the dormant body of the Chabadic Chassidism in America, whose scattered adherents, removed during the past dozen or more years from the source of their inspiration, and not being able to come in contact with the life and the activities of their leaders through the cutting off of all intercourse with the Old World during the War-years, were fast becoming lost to the cause. All that these lost sheep had saved from their early traditions was their practice of praying in the *"Ari"* ritual, while some of them had not retained even that. Thanks to his active propaganda, the Chabadic Chassidism experienced a revival. One of the means employed by him in the carrying out of this propaganda was the publishing of a book, at his own expense, named "Chochmas Israel Ba'al Shem Tov," devoting the proceeds of the sale of this book to the interests of the Chabadic organization. This book contains a collection of many original letters written by the Ba'al Shem, saintly leader of the movement, as well as letters of other Chassidic leaders that had not hitherto been published. It contains also about twenty letters of the present Rebbi, written to individuals and communities, during the past three years. The editor of this book, which is of real historic value, is R. David Shiffrin. The publication of this volume brought letters of appreciation to Reb Moses Eliezer from many people, including the Liubawitscher Rebbi and his associates, who did not fail to note the inestimable value of this work to the cause of the Chabadic Chassidism in America.

We offer herewith a few of these letters in an Eng-

lish translation. The following letter was received by him from the Liubawitscher Rebbi a brief six weeks previous to his own untimely death. The letter follows:

With the help of God, Tuesday, the twenty-third day of Tebeth, 5686, Leningrad.

To my honorable friend, the man of great wealth, of great piety and deeds, Moses Eliezer, Peace and blessing!

I thank you very much, my dear friend, for occupying yourself so much with our affairs, which you do well to consider as your very own. It is true beyond a doubt that we are all seeking the identical aims.

I wrote a separate letter about the proposed union of the Chabadic Communities of America, a thing that would be of great help in elevating the position of the Torah, and it is my hope that the Almighty will come to our aid.

In my opinion, it is necessary for the Executive Committee to devote a stipulated sum of money for propaganda purposes. An expenditure such as this one really spells Income. It is necessary to create a permanent fund for the strengthening of the Torah, especially for the upkeep of Talmud Torahs and the like. May God show favor to your work, so that thereby the position of the Torah would be strengthened.

A few weeks ago I despatched a circular to all our followers about the ritual of the Twentieth of Nissan, the anniversary day of our saintly father, may his good deeds be our protection! and about the ritual of the two Sabbaths, those preceding and following that day. I am certain that all our friends and near ones will take it upon themselves to give wide currency to this matter, both by word of mouth and by writing. Every gathering of our adherents affords a powerful stimulant to the spread of the Torah, among themselves as among others. It enhances and enlarges the brotherly bonds and leads to good deeds.

As a reward of this, all those who participate therein will be rewarded so that the sacred light that shines forth from my saintly father in Paradise will be reflected upon their children,

and they will be blessed with the threefold blessing of children, life and prosperity, both in the physical and spiritual sense.

May you live in peace and prosperity!

Your friend who seeks your happiness and blessing,

JOSEPH ISAAC SCHNEIERSOHN.

LETTER 2.

A Letter from the Representative of the Chabadic Chassidim in Poland, Rabbi Schraga Feiwel Zalmanov

With the help of God, the twenty-seventh day of *Tamuz* 5684, Warsaw.

To my honored and dear friend, the widely-beloved and generous man, the doer of living and great deeds, Moses Eliezer Kramer, President of the United *"Chabad"* Chassidic Communities of America, Peace and blessing!

We were all of us rejoiced to hear that all the *Chabadic* Communities of America have become united, and that you, our dearly beloved friend, have been selected as President. Your good repute is well known to the entire Chassidic world through the good deeds that you have done up to this day in aiding so generously the "Beth-Chayim," the house of our saintly rabbi, as well as all the other Foundations of the Torah that are so dear to all of us.

In the name of all our adherents and followers in Poland, we are sending you herewith our blessing; that you may meet with success in your sacred work in maintaining the traditions of our saintly *Rebbi,* who is following in the paths of his saintly fathers, the teachers of all of us, their virtuous deeds be our protection! May the Almighty, blessed be He, bless you, your family and your children with good fortune and wealth, life and peace, amen.

I am your loving and worshipful friend,

SCHRAGA FEIWEL ZALMANOV.

LETTER 3.

A Letter from the Chassidim of Chicago.

Wednesday Wayishlach, 5685.

Peace and happiness is prepared and set to our honored friend and intimate in soul and spirit, bearer of the banner of the *Chabadic Chassidim* in America, namely: Moses Eliezer Kramer.

We wish to express in this letter our hearty thanks, in the name of all our Chicago membership and adherents, for having sent us the worthy and exceedingly able rabbi, Menachem Mendel Lakschin, may he live long! who by his great oratorical powers as well as by his warm and devoted heart to our sacred cause, has made a great impression in Chicago. He has wakened up the sleeping ones, gathered up the strayed ones and has brought them once more under the wings of our saintly rebbi, may he live for many and happy years! to support the Foundations of our sacred Torah that he is maintaining. It is our hope to be able soon, with the help of God, to send you one thousand dollars, and may be more. We are sorry indeed that the honored Rabbi Lakschin did not come to us any sooner, before his acceptance of a rabbinical position in New York. We would not have allowed him to leave us, and would have crowned him as our rabbi and leader. During the brief while that we had the joy of listening to him, he has literally refreshed us by his wisdom and breathed a new soul into us.

We wish you all the joy in the world, and that your children should follow in your paths.

Your devoted friends,

MOSES CHAYIM SHAPIRO, CHAYIM MEIR EDISON,
ABRAHAM ABBA BRIN.

LETTER 4.

A Letter from the Managers of the Liubawitscher Yeshivah "Toras Emes" at Hebron.

The twenty-eighth day of Menachem Ab, 5683.

To the honorable man of wisdom and learning, the man of wealth, famed for good deeds and praise, the beloved and

precious one, the scholar and *Chassid,* Moses Eliezer Kramer.

Honored brother and beloved comrade!

In the name of our saintly *Rebbi* of Liubawitsch, in the name of the wise men and leaders of the Yeshivah, we transmit to you herewith our thanks for your good deeds in strengthening this holy Yeshivah.

Dear comrade! We are happy indeed to be in a position to inform you that our Yeshivah is growing. Day by day new scholars are enrolling with us, out of the many fugitives from the Pogrom lands, and we try to aid them as far as it lies in our power. As is to be expected, the expenses of our Yeshivah are increasing as a result of this, so that our position at the present time is so critical, that the very existence of our sacred Yeshivah is jeopardized.

We turn to you, honored friend, aware of your attachment to our sainted rabbis, may their virtuous deeds be our shield! and especially to the saintly founder of this Yeshivah, our master and teacher *"Rashab,"* may his virtues protect us! and it is our hope that you will surely not stand aside and refrain from saving the treasures of our sacred Torah, and aid the Yeshivah "Toras Emes." The number of our patrons is an exceedingly limited one, as we appeal for aid only to those of our own persuasion. And being that you are one of the pillars on which the American *Chabad* is resting, we feel assured that you will remember during the approaching Days of Compassion and Remembrance the sainted *Rebbi* of Liubawitsch's Yeshivah "Toras Emes" at Jerusalem and at Hebron, and that you will aid it in your own customary and liberal fashion.

You and your household are being blessed by

Your friends,

SOLOMON JUDAH LEIB ELIEZEROV,

Rabbi in the Holy City of Hebron.

SCHNEIUR ZALMAN HAVLIN, *Dean of the Yeshivah.*

LETTER 5.

A Letter from Rabbi Schneiur Zalman Havlin.

With the help of God, Jerusalem, the 6th day of Elul, 5684.

May the sacred mountains be the bearers of peace and the sacred blessing to the beloved of God and the beloved of all who fear Him, the scholar and the celebrated man of wealth, renowned in his name and praises, the saintly and the virtuous, the famed power of benevolence, named Moses Eliezer Kramer, President of the "Union of the Chabadic Communities of America."

We received your letter, containing your donation to the holy Yeshivah, and thank you very much. I have also received the One Hundred Dollars that you forwarded to me on behalf of your sister and nephew. I visited them at their home at Jaffa and found them living peacefully, and quite content with their lot. Your nephew pleased me very much. He is exceedingly pious, and there are very few like him among the youths of Jaffa. He works hard all day long, yet he never misses his three daily prayers at the synagogue. His only wish is, to be in a position to buy a piece of land so that he may build a little home on it, in order to escape the great dearth, the high cost of, and trouble of renting a home. A little home is the most important thing in life now. It is my hope that you will aid him therein, as it will be almost impossible to attain his wish out of his own earnings of 5 shillings per day.

With the blessings of Jerusalem to you and to your noble family,

Your true and devoted friend,

SCHNEIUR ZALMAN HAVLIN.

CHAPTER XV

The Journey to Kurenitz

Mr. Kramer's eventful journey to Kurenitz, in the summer of 1920, is deserving of being recorded in letters of gold. Aside from the splendid achievements of this journey, literally saving hundreds of Jewish families from starvation, it was rich also in dramatic effects, reflecting as it does a vivid picture of the sorrowful conditions of our old home-towns at that time. The mere fact of the undertaking of that dangerous journey at such a time by a man no longer young, at a time when war was raging between Poland and Russia, and travel in those parts spelt exposure to all sorts of dangers, calls for our greatest admiration. It was only a man possessed of great energy and strength of character, unweakened in spite of old age, as Reb Moses Eliezer, that could have dreamt of such an undertaking.

As a matter of fact, it had been the wish of Reb Moses Eliezer for a number of years previous to pay a visit to his old home town and his family. Circumstances were for a long while such, however, that he could not leave his business for the length of time needed for the trip. In his later years, after his children had grown up and were able to participate actively in the management of his affairs, the war broke out and hindered him once more. It was only in the year 1920,

following upon the conclusion of peace, that he began to think seriously of undertaking this journey to his native Kurenitz, in order to visit, both his living, as well as the graves of his dead, relatives. The members of his family did their utmost to dissuade him from undertaking this dangerous journey, counselling delay until the arrival of more settled conditions. But his fellow-townsmen in America, having been cut off from their families and friends during the war years and being unable therefore to forward them the means of livelihood, begged him most earnestly not to delay this errand of mercy to their starving families abroad.

After duly obtaining the consent of his family, he set sail, on June 17, 1920, on the French steamer *La Lorraine,* accompanied by the sincere good wishes of the many friends who came to the pier to wish him *bon voyage.* One old man, Schmaryahu Fingerhut by name, was so overcome by joy that he vowed to turn a double somersault on Moses Eliezer's safe return, a vow which he lived to fulfill, despite his advanced age and feebleness.

He took more than twenty-five thousand dollars with him for distribution among the hundreds of families of Kurenitz and the surrounding towns. At that time, some American Jews went overseas on similar errands, taking considerable sums with them for distribution. But the most of these delegated people usually managed to be well-paid for their work, aside from earning respectable sums by the fluctuating exchange of currencies. Reb Moses Eliezer did not, however, accept one penny for his labors, while he paid out of his own purse the ex-

penses of a journey that amounted to considerably more than he had expected it would.

He met with almost normal conditions up to the time of his arrival at Warsaw, but his troubles began right after he arrived there. News reached him there of the Bolshevik invasion of Poland, of their getting nearer and nearer to Warsaw, and of the dangers surrounding any travel in the Wilna region. There was an added danger in the fact that he carried with him a sum exceeding Four Million Polish Marks in cash, tucked away in his handbag. Any other person would probably have given up all thought of further travel into that dangerous area, but not so Moses Eliezer. Realizing the great urgency of his errand—that the fate of hundreds of families rested upon the success or failure of it—he disregarded all consideration of danger and took the road towards Minsk, even though the evacuation of that town by the Poles had already begun. Previous to his departure from Warsaw, Mr. Jacob Massel of the "Hias," provided him with letters of recommendation from the Polish officials of Warsaw to those of Minsk in which they were requested to come to his assistance. Arriving at Minsk, which was then in a state of siege, he was immediately taken to the Military Commander of the town, his money taken from him and himself placed under arrest on suspicion of being a Bolshevik emissary. He had made the mistake of overlooking to secure the written permission of the Finance Ministry to travel and distribute this money, ere he had left Warsaw. The period of his arrest did not, however, last more than four hours, as the Commandant soon became convinced

from the study of the papers, given him both by the State Department at Washington as well as by the Polish officials, that he was bent indeed on an errand of mercy, and released him and his funds.

And now the question of further travel arose to plague him. All the railway trains were occupied by bodies of soldiers and ammunition, while the civilian could travel only after obtaining the special permission of the military authorities, which was exceedingly difficult to obtain. But he did, however, succeed, after much difficulty and thanks to his fluent Polish and persistent enterprise, in receiving a Pass to Kurenitz, and immediately proceeded on his journey, traveling on military trains that were filled to overflowing with soldiers, and which would stop for long hours at various stations. After dragging about in this manner for a considerable period of time, he finally arrived at the town of Maladetschno (Province of Wilna), arriving there in the dark and late at night.

At this place it became necessary for him to transfer to the train going to Wileiki. The station was full of drunken and carousing soldiers, he being the only civilian among them. Several hours passed thus in fear and discomfort, in the midst of the drunken bands of soldiers, his greenback-laden bag in his hand, exposed all the while to the whim of these roystering men. A train going to Wileiki finally came along, but as it consisted of only two coaches, and these were already full beyond capacity with troops, they persistently refused him permission to board it. After much trouble and pleading, he succeeded in persuading the engineer to

allow him to travel standing up in the caboose, a concession that the troops would permit only after he had presented them with 2,000 Marks in return for the favor. A soldier who assisted him in lifting his heavy bags onto the locomotive, noting the great weight of one of them—the one that contained the funds that he carried for distribution in his native town—remarked slyly that it contained money, and asked the owner to open it. Mr. Kramer had duly prepared for such an eventuality by placing the money on the bottom of the bag and putting a layer of clothing and handkerchiefs on top of it. In order that the great weight of the bag might not arouse any suspicion, he had placed on top of these two large bottles of Cognac and some stale loaves of bread. So that, when the trooper had ordered him to open his bag, he remained entirely cool and collected, duly opened up the bag, uncorked one of the bottles and cheerfully bade the soldiers drink of the excellent American brandy. They finished this bottle, and the next one and, becoming chummy with him, now made room for him in their midst, and never spoke again of searching him. Traveling in this manner for a few hours he finally arrived at Wileiki, which was the last lap on that train's route.

The conditions that met him at the station at Wileiki were but a replica of those he had previously found at Molodetschno; it was full of troops, with no place for sitting down or to move about in. The townlet was more than two miles distant from the station and no conveyance was to be had. He decided to walk this distance, carrying his two heavy bags with him. Luckily,

he encountered a man with a cart while on this walk, who volunteered to carry the bags for him. Arriving at an inn, he immediately sent for all those for whose benefit he had been entrusted with funds, and distributed about four or five thousand dollars right there and then. His coming had been entirely unannounced, so that the townfolk looked upon the event as nothing short of a miracle. They were all in dire straits; hungry and naked and shivering with the cold, so that his coming brought them great rejoicing. Their joy was, however, but of short duration. For only a few brief days thereafter, the Bolsheviks captured the townlet; not before, however, its complete destruction at the hands of the evacuating Poles.

He had to hire horses to take him from Wileiki to Kurenitz, and the road being dangerous, he engaged some soldiers to guard him while on this journey, for which help he paid them one hundred dollars. No sooner did he come near the town than he noticed its awful state. The houses were all dilapidated, broken and tumbled, their windows smashed in and the openings stuffed with rags, the doors boarded up, and no living soul was to be seen on the streets. This much-suffering little townlet had changed hands not fewer than nine times in a short while, taken, in turn, by the Germans, retaken by the Russians, and so on and so on until it had finally come into the hands of the Poles. It had been thoroughly plundered and destroyed on each and every occasion.

He arrived in town on Friday, and immediately went to visit the graves of his beloved parents. As

luck would have it, there was a disturbance in the town on the very day of his arrival. The Bolsheviks were drawing near, while the Poles were preparing to evacuate. The rabbi and some of the prominent laymen of the town, who were greatly concerned about the welfare of Mr. Kramer, begged him to leave the town at once and not to expose himself to the threatened danger. They advised him to leave, together with the Poles, who would respect his American citizenship, and not wait for the arrival of the Bolsheviks, who hated the Americans and especially one of the bourgeois class. The shots of the approaching Bolsheviks were indeed heard while this discussion was still going on, a fact which made his friends still more insistent on his immediate leaving. But he turned a deaf ear to all their pleas, maintaining stoutly that the danger was not grave enough to warrant the desecration of the Sabbath; that he could not see, anyhow, wherein his own life was any more precious than the lives of all the rest, and that, if necessary, he could die right there and be buried together with his deceased parents and relatives.

In the course of the day the rabbi, together with the prominent laymen of the town, came to consult Reb Moses Eliezer as to their proper behavior after the arrival of the Bolsheviks. One of the greatest difficulties encountered by many towns during the war was the serious problem as to how to behave towards their successive conquerors and masters. Each one of them was continually finding fault with the Jewish inhabitants, and accusing them of showing favor to his opponent. And, being that the Russians were about to enter, the problem

facing the people was whether to receive them in the friendly and submissive manner that these expected, and thus incur the wrath and vengeance of the Poles in the event of their return, or to let matters drift and face possible punishment at the hands of the Bolsheviks, who might become the permanent masters of the townlet after all.

Reb Moses Eliezer's advice to them was to maintain a correct, but distant, attitude towards the Bolsheviks. It was his opinion that they would not long remain there; that it was the common belief in America that the French would come to the aid of the Poles and help them expel the Bolsheviks from all Polish territory, and that they should think more of the future than of the immediate, if unpleasant, present. And so indeed, it later happened. The Russians stayed in Kurenitz for a little less than three months; and when the Poles re-entered the town they gave the Jews due credit for their Polish orientations and sympathies. While this gathering was taking place, shells began to fly over the townlet and people were running hither and thither, frantically looking for a place of safety. Reb Moses Eliezer, however, remained cool and collected and did his best to instill calmness into the hearts of his townsmen.

Towards evening, when the Poles were about ready to evacuate, their soldiers started an orgy of plundering. No sooner did the rumor of these disorders reach the ear of Mr. Kramer than he hurried forth, duly armed with an American flag, to the home of the Commandant and served warning upon him that in the event of his failure to restrain the mobs, he would duly inform the

American authorities of what took place here, a thing that would surely bode nothing good to the Poles. At length he pleaded with him, until the order to stop all plundering was finally issued. His fellow-townsmen counselled him against undertaking this dangerous mission while the infuriated soldiery was running amuck in the town. But aware that he was a citizen of the freest and most influential country in the world, a country that all Europe feared, he felt morally certain that no evil would befall him on his errand.

The Bolsheviks arrived on the next day, taking six or seven days more in bringing up their arms and equipment. They presented an awful sight. Most of them had no uniforms, some wore Polish caps, some had sheep-skin coats and no shoes. They conducted themselves decently towards the inhabitants in the course of the first two weeks, the people suffering only from their isolation from the outside world. During the third week they began, however, to display their mastery. The first thing that they did was to confiscate all food-stuffs, leaving to the inhabitants enough supplies to last just one week. Their next step was to issue a new currency, confiscating all the old Russian and Polish money in the hands of the inhabitants. This became even more of an evil when the peasants obstinately refused to sell their products in exchange for this new money, and the people were obliged to give them secretly old Russian currencies, an act punishable by death when detected.

Reb Moses Eliezer remained at Kurenitz for a little over four weeks, a passport for leaving the town being difficult to obtain, and doubly so for an American. This

period he spent under the greatest difficulties, lacking even decent food most of the time. The only bread obtainable, a mixture of bran and straw, was entirely unpalatable and devoid of all nourishment. The townsmen tried hard indeed to get better rations for him, but failed in the attempt. Only now and then would they succeed in gleaning a few potatoes for him, of the leavings in the fields after the Bolsheviks had done their digging. He could not sleep at night for the many insects that infested the homes and for the lack of fresh air. But he bore all these patiently, and kept a cheerful heart. He made it his practice to rise each morning an hour before sunrise, go out into the court and begin to recite the Psalms aloud, which recitation would be heard in many of the surrounding homes and serve as a signal to their inhabitants to arise and begin their day's work.

His presence in the town spelt salvation to the inhabitants. Aside from the material help that he brought them, his very presence, his cheerful disposition, his courage, his calming words and ever-ready jests served to put new life into them; and they reacted accordingly, displaying their affection and respect for him on every step. Having nothing else to do, he spent practically all his time in the synagogue, in study and in conversation with his fellow-men, while in the twilight hour, between the *Minchah* and the *Maariv* services, he would recite *Midrash* or *Ain Yaakov* to the assembled ones. *Tisha B'ab* was one of the days that he spent in this townlet and, as he later on related, he had never cried as much on any *Tisha B'ab* before or since; as, seeing with his own eyes the destruction wrought by the several invad-

ing armies to the townlet, he could appreciate fully what the term "Churban" meant, the troubles and the tribulations of our forefathers incidental to the destruction of Jerusalem of old.

The High Holy days were now fast approaching, and, wishing to return home for Rosh Hashonoh, he began to speak of leaving the town. But, how was one to leave? The Bolsheviks would permit no one out, and railway traffic had been interrupted. After much difficulty, he finally succeeded in persuading the Commissar to issue a passport to him, valid for a trip as far as Wilna. As no owner of a horse or wagon would risk his life and belongings on that dangerous journey, he was obliged to buy his own horse and wagon and to engage a driver at high cost to take him to Wilna. His brother and sister accompanied him for some distance, to the tune of the blessings and the good wishes of the entire population of the townlet. It is interesting to note here that he had to borrow the money needed for the expenses of this journey, having exhausted all his available funds in his work of benevolence and relief while in the town. On arriving at Wilna he found a sum of money, remitted from America, awaiting him at the home of Rabbi Chayim Ozer, and he immediately sent back the borrowed sums to Kurenitz.

He left Kurenitz on the 8th day of August and traveled for two days and nights, and at an exorbitant cost, before he finally arrived at Wilna. He carefully concealed his American nationality during his stay in Wilna, the Bolsheviks, then the masters of Wilna, being especially severe with all Americans who fell into their

hands. Thanks to his command of both the Russian and the Polish languages, no one suspected him of being anything but a Russian Jew and, accordingly, he was left in peace. So great, however, was the fear of the Bolsheviks entertained by the populace that a cousin of his, a Mr. Kowarsky, was afraid to let him stay at his home for fear of a possible house-to-house search and the discovery of the American, expressing at the same time his astonishment at the intrepidity and daring of his American Jewish relative. A couple of years later, this same cousin expressed his astonishment again when he saw Mr. Kramer's son, a young man and a lawyer, putting on his phylacteries every morning, upon the occasion of Samuel's European trip and visit to Kowarsky's house in Wilna.

He remained in Wilna for about two weeks, unable to leave, but hoping all the while for the expected Lithuanian entry into the town. His patience finally giving out in his desire to return once more to his home and freedom, he determined to smuggle himself across the Lithuanian frontier. He succeeded in this venture, only after many trials and tribulations, and arrived ultimately at Kovno, worn and haggard from his gruesome experience.

Nine weeks had now passed since his relatives had received any news of him and his whereabouts. They were tireless in their efforts to get into communication with him. His son Samuel persuaded the State Department to cable inquiries about him to several points, but no information was forthcoming. It happened, however, that on the very day of his arrival at Kovno, Mr. Chas.

Paston of Bensonhurst, who was in Kovno at that time, received a cable asking him if Mr. Kramer was at that town. He instituted a search of the hotels of the town, finally located him there, and duly informed his American relatives of the news, to their great relief. As Mr. Kramer was terribly worn out and ill from the effects of his late experiences, Mr. Paston, an old friend of the Kramer family, decided to take him under his personal care thereafter. He provided him with a steamship ticket to New York—no easy matter under the circumstances—traveling with him first to Berlin and thence to Rotterdam, where they boarded the steamer that brought them both to New York on the following September 7th. He had been away from home for three months.

To the people of Kurenitz this visit of Mr. Kramer became an historical event. For months and months thereafter to the people of Kurenitz and the surrounding towns, Reb Moses Eliezer's visit and his personality formed the chief topic of conversation. Two years later, when his son Samuel paid a visit to that town, he had the opportunity to realize at first hand the great popularity of his father and the deep and vivid impressions that his father's visit had made upon these people's minds. It is no wonder, therefore, that the sad intelligence of his premature death had called forth in the hearts of all of them an unfeigned feeling of bereavement. Many were the public eulogies uttered over him in that town, while in many of the synagogues the *Kadish* is being recited and the *Mishnah* studied every day for the repose of his soul.

During his stay at Wilna he handed to Rabbi Chayim Ozer Grodzinsky the sum of Twelve Hundred Dollars, to be transmitted to Kurenitz just as soon as that town was freed of the Bolsheviks, and to be distributed as follows:

1. The Talmud Torah and the *Yeshivah Ktanoh,* named after him, and in which there were twelve hundred students. He thought a great deal of this institution and together with Reb Leib Zelig Forman, an old and honored fellow-townsman living in America, regularly sent several hundred dollars yearly for its aid. He appointed the rabbi of the town, Noah Halevy Liverant, as the trustee, informing him that he would continue his aid of the school only as long as the ancient traditions and manner of study will be adhered to, and no longer. Only a brief while before his death he wrote a letter to the rabbi in which he advised him to hold out courageously against the reformists in the townlet, who fain would convert this Talmud Torah into a secular school.

2. The Hospital, at which a pharmacy had been established at his expense and towards the support of which he had made yearly contributions.

3. The Bank that was making loans to tradesmen and handworkers. It had been his habit to remit a stated sum yearly to this institution. His son Samuel, on his visit to the town, also remembered handsomely this bank and its good work.

Aside from these institutions he also donated, as his son did later on, a sum of money for building a new fence around the town cemetery, and sent gifts of money before each holiday to his relatives and other of the respectable poor, as well as remembered other communal needs from time to time.

His fellow townsmen in America knew indeed full well how to appreciate the great good that Reb Moses

Eliezer had accomplished by his visit to their native town. They arranged a reception in his honor shortly after the Succos holiday, at which occasion a delegation, headed by Mr. Pesach Lurya, handed him the following message, written in Hebrew:

> "Thou seest the naked one and thou coverest his nakedness, and from thy flesh thou shalt not turn away, thy light shall shine like unto the Morning Star, and thy food shall soon sprout forth."

A letter of thanks to our beloved and much-honored brother, Mr. Moses Eliezer Kramer.

Beloved brother! accept from us the brotherly blessing that is due to you, because of the redemption that you brought to our unfortunate brethren, the victims of the war, in our native town of Kurenitz.

You have not paused to consider either labor or money. Bravely you crossed the ocean and have submitted to the tortures of the journey in order to become the aid and the support of our poor brothers. Before all our brothers, we render our thanks to you!

It is our prayer that our brothers may emerge from suffering to freedom and happiness, for which thanks will be due to you. May God reward you, and may you enjoy a long life in happiness and wealth, and may you live to have much joy from your children and all the rest of your household, as is the wish of your brothers who hereby append their names.

Pesach, son of Eliezer Lurya
Aaron, son of Solomon Gordon
Mendel, son of Jehudah Lurya
Boruch Zuckerman
Joseph, son of Abraham Aaron Weiss
Abraham Benjamin Diamondstein
Max Albert
Uryah, son of Isaac Shumerman

Jacob, son of Abba Dinerstein
Chayim Peikin
Moses Weiss
Boruch Kopelowitz
Elijah Abraham Albert
Moses Wolf Sapir
Elijah Gerson, son of Israel Isser
Noah Rubin
Pesach Shafir
Kalman, son of Eliezer Lurya
Simon, son of Jehudah-Leib Bennis

Upon Mr. Kramer's arrival in New York City, there was great rejoicing at the steamship pier where the elderly Mr. S. Fingerhut kept his vow and turned a somersault in the presence of the astonished onlookers.

CHAPTER XVI

Press Estimates of Mr. Kramer

In order to round out the true picture of his personality, we will give here, in condensed form, the content of two newspaper articles that appeared unsolicited and unexpectedly, in "The Jewish Daily News" and "The Brooklyn-Brownsville Post," written by two different journalists, and on two distinct and separate occasions.

The "Jewish Daily News," under date of October 6, 1922, writes as follows:

There is one remarkable synagogue in the city of New York where the worshippers are not expected to pay any dues, and not even for the privilege of Reading in the Law (*Aliyos*). It is still more surprising even to find that this synagogue has no President or other officer; is one, in brief, that differs totally from all other synagogues.

This remarkable synagogue is to be found in the private home at 113 Bay 13th Street, Bensonhurst, and belongs to R. Moses Eliezer Kramer, a Broadway manufacturer, who has built this synagogue on his estate and is maintaining it at his own cost. This synagogue is free to all, and no contributions of any sort are expected. Closets filled with books line the walls, and whoever so wishes may stay there all day long and study. Reb Moses Eliezer himself plays the role here of a Shammes and not of a master, handing each one his book with a friendly smile and a friendly word, mostly a Talmudic word.

It is most interesting to observe the arrangements there on the Sabbath, which is in true old-country fashion. After

the services, when the worshippers disperse, a dozen or so of men usually remain behind. Some of these may not be poor men at all, but, on the contrary, men of means who wish to enjoy the pleasures of a real Sabbath, while the rest are poor wayfarers and strangers; a traveling Maggid who has come to Bensonhurst to deliver an address and earn a few dollars; a scholarly clothes-presser whose family is in Europe and who therefore comes to Mr. Kramer's house for the Sabbath, and so on. They all sit themselves around the table, which is adorned by silver candlesticks and candelabra. The master of the house and his guests all recite the Kiddush over silver cups brimful with wine. They all eat the excellent Sabbath fare and drink of the good wine, and between courses, indulge in some Talmudic discussion, the elucidation of some Biblical passage, or the like.

Grace over, Mr. Kramer takes his guests upstairs, and shows each one his bed for the night. About 4 A. M. the sound of the time-honored Talmud tune is heard issuing from Mr. Kramer's room, and continues till about 7 o'clock, when the worshippers begin to assemble for the morning prayers, when he begins reading to them their Talmudic lesson. He is an excellent reader, a clear expounder, and it is apparent that he is well informed on the subject at hand. About 9 o'clock the morning prayers begin, Mr. Kramer distributing once more the prayer-books, reading in the Torah, distributing the Aliyos, at which no one makes any offering. The prayers over, the entire assembly adjourns to his house for Kiddush and refreshment. Each one drinks his cup of wine followed with cookies, cakes and puddings, spending about an hour in this joyful manner when the majority of the people depart, leaving only the members of the family and the invited guests to stay for dinner. And once more there is a joyful and convivial company around the board, the eating and the drinking interspersed as on the previous evening with Talmudic discussions, in the course of which many volumes are fetched to serve as references, and stay to adorn the table while the gathered ones eat and drink of the good things provided for them. Seeing this kind of a

life, one does indeed forget that he is living in the great and whirling city of New York and imagines that he still is in his native Old Home Town.

Truly Reb Moses Eliezer Kramer is a rare type of man. Nearly thirty years have gone by since his arrival in New York from his native Lithuanian townlet, and yet, he has remained the Old Country man of wealth, studious and charitable, a man who says "all that are hungry come and eat" not only on Passover nights, but all through the year. Aside from this, he always has considerable sums of money lent out without interest or charge, and whoever comes to him for a loan, be it large or small amount, is always sure to receive it, even if the amount asked for may run into the hundreds, and the thousands of dollars.

One would think that only the elder Mr. Kramer conducts himself thus, but it is a fact that even his children, grown up in America, follow in his footsteps. His oldest son takes an active interest in the Rabbi Isaac Elchanan Seminary and is one of its Directors, while another one of his sons, a lawyer, has just sailed for Palestine in order to see with his own eyes the Jewish Homeland.

The "Brooklyn-Brownsville Post" of the 18th day of Elul 5681, writes as follows:

A friend of our paper has called our attention to an exceptional Jewish personality that is living and working in his own original manner, one that is calling forth a great deal of interest from all of those who take the trouble to study at close range this unusual and exceptionally beautiful manner of living.

One may safely apply to Reb Moses Eliezer Kramer of 113 Bay 13th Street, Bath Beach, the saying of the Talmud that "there where you find his modesty there you will find his greatness," because, as all of us know, we have thousands upon thousands of men in America who, when they donate a dollar to any charitable or public work, make sure to announce the fact in the newspapers, who thereupon make known to the

world that so-and-so has given, or is about to give, so many thousands of dollars, which, however, usually ends up in the mountain giving birth to a mouse. That is why it is so interesting, and it makes such a pleasing impression on one, to find an exemplar of the truly-Jewish philanthropist who does so much of good without any pretense and without any claim upon any one, because all that he does comes from the purity of his human heart and bears upon it the mark of a truly-Jewish feeling, justice and pity, aside from other beautiful, as well as sublime, Jewish and human attributes.

In order to become truly acquainted with the sublime souls of Mr. Kramer and his family, it is necessary to visit them on the Sabbath. Three of us went there on a Saturday morning about 10 o'clock, where we found a synagogue on the grounds in which about 50 men were fervently praying at the time. The owner of the place was standing on the platform, distributing *Alios* among the worshippers. The faces of the worshippers bore an expression of warm friendship, and that expression of Sabbath-rest and Sabbath-joy that one so rarely finds among the Jews of America, even among the most orthodox element.

Both of his sons and a son-in-law, young Americans of wealth, were taking good care that every one finds his proper place and other needful conveniences. The behavior of Mr. Kramer, and of his children as well, does not in the least indicate the feeling of ownership. They are, on the contrary, the equal of everybody and, if possible, even more humble, waiting as they do upon everyone and looking so assiduously to everyone's comfort. After services, all the worshippers entered Mr. Kramer's comfortable dining-room, sat down around the roomy tables while Mr. Kramer himself waited on them, refusing to sit down at the table until every one had been served. Kiddush was duly recited and all present partook liberally of refreshment, after which about 10 of those present, the invited guests for this particular Sabbath, were asked into the next room, where the Sabbath dinner was being served . It was indeed a feast that reminded one of the feast of King Solomon in his glory. And this procedure is regularly repeated

on every successive Sabbath and holiday, thanks to the generosity of the Mistress of the house, Rachel Elkeh Kramer, a true and ideal help-mate to her husband, who so joyfully participates in all his deeds. Even their servant, an elderly Jewish woman, fits in remarkably well into this household. She embodies in her person the proverbial "servant of the Rabbi's house." She does not at all remind one of the ordinary servant type.

But yet, the quality of *Hachnosas Orchim* (entertainment of the wayfarer) is not by any means the only virtue of the Kramer family. We have learned, as an instance, that Mr. Kramer has established, many years ago, a Free Loan office, wherein he lends sums totalling thousands of dollars to dozens upon dozens of people who have the privilege of repaying these loans in small, convenient sums.

During the course of the past year, Mr. Kramer undertook a journey to Europe at his own expense, taking with him thousands of dollars of his own and those contributed by fellow-townsmen for distribution among the people of his native Kurenitz and to rebuild the ruins created by the Russian and Polish hooligans. His coming spelt a veritable life-saving to the Jews of that town.

One of Mr. Kramer's sons is a lawyer, while the others are associated with him in the pants manufacturing business at 867 Broadway, New York. Lawyer Kramer is now touring Europe and Palestine. The purpose of that trip is to find out, at first hand, the true conditions in Palestine, so that he may know what attitude to take towards Palestinian work in general and the various factions within Zionism in particular. This problem is interesting deeply the younger Mr. Kramer, as it is of interest to his father and the rest of his family.

When we think of this noble and rare Jewish family, and more especially even of the head of this family, Reb Moses Eliezer Kramer, who is the inspiration and the genius of all these sublime accomplishments, we ask ourselves the question whether this merely is a rarity or a unique phenomenon? At any rate, we say: "May God grant that there be many like him in Israel!"

CHAPTER XVII

His Last Days

Reb Moses Eliezer was a hale and hearty man all his life-long days, hardly ever knowing any illness. Owing to the fact that he had, in his early American days, slept in an unheated "shop," he had, however, contracted a cough that stayed with him to the end of his days. This cough troubled him but little, however, and he could work away for days and nights at a stretch, and requiring but little sleep. Twenty-some years ago, previous to the arrival of his family in America, he experienced some stomach-trouble and went to consult a physician, who made an exceedingly serious business of it, prescribed medicine, and ordered him not to eat certain foods, as well as to beware of any liquid containing alcohol. Living up religiously to the doctor's orders for some time, he began feeling that his strength was ebbing from day to day, and that he was suffering from continual and severe headaches. So, one fine day he unceremoniously emptied his medicine-bottle into the gutter, began eating every sort of food that his heart craved, indulging even in a little occasional liquor, and presto! the headache had disappeared, he grew stronger and stronger day by day, and lived for twenty-five years thereafter without ever consulting a physician.

On Wednesday, the twenty-eighth day of Nissan 5685, he was troubled by heavy pains in his chest and stayed away from business. On his becoming feverish, a doctor was sent for, who assured him that he was suffering from an ordinary cold that was sure to leave him within a day or two. He advised him, however, to stay in bed. The doctor kept calling each day till the following Monday, when he allowed him to leave his bed, cautioning him to remain indoors nevertheless. On the following day, he began to feel worse. Specialists were sent for, who made an "X-ray" examination of him and found no suspicious symptoms whatever in his system. Quite entirely unexpected, he expired in his sleep on the Thursday following, at 6 o'clock in the morning, April 30, 1925, dying the painless death of the just.

During the entire course of his illness, he kept up his cheerful spirits, jested with the members of his household as well as with those who came to visit them, even feeling aggrieved over the attentions paid him. On the very evening preceding his death, he made a jesting reply to Rabbi Davidson, who had inquired as to how he was feeling at the time. He replied in the words of the Talmud that: "the fool does not feel."

His funeral took place on the day of his death at three o'clock in the afternoon; and, though there was scarcely any time to notify any of his many friends in person or through the newspapers, and though it rained hard all that day, hundreds of people attended the funeral, some of the most celebrated rabbis and prominent laymen of Greater New York and the vicinity being among them. The sad news was carried from

one person to the other by means of the telephone. Dozens of autos followed the hearse to Mount Carmel Cemetery, where he found his final resting-place in the plot bought by him many years previously. Only men of known piety were permitted to participate in the washing and the dressing of the body, and, in accordance with his own frequently expressed wish, no eulogies were delivered over him. The simplicity of the funeral ceremony properly symbolized the simplicity and greatness of the deceased.

CHAPTER XVIII

ECHOES AND LETTERS OF CHEER

The Talmud relates that Rav was asked: "Who is to inherit the Future Life?" to which he replied with a passage from Isaiah which reads as follows: "And your ears shall hear a thing from behind saying, this is the path to walk in, to go either right or left" (Isaiah, Chap. 36, 21). Rav no doubt meant to convey thereby that it is quite impossible to form a correct estimate of a man as long as he is among the living, as every person either has enemies or detractors who would seek to underestimate his worth, or toadies and flatterers who are ever ready to bestow upon him such praises as he is utterly unworthy of. It is only after one's death, and at the time when the voices of both the flatterer as well as the detractor are silenced, that you could judge whether he was a man of virtuous deeds and therefore worthy of the Life Eternal, or not. And it is out of the deep bereavement that Reb Moses Eliezer's untimely death has called forth in the entire Jewish world, out of the many words of praise that each one has since pronounced, that one can find the most conclusive evidence of the personality of the man, and of the great future that is in store for his soul.

On the very day of his death, the Jewish newspapers

of New York, and more especially the conservative ones, duly informed their readers of the great loss sustained by American Jewry in the unexpected death of such a man, as well as published brief sketches of his life. Many individuals and institutions responded immediately by publicly expressing their deep sorrow in the event, and extending their sympathy to the widow and the bereaved children. Among the first to do so were many of the rabbis and the *Agudas Chassidim* of the *Kolel Chabad* of New York, followed shortly thereafter by the *Agudas Hachassidim* of Chicago. Many philanthropic and educational institutions followed suit, Yeshivahs, hospitals, orphans' homes, as well as other institutions.

Among the many eulogies published in the press, there is one written by a plain, every-day man, a member of the deceased's study group in his Bath Beach synagogue, a man who is neither a rabbi nor a public character of any sort, but just an ordinary man of advanced age, who looks upon himself as the deceased's pupil, Schmaryohu Richter by name. His necrology is written in such a simple and hearty style, couched in such a rich, old fashioned Hebrew, that we find it necessary to reproduce it here, somewhat abridged, and in an English translation. It runs as follows:

I raise my voice in tears, in bitter lamentation and deep mourning over the death of the great and dear man, the man of great piety, of great charity, the great entertainer of the homeless, the great scholar, my teacher and honored man of wealth, Reb Moses Eliezer, son of Reb Yechiel Michel Halevy Kramer, his memory be a blessing! who, to the sorrow of all of us, has been torn away from us in the best years of his

life, on Thursday, Portion of Achrei-Kedoshim, the 6th day of Iyar 5685. He has gone to his rest and has left us to sorrow.

Only three months ago, on the first of Shebat, he celebrated together with us the Grand Feast over the Talmud that he had studied with us for a period of nearly ten years. He had already started with us for the second time, and continued until the past Sabbath (Portion of Shmini) and though he already felt quite weak, he yet kept up his studies with us for three long hours until we had reached to page 57 in tractate Sabbath. But, to our sorrow, that was his last Sabbath. Ah, when I but recall this, my eyes stream forth torrents of tears, and I can find no comfort to my sorrow. Oh, my dear teacher, my beloved friend, why have you left us so soon and made orphans of us, your pupils and auditors? It is impossible to describe the greatness of our loss, a loss that will never return, and our only comfort is in the saying of the Talmud that "men of deeds are greater in their death than in their life," and that you, in the World of Truth, will be the great pleader for all of us.

And you, crushed and bereaved ones, the virtuous and pious woman Rachel Elkeh; your dear sons, Chayim Schneier Zalman, Abraham Daveber, Itzchuk Are, and Yekusiel, his daughters and all other relatives, I wish that the Almighty shall comfort you together with all the mourners of Zion and Jerusalem, strengthen your hearts to follow in the paths of your great father, his memory be a blessing, and that fortune shall attend you for ever and aye.

This is written in tears by one of your sincerest friends, and a pupil of the deceased one, may his memory be a blessing!

Schmaryohu Schmeril,
son of Nachum Solomon Richter.

As was to be expected, no sooner did the news of the great loss become known to the people abroad, than letters, written in Hebrew, Yiddish and English, began to arrive by the hundreds from far and near, among them from some exceedingly important personages, who indeed

knew how to appreciate the great deserts of the deceased. Most of these letters were written in Hebrew. We will render a translation of some of the most characteristic ones into English, beginning with the letter of the Rebbi of Liubawitsch, Rabbi Joseph Isaac Schneiersohn, a photographic copy of which also is appended here:

The following is a facsimile reproduction of the original Hebrew letter received from Rabbi Schneiersohn. An English translation of this letter follows.

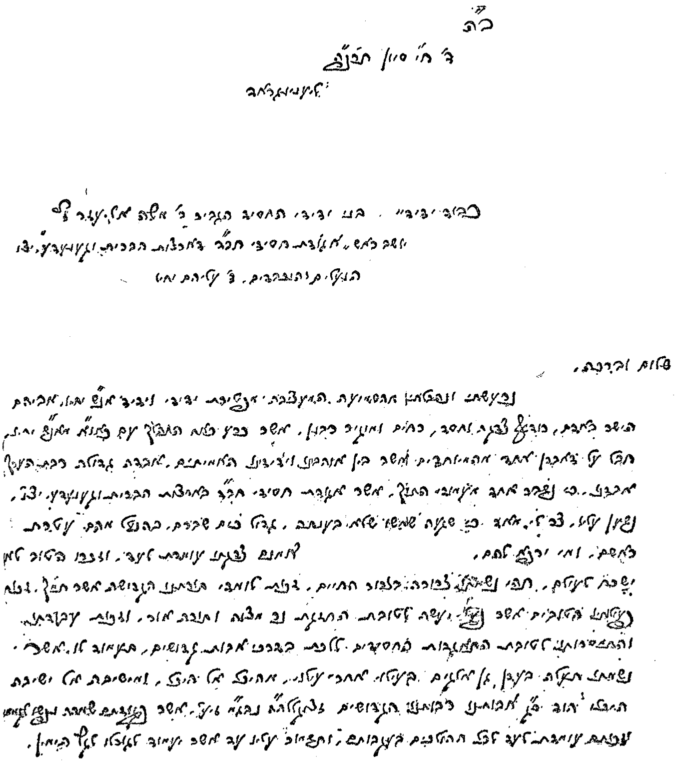

ב״ה

שלום וברכה,

אחים יקירים, כי יצאו [illegible], לאמר אהבנו אתכם, ואהבנו אתם אותנו. הנה

כבוד שם ושארית טוב לכולנו, הוא אביכם הנכבד ז"ל, אשר בנועם [illegible]. וכן תמיד בכבוד התורה

והאמונה [illegible] בכל השנה אשר דרך בה, יהי נר לרגליכם, ולמאור, המשפחה [illegible]

והתמסרות הגדולה לדבר בעניני הדת [illegible] הקדושים [illegible] ובאור [illegible] לכם

לקדש שם [illegible] לעד. וברת חיו חי ישר אשר [illegible] [illegible] תפילותיכם

יעמד חי לנצח [illegible]. ועוד [illegible] בתוכם. [illegible] יהי [illegible] ז"ל לברכה, [illegible]

ז"ל [illegible]. להיות [illegible] ואחר. [illegible] בכל דבר הטוב [illegible]

לתוכן התורה והמצות. ולא יפרדו זה [illegible] עולם בתוכם. [illegible]

[illegible]

[illegible] בכל [illegible] בגשמיות וברוחניות.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] ובזה [illegible] בברכה ושלום

[illegible]

[illegible]

[illegible]

1. A LETTER OF SOLACE AND CHEER

From the Rabbi of Liubawitsch

With the help of God, Wednesday, the 18th day of Sivon 5685, Leningrad.

To my honored friends, children of my friend, the pious and good man Reb Moses Eliezer, may his memory be a blessing, President of the "Union of Chabadic Communities of the United States and Canada." May you live long, and peace and happiness to you!

I heard with sorrow and trembling the mournful news of the death of my friend, and the friend of our associates, your beloved and virtuous father who hastened to do deeds of charity and benevolence, who cherished and showed love to the students of the Torah and was a brother to all our Chassidim, without exception. I mourn the loss of such a man who was one of the few and chosen ones among my friends. Terribly great is the loss to the American Chassidic community in the shattering of the pillar upon which the "Union of the Chabadic Communities of the United States and Canada" has leaned so firmly. I commiserate with you, my dear children, in the premature setting of your sun. As great as the sea is your sorrow; the crown has been snatched from your heads, and who is there to bring you comfort?

My only comfort is, that his charitable deeds will remain eternal, his memory will never be forgotten, and his soul remain treasured in the Life Eternal. The power of the Holy Torah that he himself has studied and urged others on to study; the power of his good deeds in maintaining the Light of the Torah, and his shining deeds, the power of his devoted labors to unite the Chabadic Communities of America, and to lead them in the paths of our holy Fathers—all this will stand by him, to elevate his soul ever higher and higher, until it will attain the highest station, the abode of the souls of our Holy Fathers

whose Commandments he obeyed and in whose paths he trod, until the coming of that time when the dead shall come to life, the day of Resurrection.

And you, my beloved friends! It is written that "the son honoreth his father," of which our Sages have said that the commandment to honor one's father is not limited to the lifetime of the father, but after his death as well. Therefore I ask of you to pay honor even now to your honored father, his memory be a blessing!, by following in his footsteps, the path of the Torah and the Commandments. The ever-righteous path that your dear father blazed shall serve you as the guide-post to your life. You shall maintain the great attachment and the strong devotion that your father had for the traditions of our holy Fathers, which will enlighten your pathways and lead you to a rich and happy life. The bright and spiritual countenance of your father, peace be upon him!, shall forever be before your eyes and before the eyes of your children, and his great charities and the noble deeds that he performed shall become engraved upon your hearts. The result of this will be, that your hands, and the hands of your children, will ever be wide open for deeds of charity and benevolence, that in your own hearts and in the hearts of your children there will always be the desire to strengthen the Torah and Judaism, so that the light of the Torah and Commandments will never be extinguished by your family. The Divine Light will brighten your paths, so that you will meet with success in all your enterprises, in material and in spiritual understakings.

Expressing before you, with a sorrowful heart, my great sorrow over the death of your honored father, peace be upon him!, I cannot refrain from tendering you my advice that no better and more enduring memorial to your honored father, peace be upon him!, can be found than the devoting of a stated sum of money for the "Union of the Chabadic Communities of the United States and Canada" as a permanent-fund, bearing his name. In the performance of such an act you will do a very pleasing deed to the soul of your dear father, peace be upon him!, my highly-honored friend, founder of the named Agudah

that has set before itself such a noble purpose as the spread of the Torah and the maintainence of Judaism. As a reward for your perpetuation of the name of your father, may he rest in peace!, by means of such an important institution, you will be blessed with good children, who will maintain his tradition in generations to come.

It is my prayer to the Almighty that he will not cease his benevolence from you, and that you shall be blest with all the material and spiritual blessings, that the noble spirit with which your father has imbued you shall be the means of bringing you to the highest rung of success, now and at all time. May peace and happiness be yours.

As you wish it yourselves, and as is the wish and the blessing of

Your friend,

JOSEPH ISAAC SCHNEIERSOHN.

2. A LETTER OF CONDOLENCE

from Rabbi Samuel Aaron Halevi Pardes, Publisher and Editor of the Rabbinical Magazine "Hapardes"

With the help of God, Friday on the eve of the Sabbath of "I shall break the pride of your power," 5685.

To my beloved, crowned with many virtues and good deeds, Chayim Schneiur Zalman Kramer, long life to him!

Arriving in town to-day, I heard the sad news that completely broke my heart. I consider it of great good fortune on my part that I was enabled to become acquainted with such a rare man, who spent his entire life with the Torah and good deeds. With justice it may be said of him that "the pious is lost from the earth and the righteous among men is no more." Your father truly was one of the chosen few in American Jewry, in that while being a man of big business, he could yet find so much time to devote to the worship of God.

One had to see him but once to realize that he was no ordinary person. His face bespoke his benevolence and his humanity, and even more so his friendly and loving speech.

It is my belief that your father had already fulfilled his mission here below and that the time had come for calling him to heaven in order that he may receive his reward for all the good deeds that he performed in this life. May his virtue be the protection of yourselves and of all Israel, amen.

I feel certain that the sons and daughters that your father has left behind him will follow in his paths; the path of the Torah and of virtuous deeds. May his memory forever remain engraved upon your hearts. May the Almighty console you, and you and all of us shall live to witness and to rejoice in the deliverance of Zion and Jerusalem, soon and in our own day. Amen.

Your devoted friend,

SAMUEL AARON HALEVY PARDES.

3. *From Rabbi Noah Liverant of Kurenitz*

With the help of God, Sunday, Portion of "And God said to Moses, go unto the tent of Moses," 5685, Kurenitz.

To the family of my late friend Moses Eliezer, and especially to my friend of long standing, my beloved son Yekusiel Kramer, may he live long!

From the distant land have I heard the terrible and sad intelligence. Fear seized me when I heard that, quite suddenly, was snatched from you your beloved father, the great scholar, the great philanthropist whose charities have saved hundreds of souls far and near. I do want to utter words of comfort to you; but how can I comfort others when I can find no comfort for my own soul? The Torah tells us that father Jacob refused to be comforted for his Joseph, but said: "I will follow my son into the grave." Jacob meant to convey thereby to those who came to offer him words of comfort that he would possibly find comfort if he could but come to the grave of his son to shed his tears, but this he could not do when that son had been devoured by a wild beast. I will say the same thing about my own grief; if I could but visit the grave of my dear friend and freely pour out my heart upon it, it would be possible for

me to find comfort, but not now when I am at such a distance.

As a remembrance to the great departed one, the man who accomplished so much good for our town, I have founded in his memory a *Chevrah Schas* bearing the name "Ohel Moisheh," I being the Reader. The Great Kaddish is recited after study.

I ask you, my friend Yekusiel, (the other sons I do not know) to write me a few lines as to your mother's health and, if possible, to inform me of the details of this misfortune. May the Almighty comfort you, together with all the mourners of Zion and Jerusalem, and may you live to hear good tidings and words of cheer.

Your friend, and the devoted friend of your father,
his memory be a blessing!

NOAH LIVERANT,
Rabbi of Kurenitz.

4. *Letter from Rabbi David Meyer Rabinowitz, Rabbi of the Union of Sephardim in Boston*

With the help of God, the first day of Bamidbor, 5685.

To the philanthropic woman and her celebrated sons, of the family of Reb Moses E. Kramer, his memory be a blessing!

Having read in the newspapers the terrible and bitter news of the great loss suffered by the Kramer family, I was terribly overcome and my heart was broken. And I asked myself the question: "Why?" We were not related; I have had no business relations with him, and it is less than a year since we have first met, and then only for not quite two hours, and yet such brotherly affection! But in truth, it was sufficient to meet him but once, and to speak with him for a little while, to become deeply attached to him with real brotherly love, and to note in him the truly Jewish soul, and a heart beating with love for all Jewry. It is no wonder, therefore, to find the loss of such a personality calling forth sincere mourning not only in his family circle and among his near relatives, but also in everyone who possesses a Jewish heart.

The Talmud tells us of a rabbi who, in the course of his

eulogy over some great man, expressed himself in the following terms: "Woe is to the ship that has lost her captain." I will employ the same simile for the death of Reb Moses Eliezer. By his wisdom and his wealth he guided the spiritual ship of the Jew in these stormy times, and now we miss our leader and captain. Our loss is terribly great, and especially so to our brothers the Chabad Chassidim, that one utterly fails to find comfort.

Our only consolation is in the words of the Sacred Talmud, which says that "Our Father Jacob did not die," because his children are alive. If the body of Moses Eliezer no longer is living, his spirit is alive in the hearts of his children, who will continue the good work of their father in every way, and especially in the strengthening of the existence of the Chabad Chassidim in America, a cause to which you father has devoted so much of his strength and effort.

Your devoted friend,

DAVID MEYER RABINOWITZ,
Rabbi of the Agudas Haspharдin of Boston.

5. From Rabbi Samuel Borstein.

Fifth Day of Emor, 5685, Jamestown, N. Y.

To my highly honored friend, Mr. Zalman Chayim Kramer, may he live long!

Like the shock of a thunderbolt on a bright day, so was my own heart, and the hearts of my entire family, shocked and crushed to hear the terrible news that the crown of your head, the pride of the Jewish people, had been snatched away, and that I have lost the most beloved friend of my youth, your highly-honored father, may his memory be a blessing!

I did indeed wish to comfort you, but I can find no words to do it with. It is hard to find in these days a man who could fill the place left vacant by his death. Reb Moses Eliezer Kramer is missed by everyone, not only by you, but by all his friends as well as by all Jewry.

May God comfort you, together with all the mourners of Zion

and Jerusalem, and all of us will be cheered greatly to see his beloved children following in the footsteps of their great father, his memory be a blessing, and continue his good deeds and his great tradition.

This is written in a broken heart by the friend of his youth,

SAMUEL BORSTEIN.

6. From Rabbi Benjamin Jacob Wolf, of New Haven.

Beloved Mrs. Kramer and family:

With great sorrow did I read in the "Tageblatt" of yesterday the sad news that your dear and noble husband, your dear and beloved father, is no longer among the living. Oh! Oh! What a terrible loss this is for Jewry in general and to your family in particular! Such a dear and beloved personality is truly a rarity in our days. Had I known it sooner, I would have hastened to New York to pronounce a eulogy over him, according to his great deserts. May the Heavenly Father, the father of all orphans, comfort you and strengthen you to bear your great sorrow, and may we all live to hear good tidings and to rejoice in the redemption of our people.

Your devoted friend, who sincerely participates in your great sorrow and loss,

BENJAMIN JACOB WOLF.

7. From the Rev. M. A. Tunkel, Fall River, Mass.

With the help of God, Tuesday, Portion of Nassi, 5685.

To the honored and beloved brothers Kramer, may the grace of God shine upon them!

I was inexpressibly grieved by the terrible news that the crown has been snatched from your head. You have lost your dear father, whose repute was known to all; the great scholar, the man of true piety and of rare benevolence.

From the bottom of my heart I feel with you in your terrible sorrow. It is beyond my power to offer you words of comfort. I can find no words for it. May the Almighty Himself, who, in

His mercy, sends cheer and comfort to all the mourners of Zion, send you also your much-needed consolation.

Your friend, who cherishes you deeply and prays for your welfare,

Moses Aaron,
Son of Menachem Mendel Tunkel.

8. From Isaac Rabinowitz.

To my dear friends, Mrs. Kramer and children, may they all share in the blessing, Amen.

To my great sorrow it had to happen that just on the very day of your dearly beloved husband and father's funeral, I should be at the hospital, so that I could not participate in the funeral of my dear and intimate friend of the past thirty years. But now that I have, thank God, left the hospital, I deem it my duty to write to you these few consoling words.

It is not by any means easy, even to a man blessed with great descriptive talent, to find the needed words for consoling you in the great bereavement that you have suffered during the recent few days, and it is even harder for an indifferent writer like myself. You may, however, find consolation in the fact that so many people are participating in your sorrow, and that the newly-dug grave of our dear and beloved friend has made a void in the hearts of the thousands who knew him and cherished him. He departed this life for the Life Eternal bearing with him the highest credentials, the Diploma on which is inscribed the device that "he who is beloved of man is beloved by God." We, men of limited vision, cannot understand the ways of the Almighty in taking from us so early our dear friend, your beloved father, may his memory be a blessing! We are consoled, however, by the knowledge that his children will surely follow in his paths, and that his soul will provide us the needed light and guidance, as well as be a successful leader for all of us.

Your sincerest friend, whose whole-hearted prayer it is that nevermore shall you know sorrow in your life,

Isaac Rabinowitz.

9. From a Boyhood Friend.

(This letter was addressed to Mr. Ber Levine, of Springfield, Mass.)

Wilna, June 9th, 1925.

The terrible news of the death of our dear friend Reb Moses Eliezer Kramer, his memory be a blessing!, has made a deep impression everywhere, and more especially in our town of Kurenitz. As things would happen, an awful misfortune recently befell our town. One-third of the town's homes have been destroyed by fire, and there is no one to come to the people's aid in their plight. Many were the eulogies delivered over him, both the young and the old bemoaning our great loss. I was glad indeed to learn that you attended the funeral. I cannot possibly forget him for one minute, and I am doing all that is possible for me to do to honor him and his memory, and shall continue to do so, with the help of God. Such a precious man, such a noble soul! But a brief while before his death I received a letter from him, every word of which was eloquent of his saintliness and the deeply moral cast of his soul. But one should not attempt to inquire into the ways of the Almighty, in taking from us this noble man in the prime of his life. Fortunate is he, and fortunate is his pure and unsullied soul! Woe to us for those that are lost and cannot be forgotten!

10. From Mr. Kramer's travelling companion

THE TRAVELERS

Charles Paston, General Agent, Life Department
Brooklyn, N. Y.

May 11, 1925.

Mrs. M. L. Kramer and Family,
113 Bay 13th Street, Brooklyn , N. Y.

Dear Friends:

I have been very shocked indeed on my return to hear of

your great loss and assure you that no words can express my feelings.

Since my very close association with him during our travels in 1920, I believe I learned to know him much more than most of your other friends. He was a man of very few words but of so many worthy deeds.

His loss, while first to his family, is, I feel, just as much to the community and humanity at large. May the Almighty console you and strengthen you to carry on your and his good work.

Very sincerely yours,

CHAS. PASTON.

11. From Sam Kramer's bosom friend

HERMAN NEADERLAND

452 Fulton Street, Brooklyn, N. Y.

May 15, 1925.

My dear Sam:

This note is to acknowledge with real affection your very beautiful letter.

I am sure that out of your bereavement and mine too—for in the loss of your father I, too, feel a void in that I have learned to regard and revere him as an outstanding Jew for his simplicity and sincerity—must come that satisfaction in knowing that our people everywhere have felt that a great light in Jewry has been extinguished.

In these days when noise is considered by many to be essential in their life, it is very impressive indeed to have found one who, by his standard of modesty and retirement, has accomplished so much more real good and has endeared himself to Jewry, not only in his immediate community but to the far-flung corners of the earth.

I join with you, not only in your sorrow but also in the pride that you must feel.

Sincerely,

HERMAN.

12. From Mr. Kramer's banker

THE NATIONAL PARK BANK OF NEW YORK

H. E. SCHEUERMAN, Vice-President

May 1, 1925.

Dear Mr. Kramer:

The very sad news of your father's death has just reached me and I am truly grieved. Your real consolation is to be derived from the fact that he was a man of sterling character and the highest principles.

We desire you and the other members of your family to know that you have our sincere sympathy in your great loss.

Very truly yours

H. E. SCHEUERMAN, Vice-President.

13. From one of the old Non-Jewish merchants

OFFICE OF WILLIAM YELLAND & CO.

53 Leonard St.

New York, May 26, 1925.

Mess. M. L. Kramer & Sons,
Gents:

We are in receipt of your card announcing the death of your father, and confirming the information received yesterday of your recent bereavement, and shall the writer not say a double loss,—that irreparable one of a beloved and revered parent, as well of a partner who in the years past laid the foundations of that business which has had such a long and honorable career.

Be assured you have the sympathy of

Very truly yours,

WM. YELLAND & CO.

CHAPTER XIX

A Bird's-eye View of the Chabadic Chassidism

In the foregoing chapters we have had occasion to allude more than once to the Presidency of the "Union of the Chabadic Communities of the U. S. A. and Canada," filled, with so much honor and distinction, by Reb Moses Eliezer Kramer. As there are not a few people, especially of the younger generation, who know but little of the nature and ideals of Chassidism in general and of the Chabadic faction in particular, we deem it our duty to give herewith a brief summary of the Chassidic movement, its ideals and its aims, as well as a brief explanatory note of the several schools within this great and comprehensive movement.

About two hundred years ago, there arose in a small village of the Carpathian Mountains a gifted leader, Israel Baal Shem Tov (abbreviated to "Besht") by name, who made it his practice to travel about the Jewish settlements, to cheer the dispirited and discouraged ones, to heal those in sore need of healing, as well as to awaken their tired souls to deeds of piety and the worship of God. His healing powers were little short of the miraculous, affording cures even to those whose very life had been despaired of. His reputation was such that even Christians of rank would seek his counsel and his medi-

cal skill. Of the money that he received in return for his ministrations, he used but little for himself, distributing the most of it among the poor and the needy. He had but little need of wealth, choosing to live instead, a saintly and austere life and to serve his God with all his might. For quite a long while the Baal Shem chose to lead a life of modest retirement, never displaying his rare gifts and knowledge of the Kabbalah, so much so, in fact, that his own brother-in-law, a far-famed rabbi, considered him a boor. But, no sooner did the people learn of his greatness and knowledge than he ceased playing the role of the simple villager, but settled down in the townlet of Medzibuz, in Podolia, an obscure little townlet that was destined thenceforward to play an important role in the cultural history of the Jewish people. This townlet before long became the center from which radiated the teachings of Chassidism to all corners of the earth, a cult followed by sixty to seventy per cent of the Jews of the world.

People now began flocking to Medzibuz from all far and near places, some of them coming to solicit his blessing, some for his advice, some others to seek a cure for an ailment or for a charm against disease and misfortune. Everyone brought his sorrows to him and found relief in his words of cheer and consolation. They sought his aid most of all in the "release of the captives," a form of persecution that the Jews of Poland were greatly subjected to in those days of the rule of the power-drunk Polish nobility who made it their practice to imprison the foremost of the Jews living in their domains whenever they felt the need of money, expecting that

the community would pay their ransom. The Baal Shem made the virtue of Redemption his very own, traveling about from town to town collecting funds for this work of liberating the innocents. As a result of these manifold and virtuous deeds, the name of the Baal Shem Tov spread ever more and more, reaching such heights as were seldom attained by any great man in centuries past. Never before did it happen that a living person should become the subject of so many wonderful tales and legends as the Baal Shem became while still in the flesh and while still performing his great and good deeds. His many followers carried the tidings of his great personality far and wide, relating to each other the tale of his many wondrous deeds, his saintly life and his power over the forces of nature and man, spreading thus his fame as well as embellishing it with many supernatural attributes. It is no wonder, therefore, that a considerable circle of disciples was soon formed about him, including among them not a few celebrated men of learning, to whom he imparted the secret teachings of the Kabbalah, as well as teaching them new paths in life and in the worship of God.

As a matter of course, this is not the place to treat *in extenso* the entire philosophical system of the Baal Shem and the wonders that he accomplished, to the admiration and wonder of men without number. Suffice it for us to mention here the fact of his being the very first to rise up in opposition to the then-accepted teachings of the Kabbalists which made it a crime for a man to participate in the joys of this life, to indulge in any bodily pleasures and comforts, but on the contrary one had to enact the

role of an eternal mourner over one's sins. They wanted man to live the life of a penitent and ascete, to indulge in fasts and self-torments in order to purify one's soul of its many sins and transgressions. It was against this system that the Baal Shem inveighed with all the force of his great soul. He sought to implant in his followers the ideal that it was the duty of man to enjoy of the good things that the Creator has prepared for him and his use; that it was sinful to subject the body to suffering; that it was necessary to have a sound and healthy body first of all, if one wanted to have a healthy soul with which to properly worship his God. A man must be in a cheerful and happy mood all the time, and worship his God not out of sorrow, but out of joy. His heart must throb with the love of God, rejoice in knowing Him and in worshipping Him.

It can readily be understood that this new philosophy of life called forth a strong opposition on the part of the Kabbalists of that day, coming in conflict as it did with the commonly-accepted teachings of the *Ari*. Arguments and questions began to pour in upon the Baal Shem, who, however, was fully prepared to meet all emergencies. One of the answers which he gave to a questioner of this sort, a Kabbalist who asked him how he dared to abolish fasts and all other forms of self-inflicted sufferings as an atonement for one's sins, a practice prescribed by the Kabbalists of all past ages? To which he replied as follows: "There are two schools in Medicine. The one believes in administering drugs to the sufferer of a kind and of a strength that very few can stomach, while there is another which believes in sugar-coating the drug so

that while it does not fail to cure the ailment, it is at the same time pleasant to the taste and entirely agreeable."

Even more than at his teaching of happiness, protests were raised over the Baal Shem's pronouncement that one need not necessarily be a scholar in order to attain perfection in this life; that the untutored man may attain to saintliness by the reciting of the Thilim just as readily as would the scholar by his study of the Torah. On the whole, he frequently upbraided the scholars for the arrogance that accompanied their knowledge. One but needs to know the Jewish life of that time to understand the commotion created by this new philosophy. The men of knowledge, the spiritual aristocrats in Jewry, were wont to look with disdain upon the great and untutored masses of the people. They kept their distance, avoiding all contact with them. And all of a sudden, along comes a man who had spent the years of his youth as a village teacher, takes upon himself the role of leadership, and announces boldly and before the multitudes, that scholarship was not at all essential to piety, and even more, that the unlearned who is a true and whole-hearted believer exceeds by far in virtue the scholar who takes pride in his scholarship.

For quite a long while the Baal Shem was the butt of the scholars. Indeed, the greater the following that he obtained among the simple-minded masses, the greater the degree of persecution he had to endure on the part of the men of learning. And indeed one cannot blame them overmuch for it. It was not so long after the tragic days of Sabbatai Zevi, the False Messiah, who also had preached redemption by means of the Kabbalah mys-

teries, and had brought no end of troubles upon the Jewish communities. And being that the Baal Shem was also laying much stress upon the study of the Kabbalah and the Zohar, while his very actions were involved in mystical and supernatural meanings, these men may have been apprehensive of the possible rise of a new, and similar, sect among them. It was only after they had become convinced of his utter honesty and the purity of his soul, and knew that his objective was the strengthening of Judaism, that they desisted from persecuting him further, and even began to join the circle of his followers in considerable numbers.

The Baal Shem never played the part of a rabbi, nor that of the Wonder-Working Rebbi that so many of his successors affected. He remained to the end of his days the simple man of the people, always mingling freely with the great masses, even after his acquirement of a world-wide renown. It was within his grasp to become a leader of the people, but that was far from his desire. He did not seek to lead, and not even to organize his adherents into a distinct religious sect. That task was left to his great disciple and successor Reb Ber, known by the name of "the Maggid of Meczeritz."

Like the Baal Shem before him, Reb Ber of Meczeritz had also known poverty in its most poignant form, and though he was a man of great scholarship and rare ability, he could not manage—or, did not seek—to obtain any rabbinical position, but had to choose, first, village-teaching and, later on, the occupation of a Maggid (traveling orator) as a means of earning his livelihood. Like the Baal Shem, he had spent his youth in the midst

of nature's beauties, in the solitude of the field and wood. While rambling through these solitary places, he managed to study the Kabbalistic writings of Lurya (Ari) and to become a whole-souled devotee of this system. He fasted and tortured his body again and again in order to put an effective curb upon the machinations of the Evil One. As a result of this self-inflicted torture he became ill, and journeyed to the home of the Baal Shem in search of a cure. The Baal Shem had previously heard of him and expected his coming. He now set to work to heal his run-down system, administering, however, a healing for his soul ere he began the healing of the body. As a result of this meeting, a new world was opened to him, a world of optimism, of joy and happiness, and it was not long before he had completely recovered his health and vigor of body, together with the health and vigor of his soul. The Baal Shem refused to part with him, but devoted himself to the training of him as his own follower and ultimate successor. And so it indeed happened. For after the Baal Shem's death, in 1765, Reb Ber of Meczeritz was duly chosen to fill the place left vacant by his leader.

Reb Ber, on becoming the head of the Chassidic cult, made his own town of Meczeritz the capital city of the sect, Mezibuz being too far away from Poland and Lithuania, the seats of learning and of scholarly men. Being a man of great learning himself, he did not wish to see the new movement confine itself to the gross and ignorant men of Ukrainia and Podolia, but hoped to see its teachings spread as well to the better-educated Jews of Poland and Lithuania. The town of Meczeritz,

on account of its closer proximity to these countries, was ideally suited to this purpose.

The young Chassidic movement, in need now more than ever of a strong leadership, found this in great abundance in the Maggid of Meczeritz, who had been endowed by nature with the gift of leadership and a strong ability for organization.

Immediately after his accession to the leadership of the sect, Reb Ber discontinued the practice of traveling about from town to town, as both the Baal Shem and himself had done up to that time. Instead of this, he sent out a number of his cleverest disciples to spread his teachings broadcast about the land, as well as to induce people to go to Meczeritz to make the acquaintance of the wonder-working rabbi. He established a "court," with attendants and aides (Gaboyim) and all the rest, that drew ceaseless streams of visitors from far and near. Yet, while the "court" would be filled with people all the time, the Rebbi himself would make his appearance only on the Sabbath, attired in white satin even to his slippers and cap. Even his snuff-box was of white enamel, white being the symbol of innocence and compassion. Disciples flocked to him from all the neighboring and distant lands; from Poland, from Russia, from Lithuania and even from Germany, some of them leaders of renown and influence. Like the Baal Shem, he exercised sway over the Jewish masses by means of the wonders that he performed, healing the sick, advising the childless, and snatching many Jewish souls from the jaws of conversion.

At the time of the Baal Shem's death there were only

about ten thousand adherents of his teachings, and these were to be found only in Ukrainia and Podolia. But their numbers rose to hundreds of thousands before the death of Reb Ber and included many of the people of Poland and Lithuania; even Wilna itself, the citadel of the rabbis and scholars, boasting a secret, but considerable, Chassidic group. Shortly before his death the rabbi of Mezceritz divided his hegemony among a chosen group of his disciples, assigning to each of them the territory in which he was to establish his home and disseminate the teachings of the Baal Shem. As a result of this division, Lithuania and White Russia fell to the lot of Reb Schneier Zalman, the youngest and most beloved among the disciples, who in course of time, became the founder of the Schneiersohn dynasty and the father of the Chabadic Chassidism.

Reb Schneier Zalman came to occupy this position of leadership while yet a very young man, but he was even then a man of ripe scholarship, a man of great piety, as well as an original thinker. Choosing at first the town of Lozni as his place of residence, he exchanged it shortly thereafter for Ladi, a town that continued to be the capital of the Schneiersohn dynasty for a good many years thereafter. He immediately applied himself to the task of basing the teachings of Chassidism on the three cardinal principles of Wisdom, Understanding and Knowledge, the initial letters of these words in Hebrew forming the term "Chabad." He took the involved philosophical teachings of the Baal Shem and popularized them in such a manner—in his classical "Tanya" and "Lekutei Torah"—that they could easily be under-

stood by the imperfectly educated masses. He sought to promote the study of the Talmud, ordering each Chassidic synagogue to provide itself with a set of the Talmud folios (Schass) and the members to study a daily portion thereof. He laid much stress on prayer, ordering his followers to pray in the Ari ritual, after he had duly revised that prayer-book in conformity with the rules of grammar and the traditional Sephardic form. He admonished them to practice God's commandments with love and joy, to pray with great concentration and understanding, as well as to put on two pairs of phylacteries (those of Rashi and Rabenu Tam) every morning.

He was exceedingly successful in eradicating all pride from his followers, teaching them to lead a life of brotherly love among themselves, irrespective of riches or poverty. He did not follow the practice of all other Chassidic rebbis, who set up elaborate "courts," and formal table ceremonies, and accepted gifts, gave amulets and the like. Those of his followers who came to spend the holidays with him spent their time in the study of the Law and the worship of God. These practices are still in vogue at the present day among the Chabad Chassidim. One may still hear in their synagogues this same brand of Torah, a combination of Kabbalah and logic. The brotherly spirit is still there, as well as the respect for knowledge. It is no wonder, therefore, that the Chabadic Chassidism usually is designated as "the Chassidic Aristocracy." The leaders of the Chabad, aware of the importance of their mission, always conducted themselves in an exemplary manner, weighing every one of their deeds in the balance of duty; their duty to man and

God, before doing it. They always lived simply, in order not to afford any one the opportunity to rail against them. For the same reason, they never affected the peculiar form of dress worn by all other Rebbis.

It has always been the practice of the Chabad, ever since the days of the Reb Schneier Zalman himself, to write down every bit of Torah that the Rebbi uttered. A corps of well-trained copyists, writing a fluent and clear hand, was always on hand to take down all that the Rebbi uttered, to make hundreds of copies of it and send these around to his adherents far and near.

In addition to these, there were also several "repeaters," men who traveled about to all towns wherein there were any Chassidic congregations and repeated the Rebbi's discourses just as they had been delivered by him. It frequently happened that these men repeated an involved, two-hour discourse from memory without any error in the text.

The Chabadic Rebbis did not at all confine themselves to the dissemination of the teachings of the Baal Shem and his disciples, but kept urging on their followers to the study of the Talmud and the Shulchan Aruch. Each Chassidic congregation was obliged to have, besides a Chevrah Schas, also a Chevrah "Chalukas Haschas," a group of scholars, each one of whom obligated himself to study one volume of the Talmud in the course of the year, and on the 19th of Kislev (the day on which Reb Schneier Zalman was freed from prison) they would celebrate the Siyum Hagodol in common. On the whole, there were but few Chassidic dynasties that could boast such scholars as Reb Schneier Zalman and his grandson

Reb Mendele Liubawitscher, both of them making considerable contributions to the Talmudic as well as the Kabbalistic literatures.

The Chabadic Chassidism reached its highest development in the days of the Old Rebbi's grandson, Reb Mendele, who removed his residence from Ladi to Liubawitsch. Hence the name of Liubawitscher Chassidim. During his life, the Chabad spread over the entire White Russia, a considerable portion of Ukrainia, and even to Lithuania itself. His sway extended to about three-quarters of a million of adherents, according to some reliable statistical authorities. His hegemony was, however, divided into five portions after his death and distributed among his five sons: Reb Yehudah Leib, Reb Chayim Schneier Zalman, Reb Yisroel Noach, Reb Yosef Yitzchok and Reb Shmuel. These settled in the following towns: Kapust, Ladi, Byezin, Awrutsch and Liubawitsch. Of the five only the Liubawitsch center survived to the war days, removed since to Leningrad, where the sole survivor of the Schneiersohn dynasty, Reb Yosef Yitzchok, is living at present.

After the death of Reb Mendele, his place was taken by his saintly son, Reb Shmulke, a man of great cleverness, whose advice was sought after by people in all walks of life. He was the first one among the Chassidic leaders to seek the friendship of the Misnagdic rabbis, becoming the intimate of the Gaon Reb Yisroel Salanter. There is an anecdote of his current among the Chassidim to the effect that once he remarked jestingly that, after a long wait, the Almighty took pity upon the unfortunate Misnagdim and was ready to give them just one real

Rebbi soul. But these ne'er-do-wells had missed it by just one hair-breadth!

Reb Shmulke was succeeded by his son, Reb Sholem Ber, distinguished all through his life by great piety and religious fervor. He abolished, in the course of his long reign of 30 years, many of the practices of the rebbis that had outlived their usefulness. He left his home-town but seldom, and even then only in most urgent cases. His days were spent in the study of the Torah in the privacy of his chamber, showing himself but seldom to the assembled ones. Many were the people who journeyed to his home for the holidays, but they would see him only when delivering his discourse and at no other time, as he would grace the common table by his presence only at the Seidder and on Simchas Torah. Even then he would take care that his guests observed the proper decorum and decency and indulged in no silly actions. He would accept no honorariums from the rank-and-file, his livelihood being abundantly supplied by a handful of admiring men of wealth. His conduct was, on the whole, more in accord with that of an ordinary man of piety than of a Chassidic Rebbi.

His kindly heart, noting the sufferings of his brethren under the terrible persecutions of the Czar's government, forced him to emerge from his retirement now and again, and to participate in whatever measures of relief were needed for their alleviation. During the last ten or fifteen years of his life, he became one of the most prominent of public workers in the ranks of Russian Jewry,

displaying an interest not only in matters bearing on the religious life, but in everything that pertained to the economic and political welfare of the Jews as well. Thanks to his thorough knowledge of Russian, he was in a position to find out beforehand all the contemplated restrictive measures against the Jews, and so, could get in touch with the Jewish leaders of Petrograd and the provinces and take the proper measures for either preventing their becoming laws, or to ease them to some extent. In those cases where some official had to be bribed, he needed only to drop a hint to some of his rich adherents—such as the Berlins of Riga, Treinin and Gur-Arye of Petrograd, Nathanson of Moscow, and a few others—and the money was forthcoming at once. As a matter of fact, the bulk of the Jewish people remained in total ignorance of all these important deeds of the Rebbi, such things necessarily being done quietly, and with the knowledge of but few of the chosen ones.

His ceaseless public activity brought him into an almost continuous correspondence with the great rabbis of his day, such as: Reb Chayim Soloweitschik, Reb David Friedman, Reb Eliezer Rabinowitz of Minsk, Reb Chayim Ozer of Wilna, Reb Meier Simchah of Dwinsk, Reb David Tewele of Petrograd, Reb Yisroel Meier (the "Chofetz Chayim") and others. His intimacy with the Misnagdic rabbis helped not a little to bridge the gap that yawned between the Chassidim and the Misnagdim of Lithuania. The breadth of his views could easily be guaged from the fact that on his visit to Wilna he accepted the invitation of the rabbis to preach in the Great Synagogue, the very same synagogue from which,

one hundred years previously, the ban of Excommunication had gone forth against the entire Chassidic sect.

One of his most intimate friends during the last fifteen years of his life, and a co-worker in all public matters, was the rabbi of Niezin, the sainted Reb Mendel Chein, who is deserving of mention here, quite aside from the fact of Reb Moses Eliezer Kramer's coming, a short while before his own death, to the assistance of the family of this rabbi, and in his own most liberal manner. Rabbi Chein, one of the outstanding of the Chassidic rabbis, a *Gaon,* a man of piety and varied accomplishments, became a Pogrom victim in 1919, a young man in the forties. When Gen. Denikin's army entered Niezin and began the slaughter of the Jews, Rabbi Chein, at considerable risk to himself, started out for the Commandant's home, in an effort to save the town and its inhabitants. Reaching the Commandant's home, he beheld an officer in the act of raising his sword to cut down some Jew. Rabbi Chein hastily ran forward and grabbed hold of the officer's arm, in an effort to save the innocent victim. The officer, without any hesitation, drew his revolver and shot the rabbi dead on the spot. His wife and three children saved themselves with great difficulty, and, thanks to the efforts of Rabbi M. M. Lakschin of Brooklyn and Rabbi Rabinowitz of Boston, sufficient funds were later raised to transport the family of the martyred Rabbi to Palestine. Reb Moses Eliezer Kramer did a good deal for the welfare of this unfortunate family, as he did for so many others. Aside from his own considerable contribution, he displayed a deep interest in their case up to the very last days of his life, when he

was still engaged in an exchange of letters bearing upon this weighty matter with Chief Rabbi Kook of Palestine.

No one of the Chabadic Rebbis worked so earnestly to maintain the Chabad tradition—to combine the study of the Talmud with the Kabbalah, as well as to promote the study of the Torah in general—as did Reb Shmulke. No sooner did he succeed to his father's post than he began to organize Yeshivahs, the method of study in which was similar to the method prevailing in all Misnagdic Yeshivahs, with the addition of a few hours daily study of the Chassidic lore. In 1898 he started the great Yeshivah of Liubawitsch, followed in due course by several smaller ones in Zebin, Rakschitz, Shzerdin, Staradum and other places, all bearing the generic name of "Tomchei Tmimim." The Yeshivah of Liubawitsch grew and developed so well that at the outbreak of the World War, it numbered 400 students on its rolls. It became the Alma Mater of many rabbis and learned laymen who achieved prominence in Jewish life, not a few of them now living in America, where they distinguished themselves in various positions of leadership and honor.

The World War brought destruction to the Yeshivahs upon which Reb Shmulke and his son and successor, Reb Yoseff Yitzchok, had lavished so much of their strength and effort. Immediately after the outbreak of the war, Reb Shmulke and his family left Liubawitsch, which was then in imminent danger of German occupation and settled in far-off Orel. For some time after that event, and while the German occupation was confined to White Russia only, he somehow yet managed to send some support to these Yestivahs. But, no sooner

was the German Occupation extended to Western Russia, thus cutting off all communication with the South, than these Yeshivahs had to suspend their activities for lack of means. Those few of the students who had managed to escape betimes from Liubawitsch, were brought by him to Kremenchug and re-established there. Later on, when he removed his residence to Rostov, he brought the Yeshivah there, and disregarding both the extremely hard living conditions as well as the persecutions of the "Yevsektzie," he kept it in operation to the very end of his days.

While living at Rostov, news reached him that there were quite a number of Jews living in Georgia, in the Caucasus, who were totally ignorant of Judaism and its teachings. He immediately despatched to them one of his most energetic disciples, Reb Shmuel Levitan, Rabbi of Rokishky, to open Hebrew schools for the children as well as to introduce among them the practice of the Jewish faith in general. The initial step was taken at Kutais, a city boasting a considerable population of mountain Jews, by establishing dozens of Chedorim in which about 400 children are receiving regular instruction. This initial attempt proving successful, Reb Shmulke despathed several more of his disciples to the region, who established an entire net-work of Chedorim and Yeshivahs Ketanos throughout the Jewish settlements of Georgia. In the space of a few years, a considerable number of educated Jews were reared by these schools, supplying thus the Jews of the Caucasus with the needed rabbis, Schochetim, Teachers, Scribes and Mohels.

The terrible slaughter of the Jews in Ukrainia during

1918-21, together with the religious persecutions at the hands of our own Jewish Bolsheviks, had their due effect upon his far-from-robust health. His strength ebbed away, so that he could not withstand the attack of the typhus which he contracted as a result of attending upon the rabbi of Kremenchug, Raffalowitz, who fell a victim to this disease while at the Rebbi's home. He died on the second day of Nisan, 5680.

News of his death reached America four months after the event. His untimely death called forth much sorrow and mourning among all the Chabad Chassidim of America. Their sorrow was all the greater because, there being no communications with Russia at the time, it was not known whether Reb Shmulke had left a successor or that the celebrated Schneiersohn dynasty had died with him. Thanks to the devoted work of the well-known Chassid Reb David Shiffrin, the cheerful tidings finally reached us that the only son of the deceased, Reb Yoseff Yitzchok, may he enjoy a long life!, had succeeded to his father's place and is continuing the good work of his great father. Two years later, when communications between the Rebbi and his American disciples were re-established, a movement was set on foot to raise funds for the maintenance of the Torah institutions established by his late father. This movement was the means of bringing about the union of the scattered forces of the Chabadic Chassidim of the U. S. A. and Canada, at the initial conference of which body Reb Moses Eliezer Kramer was elected President. Let it be emphasized here that Reb Moses Eliezer had worked most faithfully and devotedly for the sacred cause of the

Chabad even before his election to the Presidency, contributing liberally of his own means as well as inducing others to give and sending same on to the Rebbi, for the support of the Torah schools.

The youthful Rebbi, Reb Yoseff Yitzchok, may he live a long life!, proved soon after his accession to his father's seat that he was fully worthy of this great honor. He threw himself whole-heartedly into his people's work. Disregarding the difficult living conditions in Russia at the time, as well as the awful persecutions that he had to suffer at the hands of the Jewish Bolsheviks, he nevertheless sought with all his power to maintain the Torah foundations that his great father had created, and as he had ordered him to do in his last will and testament.

The youthful rebbi went even further than his father's will had requested him to go. Aside from his zealous activity on behalf of the Torah schools, he is devoting much of his time and effort to the support of all other religious institutions. He helped to rebuild the Mikvahs in many communities after their destruction in the war-years, provided many communities with phylacteries, Zizis, prayer-books and other ritual necessities that the people could not now afford to purchase, owing to their exorbitant cost. He and his family are living in great poverty, though accustomed to a life of comfort, refusing steadfastly to accept any gifts for himself and his dependents. Of all the Chassidic rabbis, he is the only one to whose lot it fell to lead a life of hardship; to bear on his frail shoulders such a heavy burden of responsibility, of loneliness and wandering. Events have proved that this modest and calm youth boasts a truly

heroic soul, an unusual energy and a deep faith. He suffered much during the past five years, but he is continuing his labors with all the enthusiasm and devotion of the man who had never known failure. Thanks to his unusual energy, he succeeded in re-establishing once more the almost-destroyed structure of Chabadism, both in Russia as well as in America.

His noble soul is duly reflected in the letters that he sends, from time to time, to his American disciples. Very little is said in them of money matters, but a good deal is said about the strengthening of the Torah and the Jewish observance in America. He has much to say in these letters on the education of the young, of the necessity for sending the children only to such Chedorim and Yeshivahs as maintain in full the Jewish tradition; of study-hours for the Torah; of elevating the standard of Chassidic studies, that are being forgotten more and more, and similar matters. If he does, now and then, speak of money matters, these usually relate only to the support of the Torah institutions of Russia and Palestine and never to his own personal needs, though these are great and pressing, and it would be an easy matter for his American adherents to relieve all his needs and more, did he but encourage them to do so.

He was the first to propose the Union of the Chabadic communities of America, outlining the plan according to which this was to be done. In his letters he kept persistently asking of his American friends to show friendship to the scholarly men who have been coming to America of late in such great numbers, requesting that particular friendship be shown towards the

pupils of his father and his own friends, the rabbis M. M. Lakschin, Eliezer Simpson, Samuel Boruch Zisslin and a few others, in whose efforts on behalf of the American Chabad he places much confidence. It is indeed true that these rabbis, and Rabbi Lakschin in particular, have accomplished much, and will no doubt accomplish a great deal more, for the spread of the Chassidic Ideal among the Chassidim of America, as well as to find means of support for the "Tomchei Tmimim" Yeshivahs that bring education to almost 2,000 pupils, which effort has been interrupted for some time as a result of Reb Moses Eliezer's untimely and lamented death.

During the last few months, the rabbi has shown a great interest in the improvement of the economic position of the Jews of Russia, and, thanks to his intimate connections with Dr. Rosen, the Russian representative of the "Joint Distribution Committee," who greatly esteems him, hundreds of observant Jewish families have been placed on the road to independence. No sooner did he get the tidings of the Fifteen Million Dollar Drive that the "Joint" has instituted on behalf of Jewish Colonization in Russia, and as the only means of safety for the hundreds of thousands of Russian Jews who had been deprived of their livelihood by the Communistic rulers, than he despatched a letter to America containing a comprehensive plan for administering this fund, asking at the same time that certain amounts be assigned to meet the religious needs of the Jewish settlers. His proposal met with great favor among the leaders of the "Joint," leading to concrete action at the historical conference held at Philadelphia in the month of Elul, 5685,

Rabbi Lakschin and Mr. Samuel Kramer, son of Reb Moses Eliezer Kramer, being invited to attend this conference as the duly accredited representatives of the Rabbi of Liubawitsch.

Letter from the Rabbi Liubawitsch to Mr. Samuel Kramer.

With the help of God, Tuesday, 9th day of *Marcheshvon,* 5686.

To my honored friend, the highly-treasured one, crowned with noble deeds, who hasteth to do good to his nation, the wise man and the famous one, Yekusiel Kramer, may he live long!

Peace and blessing!

The welcoming intelligence conveyed to me by our dear friend Rabbi Lakschin that your effort and labors at the "Joint", have been crowned by success, and that they have accepted my propositions to provide the Jewish Colonies of Russia with religious institutions, and to support the Jewish hand-workers in the cities to maintain their existence—has gladdened my heart that is gloomy and broken by the bitter position of the Jews of Russia. Thousands of Jewish families are now suffering from hunger and cold, through their unwillingness to desecrate the Sabbath, and if the "Joint" will carry out the promise that they gave you, to give them the opportunity to work and at the same time observe their religion, then many of our beloved brothers will not need to starve any longer, neither they nor their children, and this will be a true Glorification of the Name.

As a reward for realizing such a sacred cause, may the Blessed Name give you a three-fold blessing; Life, Peace and Good Fortune. May the Almighty help you so that you shall always enjoy good fortune in all matters that you will ever participate in, may you always be triumphant in all your trials. May He help you to follow ever in the footsteps of your sainted father, his memory be a blessing!, to do benevolent deeds to our brothers, temporary as well as permanent ones.

But know you, my friend, son of my friend, that experience has taught me that much time passes before a good deed is consummated, and that it is still necessary to spend much effort before the promise of the "Joint" will be realized. Therefore, stand on guard and see to it that the thing begun by you is realized. And do not forget, my friend, son of my friend, that through you redemption may come to hundreds of thousands of Jews, who are cast about between life and death through their desire to observe our faith, and be assured that the Almighty will surely aid you to become the benefactor of the many who seek to glorify His Name.

Be blessed, in accordance with your own wishes and the wishes of

Your friend,

JOSEPH YITZCHOK SCHNEIERSOHN.

[THE END]

We reproduce herewith an autograph letter written by Mr. Moses Eliezer Kramer (known as Morris L. Kramer) to Mr. Ber Levin of Springfield, Mass., on the very day that he became seriously ill. It is the last letter written by Mr. Kramer.

It is interesting to note the spirit of generosity exemplified in this brief note in which Mr. Kramer requests his friend to inform Mr. Levin's brother that the writer waives the payment of any interest on an old debt, and expresses a desire for payment of the principal only in the event of the debtor's ability to pay; and even then, to make payment to Mr. Kramer's brother in Kurenitz.

MORRIS L. KRAMER
HYMAN B. KRAMER
ABRAHAM B. KRAMER

TELEPHONE SPRING 8500

M. L. KRAMER & SONS

MANUFACTURERS OF

BOYS CLOTHING

MEN'S PANTS & KNEE PANTS

687-89 BROADWAY

New York

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]